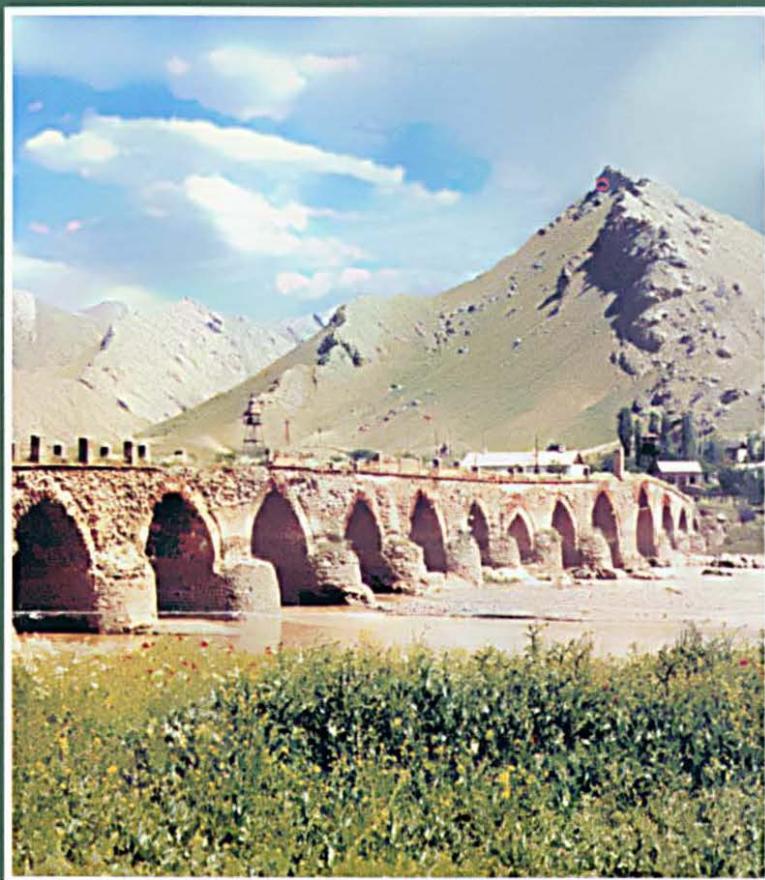

NƏZAKƏT İSMAYILOVA

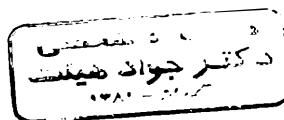

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI
MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ
YAXUD
«VARLIQ» ƏDƏBİ MƏKTƏBİNİN
NÜMAYƏNDƏLƏRİ

NƏZAKƏT RZA QIZI İSMAYILOVA

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI
MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ
yaxud
«VARLIQ» ƏDƏBİ MƏKTƏBİNİN
NÜMAYƏNDƏLƏRİ

Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi
şurasının 23 may 2008-ci il tarixli
iclasın 12 №-li protokoluna əsasən çap
olunur

«Elm və təhsil»
Bakı – 2010

Redaktor:

Hüseyin Həşimli
əməkdar elm xadimi

Rəyçi:

Xanəli Kərimli
filologiya elmlər namizədi, dosent

Nəzakət Rza qızı İsmayılova. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı müasir mərhələdə yaxud «Varlıq» ədəbi məktəbinin nümayəndələri. Bakı, «Elm və təhsil». – 276 səh.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı müasir mərhələdə və yaxud Varlıq ədəbi məktəbinin nümayəndələri adlı bu dərs vəsaitində əsasən cənubda yaşayan ana dilimizin təssübünü çəkən Varlıq jurnalına üzərkən bağlanıb əməkdaşlıq edən 20-yə qədər şair, yazıçı və alimlərin həyatı, yaradıcılıqları müfəssəl hazırlanaraq təhlil edilmişdir.

Bu dərs vəsaitindən orta məktəblərdə, ali məktəblərdə filo-loji fakültələrinin tələbə və müəllimləri, ümumiyyətlə, ədəbiyatsevər tədqiqatçılar mənbə kimi istifadə edə bilərlər.

4702000000
N - 098 - 2010 *Qrifli nəşr*

© «Elm və Təhsil» nəşriyyatı, 2010

ÖN SÖZ

“Varlıq” jurnalı nəşr olunmağa başlayanda onun uzun zaman yaşayacağına ümidi edənlər az idi. Ona görə ki, inqilabın ilk vaxtlarında bir çox qəzet və jurnal ilü başa vurmamış qapanmışdı. Bunların yaşaya bilməməsinin səbəbləri müxtəlif idi. Illər boyu ana dilində təhsilin qadağan olunduğu bir ölkədə anadilli mətbuat oxucu auditoriyası yiğə bilmirdi. Lakin “Varlıq” Azərbaycan ziyalıları tərəfindən sevinc və maraqla qarşılandığı kimi, həm də ürəklərdə dərin iz saldı. Yalnız İranda deyil, xaricdə yaşayan azərbaycanlılar da jurnalı təbrik edir, ona abunə yazılır, yazılar göndərir, hər cür yardım etməyə hazır olduqlarını bildirirlər.

Ustad Şəhriyar “Azadlıq quşu “Varlıq”” şeirini yaraq ona xeyir-dua verdi. Tezliklə Səhənd də jurnalın yazarları sırasında möhkəm yer tutdu. “Varlıq” dərgisinin yaşarlığının əsas səbəbkarlarından biri də redaksiya heyəti, yəni dərginin ətrafına toplanmış mübariz və qeyrətli ziyalılar olmuşdur. Doktor Həmid Nitqi, doktor Məmmədəli Fərzanə, professor Qulam Hüseyn Bəydili, professor Həmid Məmmədzadə, Teymur Pirhaşimi, Əbdülkərim Mənzuri Xamneyi, Həsən Məcidzadə Savalan, doktor Səməd Sərdarniya, Əziz Möhsüni, Kərim Məşruəçi Sönməz, Əli Kəmali, İsmayıllı Hadi, Mirhidayət Hesarı, Böyük Rəsulvənd, Məmmədrza Heyat, Dilbər İbrahimpur və başqaları “Varlıq”ın ağırlığını ciyinlərində daşmış və indi də daşımaqdadırlar.

Ustad doktor Həmid Nitqi uzun illər jurnalın baş məqaləsini yazmışdır. O, tanınmış türkoloq, ensiklopedik zəka sahibi olmaqla yanaşı, həm də gözəl şair olmuşdur. “Varlıq” dərgisinin müasir orfoqrafiyasının və qrammatikasının işlənib hazırlanmasında onun xid-

mətləri misilsiz olmuşdur. Onun “İmla qaydaları” adlı bir risaləsi də “Varlıq” dərgisinin əlavəsi kimi çap olunmuşdur. Doktor Məmmədəli Fərzanə “Varlıq”da jurnalının ilk sayından son zaimanlara kimi yəni, 2006-ci ilədək fədakarlıqla çalışmışdır. O, 60 ildən artıq bir müddətdə ana dili və ədəbiyyatımızın inkişafı sahəsində yorulmadan xidmət göstərmişdir. Jurnalın nəşrə başladığı gündən orada külüng çalanlardan biri də gözəl şairimiz Həsən Məcidzadə Savalan olmuşdur. O, dilimizin və mədəniyyətimizin inkişafı yolunda öz bilik və bacarığını heç vaxt əsirgəməmişdir. Jurnalın bir çox cari məsələlərinin həllində onun rolü böyükdür. Əbdülkərim Mənzuri Xamneyi, Səməd Sərdarniya və

Teymur Pirhaşımı də ilk gündən “Varlıq” dərgisinin səmimi və fədakar həmkarlarından olmuşlar. Ə.Mənzuri on iki il ərzində dərginin materiallarını təmənnasız olaraq makinada yimiş, faydalı elmi-ədəbi məqalələri kiril əlifbasından ərəb əlifbasına köçürmiş, eyni zamanda, özü də folklorumuz barədə qiymətli tədqiqatlar aparmışdır. Düz on doqquz ildən artıq onun bu nəcib işini sonralar Dilbər xanım İbrahiimpur davam etdirmişdir. Redaksiyaya gələn yazıların üzünün köçürülməsində və icra işlərində onun çox böyük xidmətləri vardır.

Səməd Sərdarniya isə Azərbaycan tarixinə aid farsca, yazdığı məqalələrində Azərbaycanın böyük şəxsiyyətləri haqqında qiymətli məlumatlar vermişdir. O, həm də “Varlıq” dərgisinin səlahiyyətli nümayəndəsi kimi dərginin saylarının Təbrizdə yayılması işini təmənnasız olaraq boynuna götürmüştür. “Varlıq” dərgisinin işq üzü görməsindən bir neçə ay sonra professor Qulamhäseyn Bəydili, bir neçə il sonra isə professor Həmid Məmmədzadə onunla yol yoldaşlığı

etməyə başlamışdır. Azərbaycanın bu iki görkəmli ədəbiyyatşunas-alimi Bakıda ali məktəb qurtarmış, professor elmi adı almışlar. Onların Azərbaycan ədəbiyyatı sahəsindəki zəngin bilikləri sayəsində yazdıqları qiymətli məqalələr “Varlıq” dərgisinin məzmun-mündəricə cəhətdən xeyli zənginləşdirmişdir. Professor Bəydilinin köməyi ilə “Varlıq” dərgisinə yol tapmış Savəli Əli Kəmali ilk günlərdən özünü istedadlı yazıçı və tədqiqatçı kimi göstərmişdir. Əli Kəmalinin tədqiqatları nəticəsində üzə çıxarılmış Telimxan adlı şairin əsərlərindən dərgidə bir sıra nümunələr verilmişdir. O, başqa elmi-tədqiqi məqalələri ilə də jurnalın maraqlı və oxunaqlı çıxmasına yardım göstərmişdir. Əziz Möhsuni poliqlot şair və qiymətli yazıçıdır. O, gözəl şeirləri ilə bərabər, həm də istedadlı araşdırıcı kimi “Yeni çıxan kitablar” rubrikasının aparıcılarından biridir.

İsmayıл Hadi də bir neçə ildir ki, müxtəlif sahələrdə-ədəbiyyata, politologiyaya, ilahiyyata, hüquqa aid elmi-tədqiqi məqalələri ilə “Varlıq” jurnalının elmi cəhətdən rəngarəng çıxmasına yardım göstərir. Kərim Məşrutəçi Sönmez jurnalın daimi müəllifi olan şairlər-dəndir. Büyük Rəsulgənə isə son illərdə “Varlıq” cərgələrinə qoşulan yazıçılardandır. Bu sıraya Mir Hidayət Hesarini və Məmmədrza Heyəti də də aid etmək lazımdır. 30 ildir ki, “Varlıq”ın yolunda fədakarlıqla çalışan bu ziyalılar doktor Cavad Heyətin rəhbərliyi altında birləşib, çətin, ağır, lakin şərəfli bir missiyani həyata keçirirlər.

Sönmezin, Savalanın, Sahirin gözəl şeirləri oxucuların rəğbətini qazanmışdır. Fərzanənin məqalələri, ana dilinin inkişafı uğrunda səy və mübarizələrin acılı-şirinli xatirələri, Gəncəli Səbahinin hekayələri və ədəbi-tənqid məqalələri, klassik ədəbiyyatdan seçilmiş nümunələr elə

ilk saylarından jurnalın nüfuzunun artmasına, oxucu auditoriyası qazanmasına səbəb oldu. “Varlıq”ın redaksiya heyəti, ilk növbədə, ana dilinin iması qayğısına qalırdı. Bildiyimiz kimi, ərəb əlifbasını işlədən türk xalqları dillərindəki ləhcə fərqlərinə görə müxtəlif orfoqrafiya qaydalarından istifadə edirdilər. Bundan əlavə, anadilli mətbuatın özündə də vahid yazı qayda-qanunu yox idi. Xüsusilə saitlərin yazılımasındakı fərqlər daha aydın nəzərə çarpırdı. “Varlıq” bu problemin həlli üçün böyük səy göstərmış və demək olar ki, uğurlu nəticələr əldə etmişdir. Ənənəvi hərəkə və durğu işarələrin-dən faydalanaqla sözlərin asan və düzgün oxunması yolunda bir sıra maneələri aradan qaldırılmışdır. Şahlıq rejimi dövründə Azərbaycan dilinə qarşı aparılan təbliğatın təsirilə belə bir yanlış təsəvvür yaradılmışdı ki, güya bu dilin qrammatikası yoxdur və bu dil yazı dili deyildir, küçə-bazar dilidir. Bu kimi düşməncəsinə uydurmaları aradan qaldırmaq, həm də oxucuları dilimizin zəngin fonetikası, qrammatikası ilə tanış etmək üçün “Varlıq” jurnalında azəri türkcəsi qrammatikasının az qala minillik tarixə malik olması, Mahmud Kaşgarinin “Divani lügat it-türk”ündə onun parlaq nümunəsinin verilməsi yüksək elmi səviyyədə nümayiş etdirildi. Tarixi təhrif edənlərə, saxtalaşdırılanlara, böyük bir xalqın dilini və varlığını təhrif edənlərə layiqli cavab verildi. Eyni zamanda azəri türkcəsinin son dərəcə harmonik, siğallı, möhkəm və elmi qrammatikaya malik olduğunu göstərmək, eləcə də, o vaxta qədər bu sahədə ana dilində yazılı vəsait tapılmadığı üçün doktor Həmid Nitqinin çox böyük elmi qiyməti olan silsilə məqalələri dərc olunmağa başladı. Bu məqalələr azəri türkcəsinin elmi cəhətdən öyrənilməsinə və sistemləşdirilməsinə çox böyük yardım etdi. Həmin məqalələri oxuyandan sonra,

sanki ana dilimizin gözəlliyi, şirinliyi, əzəməti çoxlarının gözləri qarşısında canlandı. Ana dilimizin üstünə atılmış böhtan və iftira ləkələri yuyulub təmizləndi. Onun əsilliyi, qüdrəti, tükənməz imkanları dosta da, düşmənə də bəlli oldu.

Azəri türkcəsi öz reabilitasiyasını tam halda o zaman ala bilərdi ki, o zəngin və çoxərlik söz xəzinəsinə malik olduğunu sübuta yetirə bilsin. Bu şərəfli missiyanı jurnalın təsisçisi və dəyişməz rəhbəri doktor Cavad Heyət mifik qəhrəmanlar kimi öz üzərinə götürdü. Onun “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış” silsilə məqalələri bu çətin vəzifənin öhdəsindən alnıaçıq, üzüağ gəldi. Bu məqalələr türk xalqlarının zəngin müştərək şifahi ədəbiyyata malik olduğunu, yazılı ədəbiyyatların differensiasiyasından sonra hər bir turkdilli xalqın, o cümlədən, Azərbaycan türklərinin özlərinə məxsus ədəbiyyatı olmasını, onun Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Kişvəri, Xətai, Həbib, Füzuli, Qövsi, Saib Təbrizi, Vaqif, Bahar Şirvani, Nəbatı, Seyid Əzim Şirvani, Sabir, Şükuhi, Ləli, Xazin, Sərraf və onlarca başqa nümayəndələrinin qısa tərcüməyi-hallarını və əsərlərindən nümunələr gətirməklə dilimizi, ədəbiyyatımızı, bir sözlə, milli varlığımızı inkar edənləri susdurdu, müasir gəncliyin milli qürur hissini coşdurdu. Şifahi ədəbiyyat da “Varlıq” dərgisinin ardıcıl araşdırıldığı sahələrdən olmuşdur. Bu yolda doktor Cavad Heyət, Məmmədəli Fərzənə, Əbdülkərim Mənzurinin çalışmaları xüsusi qeyd edilməlidir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı “Varlıq” dərgisində həm elmi cəhətdən araşdırılır, həm də onun toplanması və nəşr olunması qayğısına qalanların sayı günü-gündən çoxalır.

Göründüyü kimi, “Varlıq” jurnalı İran İslam Respublikasında Azərbaycan dilində nəşr olunan ən

uzun ömürlü və davamlı elmi-ədəbi dərgidir. Bu jurnal öz ətrafında Cənubi Azərbaycanın tanınmış yazıçı və şairlərini, elmi-ədəbi qüvvələrini birləşdirmişdir. “Varlıq” dərgisi, həmçinin cənubda ana dilini mükəmməl bilən yeni nəslin formalaşmasına təsir göstərmüşdir.

“Varlıq” dərgisinin yarandığı ictimai-siyasi tarixə və əməkdaşlarının həyat və yaradıcılıq fəaliyyətlərinə nəzər salanda görünük ki, ana dilli mətbuatın “Varlıq” jurnalınınadək keçdiyi inkişaf yolu və “Varlıq” jurnalından sonra keçdiyi inkişaf yolunun ədəbi istiqaməti çox fərqlidir.

Otuz ildir ki, müntəzəm nəşr olunan “Varlıq” jurnalının ana dilimizin və ədəbiyyatımızın inkişafında kiki xidmətləri misilsizdir. “Varlıq” dərgisi o taylı bu taylı xalqımıza zəngin ədəbi-mədəni, elmi xəzinə bəxş etmiş və bəxş etməkdədir.

*Nəzakət Rza qızı İsmayılova
Filologiya elmləri namizədi, dosent.*

CAVAD HEYƏT 1925

Türk dünyası bəşəriyyətə elmin və mədəniyyətin inkişafında xüsusi xidmətləri olan böyük şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Bu şəxsiyyətlərin fəaliyyət dairəsi yalnız bir xalqa, bir millətə məxsus olmayıb bütün insanlığı əhatə edir. Belə şəxsiyyətlərdən biri də məşhur cərrah, dünya şöhrətli alim, türkoloq, ədəbiyyatçı, tarixçi kimi tanınan doktor Cavad Heyətdir. Onun həyat səhi-fələrini vərəqlədikcə necə şərəfli bir ömür yaşadığının şahidi oluruq. Elə bir ömür ki, gecə-gündüz dincilik bilmədən, müsəlləh əsgər kimi insanların fiziki sağlamlığının keşiyində dayanmış, cərrah bıçağı ilə milliyyətin-dən, irqindən asılı olmayaraq minlərlə insana şəfa

vermiş, ikinci bir həyat bəxş etmişdir. Elə bir ömür ki, alim və ədib qələmi ilə milyonlarla insanın mənəvi sağlamlığı uğrunda çarşılaşmış, onların qəlbini sevinc, beyninə nur, zəkasına şəfəq saçmışdır. Elə bir ömür ki, həmişə yüksək amallara xidmət etmiş, insanların bir-birinə yaxınlaşmasında, doğmalaşmasında mənəvi körpü rolunu oynamışdır.

Xalqımızın ümummilli lideri, dünya şöhrətli siyasetçi Heydər Əliyev də Cavad Heyət şəxsiyyətinə, Cavad Heyət elminə, Cavad Heyət vətənpərvərliyinə yüksək dəyər vermiş, ona böyük hörmətlə yanaşmışdı. Ulu öndərimiz Cavad Heyəti Bakıda qəbul edərkən xeyirxahlığına, vətən üçün əhəmiyyətli işlərinə və İranla Azərbaycan arasında dostluq körpüsü yaratlığına görə ona minnətdarlıq etmişdi:

Siz öz fəaliyyətinizlə İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlığın genişlənməsinə çalışırsınız. Müəyyən tarixi dövr istisna edilməklə ölkələrimiz həmişə bir yerdə olmuşdur. Əmin-nəm ki, keçmişdə yol verilmiş səhvlər tezliklə aradan qaldırılacaq, iki qonşu dövlət arasında mehribanlıq, dostluq və qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlıq davam edəcəkdir.

*Həydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
14 mart 1994-cü il*

Doktor Cavad Heyətin qəlbi daim vətənpərvərlik ehtirası ilə döyünmüş, o, bütün varlığı ilə xalqın xoşbəxtliyi üçün çalışmışdır. Məhz elə buna görə də 2003-cü ildə ölkə rəhbəri cənab İlham Əliyev də Cavad Heyətə minnətdarlıq etmişdir:

Atam Prezident Heydər Əliyevə yüksək münasibəti-nizdən, dərin hörmət və ehtiramınızdan böyük məmənnü-luq duyuram.

Sizə möhkəm can sağlığı, xoşbəxtlik, işlərinizdə uğurlar arzulayıram.

*İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
26 noyabr 2003-cü il*

Müasir dünyamızın ən nüfuzlu siyasi xadimlərindən biri olmuş cənab Heydər Əliyevin və onun davamçısı olan cənab İlham Əliyevin Cavad Heyəti təbrik etmələri, ona xoş ürək sözlərini bildirmələri təsadüfi deyildir. Çünkü dünyada bütün azərbaycanlıların bir suveren dövləti var: o da Azərbaycandır. Hörmətli Prezidentimizin Cavad Heyəti belə səmimi təbrik etməsi, 75 və 80 illik yubileylərinin dövlət səviyyəsində keçirilməsi, onun haqqında sənədli televiziya filminin çəkilməsi, bu filmin dönə-dönə nümayışı, kitablarının dövlət nəşriyyatlarında çap olunması sənətinə, yaradıcılığına verilən böyük qiymətin təzahürüdür.

Cavad Heyət 1925-ci ildə Təbriz şəhərində dünyaya gəlmişdir. O, ibtidai, orta və litsey təhsilini Həmədan, Təbriz və Tehranda almışdır. 1941-ci ildə Tehranda əsgəri litseyi əla qiymətlərlə bitirmiş, elə həmin il də Tehran Universitetinin tibb fakultəsinə daxil olmuşdur. Lakin ikinci kursu bitirəndən sonra atasının təkidi ilə bir qrup tələbə ilə İstanbula getmiş, təhsilini orada davam etdirmişdir. Atası Mirzə Əli Heyət oğlu Cavadın sabahına böyük ümidi baxmış və onu İstanbula bu sözlərlə göndərmişdir: "Mən çox istərdim ki, sən Bakıda təhsil alasan. Bu mümkün olmadığından Türkiyəyə göndərirəm ki, ana dilimizi, ədəbiyyatımızı,

tariximizi də mükəmməl öyrənəsən. Bəlkə nə vaxtsa Bakıya da getmək qismət oldu...”.

Bu qismət baş tutdu, amma təəssüflər olsun ki, bunu Əli Heyət görə bilmədi.

C.Heyət 1946-ci ildə İstanbul Universitetinin tibb fakültəsini bitirərək, həkim kimi ixtisaslaşmış, elə həmin il II cərrahlıq klinikasında praktik olaraq cərrahlıq ixtisasına yiyələnmişdir. 1949-cu ildə ixtisasını artırmaq üçün Fransaya getmiş, Paris Universitetinin cərrahlıq klinikasında üç il çalışaraq, ixtisasını tamamlamışdır. 1952-ci ildə artıq yüksək ixtisashlı cərrah kimi Tehrana qayıdan Cavad Heyət təcrübəsini gündən-günə artırmış, 1953-cü ildə Hidayət xəstəxanası və eyni zamanda, Ədliyyə xəstəxanasının cərrahlıq klinikalarını quran Cavad Heyət 1954-cü ildən etibarən ümumi cərrahlıq əməliyyatları ilə yanaşı ürək əməliyyatlarına başlamışdır. Əvvəlcə qapalı ürək əməliyyatı, 1956-ci ildə İranda ilk dəfə aorta qapağı darlığı əməliyyatı, 1961-ci ildə açıq ürək əməliyyatı aparmışdır. Tehranda ilk dəfə ürək qapaqlarını dəyişmək və ilk böyrəkköçürmə əməliyyatları da Cavad Heyətin adı ilə bağlıdır. O, 1967-ci ildə ilk dəfə heyvanlar üzərində ürək və ağ ciyər əməliyyatlarını sınaqdan keçirir. O, cərrahiyə sahəsinin açılmamış sırlarınə aid dəyərli məqalələr yazmış, dərsliklər hazırlanmışdır. Bütün bu nailiyyətlərinə görə, o, 1963-cü ildə Beynəlxalq Cərrahlar Cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir və 45 ildən çoxdur ki, bu cəmiyyətdə İran İslam Respublikasını ləyaqətlə təmsil edir. Qazandığı böyük müvəffəqiyyətlərə görə, Cavad Heyət 1983-cü ildə dünyanın ən şöhrətli cərrahiyə quruunu olan Paris Beynəlxalq Cərrahlıq Akademiyasına üzv seçilmişdir.

Doktor Cavad Heyət tibbə dair neçə-neçə sanballı kitab yazıb, “Cərrahiyə”yə aid üç cildlik dərslik tərtib

etmişdir. Görkəmli alimin “Tromboflebit və müalicəsi” monoqrafiyası, ikicildlik “Ümumi cərrahlıq” və “Cərrahiyə” kitabları tibb sahəsində yazılmış çox dəyərli dərsliklərdir.

Cavad Heyət, həmçinin, 1964-cü ildən “Daneşe pezeşki”-“Tibb elmi” dərgisini nəşr etdirməyə başlamışdır. Tibbə aid ən son yeniliklər bu dərgi vasitəsilə yayımlanmışdır. Amma çox təəssüf ki, 12 il çap olunan bu jurnal 1976-ci ildə Məhəmməd Rza şahin şahlığının 50-ci ildönümü ilə bağlı məqalə yazmadığından İttilaat (Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi) tərəfindən bağlanmışdır.

Doktor Cavad Heyət 1988-ci ildən bəri Tehranın Azad İslam Universitetində müəllim kimi fəaliyyət göstərərək, bu Universitetin cərrahlıq kafedrasına rəhbərlik etmiş, cərrahlığın tədrisi və yeni istedadlı cərrahlar nəslinin yetişdirilməsi üçün bütün bilik və bacarığını sərf etmişdir.

Cavad Heyət elə bir ömür yaşayıb ki, o ömrün salnaməsini yaratmaq həm asandır, həm çətin, eyni zamanda çox məsuliyyətlidir. Bu, elə bir ömürdür ki, onda alim və ədib qələmi birləşib, yüksək mənəvi amallar uğrunda mübarizə aparılır, insanların, xalqın birliyinə xidmət edərək, öz dahi sələflərinin ənənəsini ləyaqətlə davam etdirməyə sərf olunub. Bu ömür yalnız bir xalqa, bir millətə aid olmayıb, bəşəriyyətə məxsusdur.

Fəxrlə qeyd etmək olar ki, Azərbaycan elmi mühitində, bütün ömrü boyu heyrətamız və misilsiz işlərə imza atan Cavad Heyət haqqında, onun varlığı qədər sevdiyi “Varlıq” dərgisi haqqında ilk əsaslı söz demək, yəni dissertasiya mövzusu olaraq namizədlik işi yazıb, müdafiə edərək alimlik dərəcəsi almaq bizə nəsib olmuşdur. Oxuculara təqdim edilən bu monoqrafiyada

da “Varlıq” jurnalının yarandığı tarixi şərait, dərginin ədəbi istiqaməti, əməkdaşları və həyat yaradıcılıqları ədəbiyyatşunaslıq mövzuları araşdırılaraq təhlil edilmişdir.

Cavad Heyət şəxsiyyətinə hansı yönən, hansı prizmadan yanaşsan, onun yaradıcılığını hansı aspektdən araşdırısan, insanlığa başucalığı gətirən əməllərlə qarşılaşarsan. Əks halda, o, bir neçə sahədə paralel olaraq belə böyük uğurlar qazanmaz, şöhrət tapmazdı.

Cavad Heyət Allah-təalanın xalqımıza bəxş etdiyi unikal şəxsiyyətlərdən, türk-islam mədəniyyətinin XX əsrдəki ən görkəmli simalarından biridir. Onun elmi irsi o qədər zəngin və çoxşaxəlidir ki, C.Heyətin ömrünü bir Universitet saymaq olar və əslində, onun həyat və fəaliyyətini öyrənmək də bir universitetin və akademianın işidir.

Cavad Heyət Türkiyə və Azərbaycan universitetləri və elmi mərkəzlərinin fəxri adları və diplomları ilə təltif olunmuşdur. Bu gün o, Azərbaycan Cərrahları Elmi Cəmiyyətinin fəxri üzvü (1989), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun fəxri doktoru (1991), Bakı Dövlət Universitetinin fəxri doktoru (1992), Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin fəxri professoru (1993), Akademik Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin fəxri professoru (1993), Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetinin fəxri doktoru (1994), Xəzər Universitetinin fəxri doktoru (1995), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun fəxri professoru (1996), Azərbaycan Universitetinin fəxri professoru (1996), Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin fəxri professorudur (2002).

Cavad Heyət 1992-ci ildən Azərbaycan Yaziçılar Birliyinin fəxri üzvüdür. O, Azərbaycan mədəniyyəti və elminin inkişafındakı xidmətlərinə, İran-Azərbaycan ədəbi – mədəni, ictimai əlaqələrinin möhkəmləndirilməsindəki səmərəli fəaliyyətinə görə 1991-ci ildə Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Akademiyasının fəxri akademiki seçilmişdir.

Doktor C.Heyət, həmçinin, Azərbaycan Yaziçılar Birliyinin, M.F.Axundzadə adına mükafatına (1991), Dədə Qorqud Assosiasiyasının Məmməd Araz mükafatına (1994), Türk Dil Qurumunun Ali Xidmət mükafatına (2004), Bilkənd Universitetinin (2004), Kanada Memarlıq İnstitutunun (2004), Qüzey Kanada Azərbaycan Mədəniyyəti Cəmiyyətinin fəxri fərmanlarına layiq görülmüşdür.

Doktor Cavad Heyət 1998-ci ildən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının fəxri üzvüdür.

Görkəmli alim, həmçinin, İstanbul Universitetinin fəxri türkoloji doktoru, həmin Universitetin İstanbul tibb fakültəsinin tibb doktoru və Türk Dil Qurumunun fəxri üzvüdür.

Bu günədək Cavad Heyətin çıxış və məruzələri mötəbər elmi simpoziumlarda səslənmiş, İngiltərə, Fransa, eləcə də Avropanın digər ölkələrinin ən nüfuzlu jurnallarında çoxlu sayıda məqaləsi çap olunmuşdur (11, səh.3).

Ümumilikdə, Cavad Heyətin əsərlərini bir neçə qrupa bölmək olar: birinci qrupa onun tibbə aid dərslikləri, müxtəlif xəstəliklərin müalicəsinə həsr edilmiş məqalələri daxildir. Bu əsərlərin nəşr edildiyi ölkələrin coğrafyası da genişdir. Onların bir çoxu fars dilində, bir hissəsi fransızca, bəziləri ingilis dilində, həmçinin Azərbaycan dilində Bakıda, Tehranda, Parisdə, Lon-

donda, Vyanada, Amerika Birləşmiş Ştatlarında və başqa ölkələrdə nəşr olunmuşdur.

İkinci qrupa isə Cavad Heyətin mənəvi mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə dair yazdığı əsərləri daxil etmək olar. Bildiyimiz kimi, məşhur cərrah tibb elmi ilə yanaşı türkologiya, fəlsəfə, islamşünaslıq elmləri sahəsində də ciddi elmi araşdırımaların və fundamental elmi əsərlərin müəllifi kimi tanınmışdır.

Cavad Heyətin Azərbaycanın ali məktəblərində professor-müəllim heyəti ilə görüşləri, tələbələr qarşısında maraqlı mühazirələri, xəstəxanalardakı uğurlu cərrahiyə əməliyyatları böyük alimə geniş şöhrət qazandırmış, onu hər kəsə sevdirmişdir. Cavad Heyətin Bakı tələbələri qarşısında “Kitabı-Dədə Qorqud”un yaranma tarixi və s. mövzularda oxuduğu mühazirələr həm tarixi-filoloji, həm də linqvistik baxımdan xüsusi marağa səbəb olmuşdur.

Cavad Heyətin ən böyük xidmətlərindən biri də “Varlıq” dərgisidir.

İran İslam İinqilabının qələbəsindən sonra verilən nisbi dil azadlığından bəhrələnərək vətənpərvər ziyalı dostları ilə birgə “Varlıq” dərgisinin nəşrinə başlamışdır. Nə az, nə çox, düz 30 ildir ki, Azərbaycan türk dili, ədəbiyyatı, tarixi və folkloru bu jurnal vasitəsilə dönyanın hər tərəfinə yayılır. Düz 30 ildir ki, doktor Cavad Heyət gözünün nurunu, zəkasının işığını, ömrünü, bu jurnalın səhifələrində şam kimi əridir. O, bu jurnalın çapı ilə türk mənəvi birliyinə qapı açmış, həm də bir məktəb yaratmışdır (14, səh.48). Az vaxtda dərgi üç mühüm sahədə böyük uğur qazanmışdır: milli fikrin formalaşmasında, ədəbi dilin yayılmasında, o tay bu tay məsələsində dərgi öz sözünü deyə bilmışdır. “Varlıq” dərgisinin səhifələrində çap olunan silsilə mə-

qalələr dilimizin tarixini və qrammatikasını, ədəbiyyat tariximizi, folklorumuzu eks etdirir. Həm də ana dilimizin nə qədər əzəmətli, zəngin, gözəl, musiqili bir dil olduğunu göstərir, ədəbi dilimizin aydınlığını və şəffaflığını nümayiş etdirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Varlıq” dərgisi, həm də qaranquş olub, ardınca İranda ana dilində onlarla mətbü orqanının, qəzet, jurnalın çap olunmasına səbəb oldu, buna şərait yaratdı.

“Varlıq”ın daha bir böyük xidməti isə ondan ibarətdir ki, o, Şimali Azərbaycanın istiqbal mübarizəsini də öz səhifələrində müdafiə etmiş, erməni təcavüzünü pisləmişdir. “Varlıq” bu gün də öz mövqeyində qalır. Həm də bu jurnal xalqın varlığını, onun haqq səsini, mənəvi istəklərini ifadə edən, bu elin sevincinə, dərdinə şərik olan, mənəvi yaralarına məlhəm qoyan, ona keçmişini, bu gününü anladan, o tay bu tay arasında körpü salan sabahının yolunu göstərən nüfuzlu bir söz kürsüsüdür.

Doktor Cavad Heyət “İranda türk kültürünün durumu” adlı məqaləsində yazırıdı: “...Bizim 26 ildən bəri çap etdiyimiz “Varlıq” dərgisi bu günədək müntəzəm olaraq yayılmaqdadır. İlk saylarının çapına başladığımız zaman ana dilimizdə yazib-oxuyanların sayı yetərli deyildi. O, dövrdə ana dilimizdə qüsursuz yaza bilən yazarların sayı barmaqla göstərilə biləcək vəziyyətdə idi. Bunlar da Türkiyədə və ya Şimali Azərbaycanda təhsil görmüş və ya özü müstəqil şəkildə öyrənmiş şəxslər idi. Biz “Varlıq”da ortaq türk dilini də göz önünə tutaraq Azərbaycan ədəbi dilində yazmağa başladıq, ədəbi dil bizdə işləmədiyi üçün Azərbaycanda işlənən ədəbi dili qəbul etdik” (13, səh.48).

30 ildir ki, bu jurnal bizimlədir. Bu rəqəm, bəlkə də, ilk deyilişdə çox adı, çox sadə səslənə bilər. Amma gəlin

bir anlığa düşünək: xəyalımıza belə uzunömürlü bir dərgi gətirə bilərikmi? Əlbəttə, yox. Jurnallarımızın əksəriyyəti qısa ömür yaşamışdır. Mətbuat tariximizə nəzər salsaq, buna əmin olarıq. Heç xaricdə nəşr olunan jurnallar da, bu qədər uzun ömürlü olmamışdır.

Cavad Heyət ömrünü-gününü, gözünün nurunu bu jurnalın səhifələrində şam kimi əridərək, min bir zəhmətə, əziyyətə qatlaşaraq gözəl bir “övlad” böyütmüş, bu layiqli “övlad”ının üstündə əsim-əsim əsərək onu bütöv türk aləminə bəxş etmişdir.

“Varlıq” - inanmiram ki, indi kimisə bu dərgi haqqında informasiyası, məlumatı olmasın. İnanmiram ki, indi kimsə bu dərgi haqqında eşitməmiş olsun. İnanmiram ki, indi bu dərgi ilə öyünməsin, fəxr etməsin. Cavad Heyətin bu sahədəki xidmətlərini H. Zərdabının xidmətləri ilə müqayisə etmək olar. Əkinçi”nin görüdüyü işi bir əsr sonra bu gün “Varlıq” dərgisi davam etdirir.

Digər tərəfdən, “Molla Nəsrəddin” jurnalının XX əsrin əvvəllərində bütün müsəlman aləmində yerinə yetirdiyi missiyani əsrin axırlarında mürəkkəb ictimaiyyəsi şəraitdə müəyyən fərqli cəhətləri ilə “Varlıq” dərgisi yerinə yetirməyə müvəffəq olmuşdur.

Tam əminliklə demək olar ki, “Varlıq” ilk sayından indiyədək öz mövqeyini dəyişməyərək böyük tarixi vəzifəni yerinə yetirmişdir və bu gün də yerinə yetirməkdədir. O nəşrə başlaması ilə ətalət içində olan milli ictimai fikrə güclü təkan vermiş, milli mənəvi özünüdərkədə, milli oyanışa ciddi təsir göstərmişdir.

“Varlıq” jurnalının İranda nəşr olunan o biri jurnal-lara nisbətən uzunömürlülüyü, təsir dairəsinin genişliyi, hər şeydən əvvəl, onun ətrafında sıx birləşən kollektivinin yaradıcı əməyi ilə bağlıdır (12) .

Doktor Cavad Heyətin elmi fəaliyyətini təkcə təba-bətlə, yaxud “Varlıq” jurnalının mühərrirlik-naşirlik fəaliyyəti ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. O, eyni zamanda, tarixçi alim və filoloqdur. Bu böyük insan ömrünün bir hissəsini Türk-Azərbaycan tarixinin, dil və ədəbiyyatının tədqiqinə həsr etmiş, elmi türkoloji araşdırma-larla məşğul olmuşdur.

Cavad Heyət otuz ildir ki, Azərbaycan türk dili və ədəbiyyatı, tarixi və folklorunu didaktik bir metodla “Varlıq” jurnalı vasitəsilə yayımlayır. Bundan başqa, o, bu sahəyə dair 7 cildlik kitab tərtib etmiş, dostu və həmkarı, mərhum doktor Həmid Nitqi ilə birgə İranda elmi türkologiyadanın əsasını qoymuşdur (16, səh. 150).

Cavad Heyət 1993-ci ildə Türkiyənin Tehrandakı böyük elçisi Korkmaz Haktanırla birgə Tehranda Türk kültür mərkəzləri açmışdır. Cavad Heyət türkologiya sahəsində apardığı araşdırmalara və elmi əsərlərə görə Türk Dil Qurumunun üzvü seçilmiş, İstanbul Tibb və Ədəbiyyat fakültələrinin altın və fəxri diplomlarını almışdır. O, Türkiyə, Kanada və Amerikaya etdiyi son səfərlərində səkkiz mükafata layiq görülmüşdür. Doktor Cavad Heyət tibb və türkologiya sahələrində çalış-malarına görə dünyada, xüsusilə türk dünyasında böyük şöhrət qazanmış, adını öz sağlığındaykən əbədiləşdirmişdir.

Cavad Heyətin türkologiyaya aid kitablarını xüsusi qeyd etmək lazımdır: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ilə bağlı iki cilddən ibarət “Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə baxış” (1980-1990), “Moğoyesət-ül-lüğəteyn” (“Müqa-yisəli lüğət”) (1984), “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” (1988), “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” (1988), “Türk dili və ləhcələrinin tarixi” (1986), “Ədəbiyyatşunaslıq” (1996), “İran türklərinin inkişaf

tarixi” (fars dilində), “XX əsr də Güney Azərbaycan türklerinin dil və ədəbiyyatı”. Bu irihəcimli, monumental elmi əsərləri ilə o, İranda türkologianın təməlini qoymuş, bu sahədəki boşluğu doldura bilmışdır. Əldən-ələ gəzən bu kitabların hər biri ayrı-ayrılıqda Azərbaycan ədəbiyyatının, ana dilinin tədqiqinə, araşdırılmasına həsr olunan, böyük əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdir.

“Moğoyesət-ül-lüğəteyn” - “Müqayisəli-lüğət” əsəri haqqında demək lazımdır ki, bu əsər müəllifin qırx illik gərgin axtarışlarının, çalışmalarının nəticəsidir. Əsər Azərbaycan türkcəsinin fars dili ilə müqayisədə son dərəcə zəngin lüğət fonduna, söz ehtiyatına, məna tutumuna malik olduğunu göstərməklə İran mühitində dilimiz, milli mənsubiyyətimiz haqqında bu vaxta kimi formallaşan şovinist baxışları alt-üst etdi.

Doktor Cavad Heyət bu əsərdə konkret və tutarlı faktlar, arqumentlər əsasında göstərmişdir ki, Azərbaycan türkcəsi bəzilərinin təbirincə, təkcə folklor, şifahi dil faktı deyil, həm də çağdaş elmi, ədəbi, publisistik əsərlərə mənbə olan dil bazasıdır.

Müəllif burada dilin inkişaf prosesində təfəkkür amilini, cəmiyyətin inkişaf meyllərini ön plana çəkərək azərbaycanlıların necə zəngin mənəvi sərvətə malik olduqlarını vurğulamışdır. Kitab, eyni zamanda Güney Azərbaycan türkcəsinin tarixi təkamül prosesinə uyğunlaşaraq ümumtürk dil ailəsinə daxil olduğunu göstərir. Məhz bu kitabın elmi nəticələrində dilimizin yeni ədəbi imkan, ifadə qabiliyyətinin başqa dillərlə müqayisədə üstünlüyü və zənginliyi faktı ilə əyani tanış ola bilərik. Əslində, Cavad Heyət bu əsəri ilə tarix boyu haqqı tapdalanan bir türkcəyə vətəndaşlıq pasportu vermişdir.

Cavad Heyətin təbirincə desək: “Azərbaycan xalqı dünyanın ən igid, comərd, çalışqan və anlayışlı xalqlarındandır. Tarixin faciəsi onu parçalamışdır.

Türk (Azərbaycan) dili ən qaydalı dillərdən biridir, söz xüsusilə fellər baxımından çox zəngindir (2, səh.102).

...Bəzən türkçə bir fellə elə bir fikir və anlayış bildirmək olur ki, fars dilində və başqa dillərdə onu ifadə etmək üçün bir cümlə və ya neçə cümlə tələb olunur”.

Cavad Heyətin “Moğoyesət-ül-lüğəteyn” əsəri elmi dəyəri və aktuallığına, keyfiyyətinə və ədəbi məzmununa, işləmə üslubunun orijinallığına görə mədəni həyatımızda hadisə hesab oluna bilər (17). Belə əsər məhz öz xalqına, Ana dilinə, onun müdrik dahişinə sonsuz məhəbbət nəticəsində yarana bilər. Bu kitab böyük Füzulinin söz, dil haqqını qoruyan müəllifin türkçəmizə xor baxan şovinist qələm sahiblərinə tutarlı cavabıdır.

Əsərin dəyəri bir də türkçəmizə müxtəlif münasibətlər formalasdırıran İran mühitində, özü də fars dilində çap olunmasındadır. Cavad Heyət burada təkcə həqiqəti göstərməklə kifayətlənməyib, həm də əyani misallarla, sübutlarla müxaliflərini elmi etirafa məcbur etmişdir. Bu mənada, Cavad Heyətin “Moğoyesət-ül-lüğəteyn” əsəri beş yüz il əvvəl yaşamış görkəmli özbək şairi Əmir Əlişir Nəvainin “Mühakimətül-lüğəteyn” adlı dahiyanə əsəri ilə müqayisə oluna bilər. Əlişir Nəvai zəmanəsinin dil problemlərindən bəhs edərkən, elmi, ədəbi həqiqətləri Cığatay türkçəsi ilə fars dilinin müqayisəsində axtarmışsa, onun mənəvi varisi bu müstəviyə Azərbaycan türkçəsini çıxarmışdır.

Ədəbi mənbələrin işığında tarixə ekskurs edən tədqiqatçı ümumtürk coğrafi məkanını tam halda öyrənməyi vacib saymış, 1200-1400 yaşlı Orxan-Yenisey abidələri-

nin dilini tutarlı dil faktı kimi təhlilə cəlb etmişdir. Cavad Heyət dilin nüfuz dairəsini müəyyənləşdirərkən o vaxtkı Sovetlər Birliyinin geniş məkanını, Şərqi Türküstani, İran və Balkanları xatırlamaqla, ümumiyyətlə, 28 türk ləhcəsindən xəbər vermişdir. Cavad Heyət bu əsərində türkçəmizin elmi-metodik və terminoloji cəhətdən açıqlanmasına da xüsusi diqqət yetirmiş, bu sahədəki kölgəli məqamlara aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Dilimizin inkişaf mərhələlərində onun gələcək perspektivləri barədə vətəndaş sevgisi ilə söz açan müəllif, dilin quruluşunu müəyyənləşdirərkən qrammatik normaların və sintaksisin əhəmiyyətindən geniş bəhs etmişdir.

Dilə canlı orqanızın kimi daim inkişafda və dinamik yeniləşmədə baxan tədqiqatçı ümumtürk dil məkanında Azərbaycan türkçəsinin imkanlarını onun praktikiyi ilə şərtləndirmiş, “belə dil öz istifadə məkanını hər gün genişləndirə bilir ki, bu da dil üçün böyük xoşbəxtlikdir”, - qənaətinə gəlmişdir.

Dildə tarixi yaddaşın izlərini aşdırılan qocaman tədqiqatçı türkçəmizin ən sivil dil ailəsi məkanında yer aldığı tam qətiyyətlə söyləmişdir. Bu dilin lügət fonduun zənginliyini yeni söz yaratma bacarığında, alınma sözləri doğma dilə uyğunlaşdırıa bilməsində görən Cavad Heyət oxşar dillər arasında mübadiləni normal və vacib proses hesab etmişdir.

Dilimizin bugünkü zənginliyində ana-kök sözlərin bolluğu əsas götürülsə, digər səbəb onun daim söz qəbul edib inkişafa meylli olmasındadır. Maraqlıdır ki, biz bu müsbət meyli müqayisəyə cəlb olunmuş fars dilində görmürük. Tədqiqatçı “Moğoyesət-ül-lügəteyn”- (“Müqayisəli-lügət”) əsərində 1650 türk sözünü göstərir ki, fars dilində onların qarşılığı yoxdur. Bu dildə ya-

ranan konservativizm zaman-zaman ona zərbə vurmuş, lügət fondunda ciddi çatışmamazlıqlar yaratmışdır.

İndi karşılığı olmayan 1650 türk sözü əvəzinə farslar ərəb və türk dillərindən seçilən sözlərdən istifadə edirlər. Bu qarşılıqlı müqayisələrə əsaslanan əsər Azərbaycan türkçəsinin üstünlüyünü sübut edir.

Doktor Cavad Heyətin “Moğoyesət-ül-lügəteyn”-“Müqayisəli-lügət” əsəri gələcəkdə dil tariximizi tədqiq edəcək, araşdıracaq gənc alımlarə elmi və mənəvi dəstək ola bilən çox zəngin və sanballı mənbədir.

Doktor Cavad Heyətin Azərbaycanda çap olunan “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış”, “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, “Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış” kitabları artıq tələbələrimizin, ziyalilərimizin maraqla oxuyub öyrəndikləri ən dəyərli mənbələrə çevrilmişdir. Bu gün həmin kitablar mənəvi həyatımızda yalnız elmi-metodik baxımdan deyil, həm də tarixi-əxlaqi və mənəvi cəhətdən mühüm rol oynayır, mənəviyyatda, elmdə keçid dövrünün problemlərini həll etməkdə bizə kömək göstərir.

Doktor Cavad Heyətin “Türk dili və ləhcələri tarixinə baxış” əsəri də öz məzmunu ilə çox seçilir, tədqiqat baxımından da olduqca maraqlı və əhəmiyyətlidir. Türk xalqlarının mənəvi birliyinə ünvanlanmış 460 səhifəlik bu kitab 2001-ci ildə Tehran şəhərində çap olunmuşdur. Kitab 4 fəsil, 3 bölmədən ibarətdir. Kitaba iki dünyaşörətli türkoloq-alim Həmid Nitqi və almaniyalı professor Qerhard Dofer ön söz yazmışdır.

Məlum olduğu kimi, uzun illər İranda Pəhləvi hakimiyyəti türkləri farslaşdırmaq kimi cəfəng siyaseti ilə Cənubi azərbaycanlıların milli-mənəvi inkişafına mane olmuş, onların dili, ədəbiyyatı, tarixi üzərinə kölgə salmaqla 35 milyondan artıq bir xalqı kölə vəziyyətində

saxlamağa çalışmışdır. Yalnız İslâm İnqilabından sonra cəmiyyətdə müəyyən yumşalma hiss olunmuş, milli-ictimai fikrin, ədəbi-bədii təfəkkürün inkişafına az da olsa, imkanlar yaranmış, özünütəsdiqin ifadəsinə xidmət edən onlarca kitab, dərgi, qəzet, yaddaş salnaməsi işiq üzü görmüşdür. Şahlıq monarxiyasının devrilməsindən sonra, həqiqətən, yüksəliş illəri başlamışdır. Doğma dildə oxumaq, yazmaq, eşitmək həsrəti nisbi də olsa, sona çatmışdır. İran mühitində türk xalqlarının ədəbiyyatı, dil və tarixi dünya şöhrətli alımlar, o cümlədən, məşhur cərrah, dil və ədəbiyyat tədqiqatçısı Cavad Heyət kimi şəxsiyyətlər tərəfindən öyrənilməyə başlanılmışdır. Görkəmli alimin “Türk dili və ləhcələrinin tarixinə baxış” adlı farsca yazdığı əsər də bu sıradandır.

“Türk dili və ləhcələrinin tarixinə baxış” əsərində Doktor Cavad Heyət dilimizin valehedici yaradıcılıq qabiliyyətini konkret faktlar, dəlillərlə göstərə bilmışdır. Bu əsər də aktuallığına, elmi dəyərinə, ictimai-mədəni məzmununa və orijinallığına görə dilçiliyimizdə, mədəni həyatımızda yeni bir hadisədir. Belə əsərlər yalnız Ana yurduna, Vətəninə, xalqına, ulu millətinə böyük sevgi nəticəsində yarana bilər.

Kitabın birinci bölümündə türk dili tarixi və bu dildə danışan xalqların sayı, coğrafi ərazisi, etnik mənsubiyətləri haqqında məlumat verilir. Qərbdə Balkan yarımadası və Egey dənizindən tutmuş, Şərqdə Çinə kimi geniş bir ərazidə türk dili ləhcələrində danışan xalqların Ural-Altay dil ailəsinə mənsubiyyəti baxımından araşdırırmalar aparılır, bu yöndə mövcud olan tədqiqatlara münasibət bildirilir.

Müəllif türk dilinin morfolojiyasından bəhs edərkən dünya dilləri bölgüsündə türk dilinin yaranma və inkişaf prosesini yeni əsaslarla təhlilə cəlb etmişdir.

Kitabın ikinci bölümündə müəllif türk dilinin inkişaf dövrlərini aşağıdakı şəkildə təsnif edilmişdir:

- 1.Altaik dövrü (Monqol dili ilə müstərəkdir).
- 2.Prototürk.
- 3.Ən qədim türk dili dövrü (hun, bolqar, peçeneq, xəzər).
- 4.Qədim türk dili dövrü.
- 5.Orta əsrlər türk dili dövrü.
- 6.Yeni türk dili dövrü (7, səh.20).

Adı çəkilən birinci, ikinci və üçüncü dövrlər haqqında ədəbi nümunələr yox dərəcəsində olsa da, əski türk dili dövrü zəngin yazılı mənbələrlə əsaslandırılır. Əslində, türk ədəbi dilinin özəyində məhz həmin dil təzahürləri dayanır.

Dördüncüsü - qədim türk dili dövrü təxminən Göytürk və Uygur hakimiyyətləri dövrünə təsadüf edir (VII-X əsr) (7, səh.38).

Türk xalqlarının dili və ədəbiyyatı dünyanın ən qədim mədəniyyət sərvətidir. Bu dilin yeddi min ildən artıq tarixi vardır. Əski zamanlardan başlayaraq, özü-nəməxsus bədii keyfiyyətlərə malik olduğunu sübut edib orta əsrlərədək yaşayan Orta Asiya türkcəsi Qərbi türkcə, yəni Səlcuq türkcəsi ilə müstərək inkişafını davam etdirmişdir.

Yeni türk dövrü isə XVI yüzillikdən başlayaraq bu günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Müəllif, həmçinin türklərin yazılı ədəbiyyatının milli əlifbası ilə birgə meydana gəlməsindən söz açmış, saqu, qoşuq, mani, boy, dastan, ötük, ağı və s. örnəklərin türk dili və ədəbiyyatının ilkin nümunələri olduğunu göstərmişdir.

VII yüzillikdə yaranan “Orxon-Yenisey” kitabələri-ni türk xalqlarının ortaq tarixi abidəsi kimi təqdim edən müəllif fikirlərini elmi dəlillərlə sübuta yetirmişdir.

XI əsrдə Mahmud Kaşgarinin “Divani-lügət-it-türk” və Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” əsərlərini türk dilinin bədii söz tarixində yeni bir hadisə hesab edən Cavad Heyət XII əsrдə Əhməd Yuğnəkinin “Ətəbətül həqayiq” və Əhməd Yasəvinin “Divani hikmət”inin türk ədəbiyyatının ən gözəl örnəyi olduğunu göstərmişdir. XIII əsrдə Oğuz türkcəsinin hakim möv-qeyini İzzəddin Həsənoğlu və Nəsir Əbakuyinin əsərlərindən nümunələr gətirməklə təsdiqləmiş, “Əhməd Hərami” kimi dastanları epik şeirimizin qaranquşu adlandırmışdır.

Türk xalqlarının dastan yaradıcılığının çox qədim və zəngin ənənələrə malik olduğunu qeyd edən müəllif bu dastanları qəhrəmanlıq, inam və düşüncə tariximizin tarixdən əvvəlki və sonrakı çağlarının bədii ifadəsi kimi qiymətləndirmiştir.

Kitabın “Yeni türk dövrü” bölümündə Mərkəzi Güney ciğatay dilinin özbəklər dövründən söz açan müəllif Əlişir Nəvainin XIV yüzillikdə parlaq nümunələr yaratdığından yazmış, “Şəcəreyi tərəkəmə”, “Türk şəcərəsindən nümunələr”, “Çağdaş özbək nəsri”, “Xalq ədəbiyyati” kitabları barədə zəngin informasiya vermişdir.

III fəslin II bölməsində “Qədim Oğuz”, “Orta Oğuz”, “Cam ət təvarix”in oğuzlar barəsində verdiyi məlumatı oxuculara çatdırılmışdır.

Qədim Anadolu türkcəsi XIV-XV yüzilliklərdə, Anadolu türkcəsinin qrammatikası, Anadolu türkcəsi XVI-XIX əsrlərdə, Osmanlı nəzm və nəsri XIX-XX əsrlərdə, yeni Türkiyə türkcəsinin özəllikləri, şeiriyyəti,

eləcə də ləhcələri barədə doktor Cavad Heyətin ümumişləşdirmələri faktların zənginliyi, müqayisəli təhlil baxımından maraq doğurur. Bu fəslin Azəri türkçəsi bölümündə Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündə ümumxalq dilinin rolu, Azərbaycan ədəbi dilinin başlangıç mərhələsi - "Kitabi-Dədə Qorqud"dan Həsənoğlu və Nəsir Bakuyiyə, XIII əsrden XX əsrə -Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Xətayi kimi Azərbaycan dahilərindən Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusu qazanmasına kimi inkişaf yolu nəzərdən keçirilmişdir. Cənubi Azərbaycanda müasir nəşr nümunələri, ədəbi dilin funksional xüsusiyyətləri barədə tutarlı misallar göstərməklə bu ləhcənin etnoqrafik məzmunu leksik məzmunla müvazi şərh edilir. Müəllif Şəhriyar, Səhənd, Məmmədəli Fərzənə yaradıcılığından nümunələr gəti-rərək Cənubda ədəbi dilin inkişafının boy artımını göstərmiş və haqlı olaraq Quzey və Güney arasındaki mövcud dil fərqini tarixi kökdə deyil, onların düşdükleri ictimai şəraitdə axtarmışdır.

"Türkmən türkçəsi" adlı hissədə müəllif Məxtimqulu Fəraqı və türkmən dilinin özəllikləri haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüştür. Türkmen şifahi xalq ədəbiyyatı ilə Azərbaycan, Türkiyə şifahi xalq ədəbiyyatını müqayisə etmiş, Azərbaycan və Türkiyə şifahi xalq ədəbiyyatının ortaq türk ədəbiyyatında özünəməxsus rol oynadığını xüsusi vurgulamışdır.

Kitabın növbəti fəsli "Müasir türk dili və ləhcələri" adlanır. Burada türk xalqlarının adı ilə yanaşı, Gerard Klozonun türk dili üzrə nəzəriyyəsinə, professor Fərhad Zeynalovun müasir türk dilinin bölgüləri haqqında qənaətlərinə geniş yer ayrılmışdır. Bu fəslin Türkiyə türkçəsi yaxud Osmanlı dili bölümündə Balkan türkçəsi, Yuqoslaviya, Yunanistan, Ruminiya, Bolqarıstan,

Kipr, Suriya, Livan, eləcə də Krım-tatar türklərinin bugünkü durumu, ədəbi imkanları barədə geniş məlumat verilmişdir.

“Azərbaycan türkcəsi, yaxud İran türkcəsi” bölməsində bu sahədə aparılan tədqiqatların və tədqiqatçıların adı çəkilmiş, İranda türklər yaşayan bölgələrin ünvani göstərilmişdir.

Cavad Heyət, həmçinin ilk dəfə olaraq Güney Azərbaycandakı ləhcələrin elmi izahını vermiş və Quzey Azərbaycan türkcəsinin bölmələrini coğrafi ərazilər üzrə şərh etmişdir. Cənubi Azərbaycan ləhcələrinin ərazi-inzibati bölgülər üzrə sırasına diqqət yetirək:

1. Mərkəzi ləhcə: Təbriz, Marağa.
2. Şimali ləhcə: Mərənd, Əhər.
3. Şimal-qərb ləhcəsi: Xoy, Maku.
4. Şimal-şərq ləhcəsi: Bekrabad, Bacrəvan.
5. Şərqi ləhcə: Ərdəbil, (Savalan), Xalxal.
6. Qərbi ləhcə: Urmiya, Salmas.
7. Cənubi ləhcə: Sayınqala.
8. Cənub-şərq ləhcəsi: Zəncan.
9. Cənub-qərb ləhcəsi: Savecбулаq.

Bunlardan başqa, İranda Xorasan türkləri, qaşqay türkləri, əfşar türkləri, İran-türkmən türklərinin də ləhcələri qeyd olunmuşdur ki, bu da, öz növbəsində tədqiqatçının hadisə və faktlara geniş anlamda yanaşdığını göstərmüşdir.

Uzun müddət türkcə danışmaq yasaq hesab olunan bu ölkədə belə bir dəyərli tədqiqatın işiq üzü görməsi, fikrimizcə, mədəni inqilaba bərabərdir, böyük nailiy-yətdir.

Bu bölümün ikinci hissəsində Cavad Heyət qıpçaq türkcəsi haqqında dəyərli məlumat vermişdir. Qazax, Qaraqalpaq, Qırğız, Nuqay və Altay türk ləhcələri

barəsində geniş şərhlər verən müəllif, əslində farsdilli oxucuları türk dilinin bədii imkanları, zəngin lügət fondu ilə tanış etməyi qarşısına məqsəd qoymuş və bizə elə gəlir ki, məqsədini tam şəkildə həyata keçirə bilmişdir.

Doktor Cavad Heyət Azərbaycan türkcəsinin adı və mövqeyi barədə də dəyərli fikirlərin sahibidir. O, bir ictimai xadim kimi zaman-zaman İran ərazisində türk dili və onun mənşəyi haqqında formalaşdırılan şovinist baxışları tənqid edərək azərbaycanlıları tat, fars, pəhləvi adlandıranlara öz milli mövqeyini göstərmişdir.

Cavad Heyət türkcəni, həm də bir mədəniyyət faktı, milli dəyər vahidi kimi səciyyələndirmiş, əsl vətəndaş yanğısı ilə ən müxtəlif mənbələrdə qorunan Azərbaycan həqiqətlərini kitaba daxil etmiş, opponentlərini susdurmağa çalışmışdır. O göstərmişdir ki, bu həqiqətlər ən mötəbər dünya ensiklopediyalarında öz əksini necə tapmışdır. Nümunələrə diqqət yetirək: 1991-ci ildə İngiltərənin Vilyam Penton nəşriyyatında nəşr olunmuş “Britanika” ensiklopediyasının 932-ci səhifəsində belə yazılır: “Sovet Azərbaycanı ilə İran Azərbaycanı bir-birinə bağlıdır və bu iki Azərbaycanın xalqı bir kökdən və bir soydandır. Yalnız fərqli siyasi rejimlərdə yaşayırlar...”

Təxminən bu və buna bənzər həqiqətlər 1962-ci ildə nəşr olunan “Amerika” ensiklopediyasında, 1971-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr olunan “Amerika” ensiklopediyasının ikinci cildində, 1960 ildə nəşr olunan “Qrad Laqos” ensiklopediyasında, 1975-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr olunan “Internasional” ensiklopediyasında, 1966-ci ildə Almaniyada nəşr olunan “Brok Həvsin” ensiklopediyasında öz əksini tapmışdır. Azərbaycanlıların haq-

larının qorunduğu bu mənbələri tədqiqata cəlb edən Cavad Heyət əsl vətəndaşlıq işi görmüşdür.

Kitabın son bölümündə Xorasan və mərkəzi bölgələrdə yaşayan “Xələc”, “Əbiverd”, “Sonqur” və digər türk soyları haqqında elmi məlumat da böyük maraq doğurur.

Doktor Cavad Heyət bu əsərində türk dilinin tarixini onu yaradan xalqın tarixi ilə əlaqəli şəkildə verməyə çalışmış və buna müvəffəq olmuşdur, türkologiyanın elmi-nəzəri prinsiplərini, ümumi inkişaf qanunlarının müasir mərhələdə vəzifələrini açıqlamışdır.

Fikrimizcə, türk dünyası üzrə ortaq araştırma qaynağı olan bu əsər yeni mərhələdə tədqiqat üçün əvəzsiz mənbədir.

Dərin erudisiyaya, aydın təfəkkürə, hərtərəfli biliyə, geniş məlumata malik olan Cavad Heyətin böyük əhəmiyyət kəsb edən dəyərli əsərlərindən biri də “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” kitabıdır. Müəllif bu əsərində öz məqsədini açıqlayaraq qarşısında duran çətin və şərəfli yola işıq salmış, zəngin faktları araşdırır, arxeoloji, epiqrafik, etnoqrafik materiallara istinadən türklərin ən azı dörd min ilə yaxın tarixə malik olduqlarını sübut etmişdir. O yazırdı: “Bizdə türklər millətimizin yarısına yaxın bir kütləsini təşkil edib, min il İran tarixində hakimiyyətdə olub və İran istiqlalı yolunda canlarından keçərək, İranı düşmənlərdən qoruduqları halda, son əsrдəki Pehləvi rejiminin ifrat dərəcəsində olan fars şovinist siyaseti nəticəsində türk dilləri və ədəbiyyatları inkar və yasaq olunmuş və tarixlərinin mühüm hissələri də rəsmi tarixlərdən silinmişdi. Bu səbəbdən vətəndaşlarımızın məlumatı bu sahədə ya heç olmamış və ya yalnız, birtərəfli olmuşdur. Biz İslam inqilabının təmin etdiyi dil və fərhəng (mədəniyyət –

N.İ.) azadlığı sayəsində bir tərəfdən bu boşluğu doldurmaq, yalnız fikirləri islah etmək və gələcəkdəki elmi tədqiqlər üçün tarixi və mədəni zəmin hazırlamaq qəsdilə müxtəlif mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumatı xülasə edərək, Ana dilimizdə bu kitabı yazdıq” (10, səh.8).

Türk adının məşşeyindən, ilk türk dövlətinin yaranmasından tutmuş keçdiyimiz bütün sonrakı tarixi inkişaf yollarını izləyərək inkişafımız, uğurlarımız haqqında təsəvvür yaradan bu kitabı da Cavad Heyətə vətənpərvərliyi yazdırmışdır. O, bu dəfə də öz ciyinini ağır bir yükün altına vermiş və nəticədə, ortaya faktlarla zəngin, ətraflı təhlilə əsaslanan maraqlı bir əsər qoymuşdur.

Türk dünyasının ictimai-siyasi tarixinə həsr edilmiş “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” kitabının dəyərindən çox danışmaq olar. Tarix elmləri doktoru, professor Oqtay Əfəndiyevin yazdığı kimi: "...bu vaxta qədər İranda (eləcə də Azərbaycanda) dünya türklərinin tarixi, dilləri, ədəbiyyatı, mədəniyyəti haqqında belə geniş və eyni zamanda, yiğcam məlumat verən bir əsər yox idi” (10, səh.27).

Cavad Heyət “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” kitabında göstərir ki, qədim türklər Asiya, Avropa və Afrika qitələrini əhatə edən geniş ərazilərə köçlər etmiş, qaldıqları ölkələrdə qüdrətli dövlətlər və siyasi birləşmələr yaratmış, etnik proseslərin gedişinə güclü təsir göstərmiş, dünya mədəniyyətinə misilsiz incilər, qiymətli mənəvi sərvətlər bəxş etmişlər. Müəllif türk xalqlarının tarix və mədəniyyətini böyük iftixar hissi ilə şərh etmişdir. Çox maraqlı bir faktı yada salaq: İran kimi zəngin və çoxəsrlik dövlətçilik ənənələri olan bir ölkədə XI əsrden XX əsrin əvvəlinədək siyasi hakimiyyət əsasən türk sülaləlerinin və etnik qrupları-

nın əlində olmuşdur (Səlcuqlar, Atabəylər, Cəlalilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Qızılbaşlar). XVI əsrə qədər Azərbaycan həmin dövlətlərin mərkəzi vilayəti, Təbriz isə paytaxtı olmuşdur (15, səh.40).

Doktor Cavad Heyət türksoylu xalqların mənəvi mədəniyyətini dərindən öyrənmiş, xüsusilə də Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və tarixinin öyrənilməsinə böyük əmək sərf etmişdir.

Alimin uzunmüddətli, həm də gərgin axtarışlarının nəticəsi olaraq yaranan “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” kitabı Azərbaycanda da çap olunmuş, böyük əhəmiyyətə malik, qiymətli bir kitabdır.

Doktor Cavad Heyətin yaradıcılığı, elmi əsərləri barədə məlumat verərkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, onun ən böyük arzusu Bakıda olmaq idi. Və o, bu arzuya 1982-ci ildə çatmış və Bakıya gəlmışdır. Professor Nurəddin Rzayevin dəvəti və Xarici Ölkələrlə Dostluq Cəmiyyətinin xətti ilə ilk gəlışində çox yeri gəzmiş, çox yerdə olmuş və hər yerdə böyük sevgi ilə qarşılaşmışdır. Mətbuat orqanlarının ən maraqlı müsahibinə çevrilmiş, çox sayda həmkarları ilə əbədi dostluğunun bünövrəsini qoymuş, elmi toplantılarda, görüşlərdə iştirak etmiş, tələbələr qarşısında mühazirə oxumağa da vaxt tapmışdır və yolu çoxdan gözlənilən bu “qonaq” elə ilk gəlışində Azərbaycanın elmi, tibbi, ədəbi, tarixi, dilçilik sahələrində tanınmış və dərhal nüfuz qazanmışdır.

Cavad Heyətin Azərbaycana ilk səfərindən mütəəssir olan Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə “Bıçaq və qələm” şeirini yazmışdır:

Bir xalqın mənəvi ağrılarına
Əlacı, qardaşım, qələmdə gördün.

Gündüzlər bıçaqla kəsmək bir yana,
Gecələr əlinə qələm götürdün.

Yaz ki, bütöv idik, paralanmışıq,
O taydan dünyaya səsin ucalsın.
Yaz ki, qələmindən süzülən işıq,
Vətəndən vətənə bir körpü salsın! (9, səh.128)

Ümumiyyətlə, belə şeirlərin sayını artırmaq olar və bu, doktor Cavad Heyətə və “Varlıq” jurnalının ildö-nümlərinə çox şeirlər həsr olunduğunun göstəricisidir. R.A.Qartal “Varlıq”ın on bir yaşına alqış”, Əli Əbdi “Varlıq” dərgisinə”, Məmmədəli Musəddiq “Əziz qardaşım Cavad Heyətə”, Şikar Məstəli “Ana bayatısı”, Nəriman Həsənzadə “Gətirin”, N.Xəzri “Vəfali ürək, şəfali əllər”, Şahmar Əkbərzadə “Salam de”, Hüseyn Kürdəoğlu “Dost gəlişi”, Bəhruz Axundov “Doktor Cavad Heyətə”, Zəlimxan Yaqub “Cavad Heyət körpüsü”, prof. Əkbər Hüseynov “80 illik yubileyinə”, dok. Əlövsət Mirzəyev “Sən elə əvvəlki Cavad Heyətsən”, iqtisadçı-alim, şair Əjdər Qiyasi “Böyük şəxsiyyətsən türk dünyasına” və s.

Onun barəsində “Cavad Heyət Varlığı” adlı iki hissəli sənədli film çəkilmişdir. Filmin ssenari müəllifi Nizami Xudiyev, quruluşçu rejissoru Eldar Əbluc olmuşdur. Filmin əsas hissələri Təbrizdə və sonra Teh-randa çəkilmişdir.

Cavad Heyət ikinci dəfə Bakıya 1987-ci ildə böyük mütəfəkkir, dramaturq M.F. Axudzadənin yubiley tədbirlərində iştirak etmək üçün gəlmişdir. Özü ilə bərabər iki böyük monoqrafiyasını - “Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış” və “Muqayisətül - lügəteyn” adlı kitablarını ərməğan gətirmişdir.

İndi Cavad Heyət Bakıya tez-tez gəlir, necə deyərlər, bir ayağı Bakıdadır. O, Bakıya hər gəlişini belə dəyərləndirir: “Hər dəfədəki gəlişimdə Şimali Azərbaycana həm məlumatım artır, həm də sevgim”...

Cavad Heyət yaradıcılığı Azərbaycan ziyahlarının, alimlərinin həmişə diqqətində olmuşdur. Belə tədqiqatçılar Cavad Heyətin çoxşaxəli yaradıcılığını təhlil və tədqiq etmişlər. Cavad Heyətin ən böyük əsəri sayılan və İran türklerinin milli şüurunun oyanmasında böyük rol oynayan, kimliyini dərk edən, türklüyü ilə fəxr edən yeni bir nəslin yetişməsinə səbəb olan “Varlıq” dərgisi bu günədək bir çox namizədlik, doktorluq dissertasiyalarının və elmi məqalələrin mövzusu olmuşdur. “Varlıq” jurnalı ilə bağlı ilk dissertasiyani Naxçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının baş müəllimi, filologiya elmləri namizədi, dosent bu sətirlərin müəllifi İsmayılova Nəzakət Rza qızı yazmışdır (1999). Bundan sonra, Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi Pərvanə Məmmədova (2003), Parisdə yaşayan Sonel Bosnalı “İran Türk varlığı və “Varlıq” dərgisi (magistr dissertasiyası), Məmməd Rza Heyət “Varlıq” dərgisində dilçiliklə bağlı məqalələrin tədqiqi” (magistr dissertasiyası) əsərlərini yazmışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Doktor Cavad Heyətin anadan olmasının 70 illiyi 1995-ci ildə Bakıda dövlət səviyyəsində böyük təntənə ilə keçirilmişdir. Azərbaycan ziyahlarının, elmi ictimaiyyət nümayəndələrinin iştirak etdikləri bu möhtəşəm yubiley tədbiri Azərbaycan televiziyası ilə nümayiş etdirilmiş, bu gecəni bütün Azərbaycan xalqı seyr etmişdir.

Ümumilli liderimiz mərhum cənab Heydər Əliyevin yuxarıda təqdim etdiyimiz təbriknaməsi də orada oxunmuşdur.

Cavad Heyətin 75 və 80 illik yubileyləri də ölkəmizdə hörmətlə qeyd edilmişdir. Bu gün aydın zəka, yüksək intellekt sahibi olan Cavad Heyət Arazın o tayında və bu tayında da eyni məhəbbətlə sevilir.

Cavad Heyət alovlu vətənpərvərdir. Azərbaycan bədnəm ermənilərin təcavüzünə məruz qalanda, torpaqlarımız işgal olunanda, soydaşlarımız öz doğma odcəqlərindən pərən-pərən düşəndə ilk etiraz səsini ucaldanlardan biri də Cavad Heyət olmuşdur. O, Qarabağ müharibəsi ilə bağlı Azərbaycanın haqq səsinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında, erməni təcavüzünün pislənməsində böyük fədakarlıq göstərmiş və bu fəaliyyətini bu gün də davam etdirməkdədir. Onun Azərbaycana qarşı erməni terrorizmini, işgalçılıq siyasetini ifşa edən çıxışları ən ali məclislərdə, ən möhtəbər kürsülərdə səslənmiş, məqalələrdə məruzələrdə əksini tapmışdır. Cavad Heyət Azərbaycanın haqq səsinin dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq sahəsində əsl vətənpərvərlik və bu vətənpərvərlikdən irəli gələn fədakarlıq göstərmişdir.

İrandakı Qarabağ Müsəlmanlarına Yardım komitəsinin sədri kimi Cavad Heyət dünyanın bir çox dövlət başçılarına müraciət etmişdir. Onun böyük ürək ağrısı ilə Türkiyənin sabiq prezidenti cənab Süleyman Dəmirələ yazdığı açıq məktubunu həyəcansız oxumaq mümkün deyil:

“Sayın Süleyman Dəmirəl həzrətləri! Türkiyə cumhur rəisi!

Sizi bu məşğul günlərinizdə narahat etdiyim üçün üzr diləyirəm. Bu cəsarəti Sizi 50 ildən bəri, yəni tələbəlik zamanından tanidiğimdan və Sizdə insani milli və dini duyğuların güclü olduğunu bildiyimdən və eyni zamanda, təcrübəli, bəsirətli bir dövlət rəisi olduğunuzdan alıram. Müsəlman, azəri qardaşlarınızın faciəli

və tarixi düşmənləri arasında yalqız, kimsəsiz qaldıqlarını açıqlamağı lazım görmürəm. Bü gün Arazin qüzeyindəki dindaş və soydaşlarımız tarixdə az rastlaşdığımız bir faciə və soyqırıma məruz qalıblar. Həm də böyük bir millət və ya güclü bir dövlət tərəfindən deyil, bütün tarix boyu himayəmiz altında yaşayan və ədalətimiz sayəsində bütün insanı haqlardan faydalanan ermənilər tərəfindən. Ermənilər ən modern silahlarla azəri qardaşlarımızın vətəninə hücum etmiş, insanları böyük-kiçik, qadın-kışı demədən vəhşi şəkildə öldürmiş, evlərini, yurdlarını da dağdırıb talan etmişlər. 5 ildən bəri davam edən bu təcavüz və soyqırımlar son zamannında da-ha da şiddətlənmişdir. Bu durum qarşısında bütün dünya əfkari-ümumiyyəsi susur, insan haqlarını qoruyanlar da heç bir etiraz etmirlər. Belə bir durum qarşısında müsəlman dünyasının, türklərin, Türkiyə və İran İslam Cumhuriyyətinin və uluslarımızın vəzifə və məsuliyyətləri nə ola bilər? Bu məzлum, silahsız, ordusuz və əsarətdən yenicə çıxmış qardaşlarımızı yalqızmı buraxmalyıq? Erməni daşnak ordusunun onların yurdlarına həyasızcasına təcavüzünə, qadın və kişilərini, qoca və uşaqlarını acımadan öldürmələrinə tamaşaçımı qalacağıq? Bu, bizlərin şərafında, türklüyü və müsəlmanlığa, nəhayət, insanlığa yaraşarmı? Bu, bizim şanlı tariximizə siğarmı?

Sayın cumhur rəisi! Lütfən, məni əfv edin. Bu sətirləri göz yaşlarının qabağını ala bilmədən yazıram. Və bu anda Allah-təaladan xalqımıza qurtuluş, ya da özümə ölüm istəyirəm.

Sayın başqan! Mən diplomat və siyaset adamı deyiləm. Mənim bütün həyatım elm və həkimliklə keçmişdir. Fəqət, heç bir zaman insanlığın acılarını unutmadığım kimi, məmləkətim, millətim, dindaşlarım və soydaşımın qayğı və kədərlərindən də kənarda qalma-

dim və onlardan ayrı yaşamadım. Arazin qüzeyindəki qardaşlarımız məni azərilərin aqsaqqalları bilirlər. Mən özümü bu şərafli ada layiq görmürəm. Amma onların mənə olan güvənci və bugünkü ağır və fəci durumlarını göz öünüə alaraq bir azəri aqsaqqalı kimi zati-alinidən xahiş edirəm. Hər şeyə rəğmən təcrübəli, bəsirətli dövlət rəisi, millət lideri və haqsevən bir insan kimi ciddi ölüm təhlükəsində qalan məzлum azəri qardaşlarımın yardımına qalxin. Azərbaycan xalqı dünyanın ən igid, comərd, çalışqan və anlayışlı xalqlarındandır. Rus istilası və kommunist istibdadi onu bugünkü erməni cinayətlərinə qurban verib. Fəqət, onlar qırmızı rus boyunduruğu altında yaşadığı zaman belə, bu qədər ağır duruma düşməyiblər və soyqırıma məruz qalmayıblar. Təəssüf ki, yenice istiqlal və hürriyyətə qovuşduqdan sonra bir gün də olsa, rahat nəfəs almayıblar. Üstəlik, əmniyyətlərini, dolanışqlarını, yurd-yuvalarını və hətta canlarını da itirməkdədirlər. Əcaba, daima davam edən bu ölüm təhlükəsindən qurtulmaqçün nə etsinlər? Təkrar boyunduruğa girsinlər? Təbii ki, buna nə özləri, nə Türkiyə, nə İran, nə də ki, bizlər təhəmməl edə bilmərik. Bu halda vaxt keçirmədən onların yardımına gedək və qardaşlarımı bu zülm, yanğın və qırğından qurtaraq. Öz şəraf və heysiyyətimizi də qoruyaq. Səsimizə səs verəcəyinizə ümidi və əminəm. İranlı azəri qardaşlarınız adından hör-mətimi bildirirəm.

*Doktor Cavad Heyət
Tehran, 21 noyabr, 1993-cü il”*

(18, səh.4)

Çox böyük həyəcanla, kövrək hissərlə Süleyman Dəmirələ ünvanlanmış bu məktubda Doktor Cavad Heyət Azərbaycanın zorla cəlb edildiyi ədalətsiz mühabəribəyə etirazını bildirir, Azərbaycanı düşdüyü fəla-

kətdən çıxarmaq üçün səyləri gücləndirməyə, erməni fəsizminin qarşısını almağa, “böyük dövlətlərin silahları ilə təpədən-dırnağadək silahlanmış ermənilərin qarşısında azərbaycanlıları müdafiə edib, soyqırımına mane olmağa” çağırır.

Öz qardaşlarının taleyinə biganə olmayan, ağır gündə, dar məqamda onlara kömək üçün çalışan, əldən gələni əsirgəməyən Doktor Cavad Heyət başqalarını da yardıma, haraya çağırırdı. O, bütün dünyani Azərbaycanın haqq işinin müdafiəsinə səsləyirdi. O, Azərbaycana humanitar yardım toplanılması və onun qaçqınlara, yaralılara və şəhid ailələrinə çatdırılması işində də böyük əmək sərf etmişdir.

Cavad Heyət 1990-ci il yanvarın 20-də Bakıda törədilmiş Qara Yanvar hadisələrinin qurbanlarına - şəhidlərə 40 gün yas saxlayaraq, böyük bir məsciddə təziyyələr qurmuş, ehsanlar vermiş, bununla da o yanğılı, o dəhşətli günlərdə mənənən bizimlə birgə olduğunu sübut etmişdir.

Doktor Cavad Heyət 1992-ci ildə Qarabağ savaşının 160 yaralısının və əlilinin Tehranda, Almaniyada pulsuz müalicəsini təşkil etmiş, ən ağır yaralıları isə şəxsən özü əməliyyat edib, neçə-neçə qəhrəman soydaşımızı ölümün caynağından qurtarmışdır.

İndi Azərbaycanımızın ürəyi yenə də yaralıdır. Onun ürəyində Qarabağ dərdi var, Qarabağ yarası var, Qarabağ ağrısı var. Azərbaycanımızın ürəyinə Laçında, Şuşada, Kəlbəcərdə, Ağdamda gülələr, qəlpələr dəyib. Torpaqlarımız uğrunda qəhrəmanlıqla, igidliklə vuruşan oğulların ürəyinə gülələr dəydi və həmin güləleri çıxaranlardan biri də Doktor Cavad Heyət olmuşdur. Onun həyata qaytardığı, sağlamlığını bərpa etdiyi mərd Azərbaycan oğullarından biri, Qarabağ müharibəsi əlili

Maarif Əliyev yazırıdı: “1993-cü il yanvarın 7-də biz-16 nəfər İrana getdik. İkiimizi, məni və Cəbrayıl rayonundan Elşən adlı oğlanı Cavad Heyət özü əməliyyat elədi. Güllə Elşənin üzəyində, damarların üstündə idi. Burada heç kəs risk edib onu çıxara bilmirdi. Onu Doktor Cavad Heyət özü çıxardı. İki gündən sonra dedi ki, gəzə bilərsən. Mənim ağ ciyərim tamam dağılmışdı, qara ciyərimdə də qəlpələr qalmışdı. Məni fevralın 2-də əməliyyat elədi. Əməliyyat müvəffəqiyyətlə qurtarmışdı. Cavad Heyət özü rəhbərlik eləmişdi. Əməliyyatdan sonra mən ayılmamışdım. Görün, Cavad Heyət neyləmişdi. Mənimlə birgə Azərbaycandan gələn uşaqları gətirmişdi və demişdi ki, Azərbaycan dilində, Bakı ləhcəsində, Azərbaycan ləhcəsində danışın. Maarif hansı sözləri işlədirdi, siz də o sözləri deyin, Maarifin anasının, atasının, bacısının, qardaşının adlarını çəkin. O adları siz də çəkin ki, Maarifin əsəblərinə toxunsun, bəlkə, narkozdan ayılsın. Cavad Heyət həmin üsulla məni narkozdan ayıltmışdı. Onun mənim üstümdəki haqq-sayını ömrümün sonunadək unutmaram. O, mənə kinci həyat bəxş edib, yenidən ailəmizə, əzizlərimə qaytarıb. Belə bir yaxşılıq unudularmı?” (9, səh. 140)

İndi doktor Cavad Heyətə ünvanlanan bu duaları tək Maarifin yox, onun əsgər yoldaşlarının, döyüşü dostlarının hamisiniñ dilindən eşitmək olar.

Doktor Cavad Heyətin çətin, ağır günlərində Azərbaycana maddi və mənəvi dəstəyini, Qarabağ savaşının yaralılara təmənnasız xidmətini vətənpərvərlikdən, fədakarlıqdan başqa necə qiymətləndirmək olar?

Alovlu vətənpərvər, eyni zamanda, “Varlıq”ın səhi-fələrində Azərbaycan torpaqlarına erməni təcavüzünü qətiyyətlə pisləmiş, errnənilərin Azərbaycanda törətdikləri vəhşiliklərə, dinc insanların öz ev-eşiklərindən

didərgin salınmalarına, məcburi köçkün, qaçqın halında çadırlarda ağır və dözülməz şəraitdə yaşamalarına öz etiraz səsini ucaltmışdır. Ermənistanın Azərbaycana elan olunmamış müharibəsindən sonra “Varlığ”ın elə bir sayı yoxdur ki, orada Qarabağ hadisələrindən danışmasın, bu barədə oxoculara məlumat verilməsin.

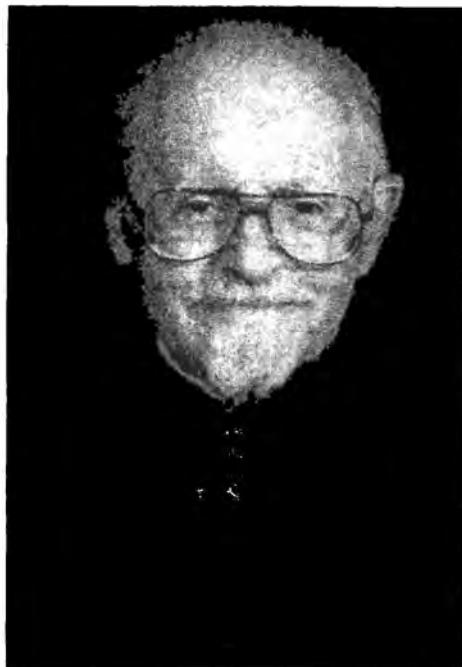
Cavad Heyət indi də bu fədakarlığını davam etdirir, xalqımıza xidmət etməyi özünün ən böyük qardaşlıq, vətəndaşlıq borcu, vəzifəsi sayır.

Şimal cənub arasında,
Mayak oldun Cavad Heyət!
Yaralıya, qaçqınlara,
Dayaq oldun Cavad Heyət!

ƏDƏBİYYAT

1. Heyət C.Azərbaycan ədəbiyyat tariximnə bir baxış (1-ci cild) Tehran 1990
2. Heyət C.Moğoyesayısətül-lügəteyn Tehran 1984 (farsca)
3. Heyət C.Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı Tehran 1988
4. Heyət C.Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Tehran 1987.
5. Heyət C.Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış (2 cild) Tehran 1990.
6. Heyət C.Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1990
7. Heyət C. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. Bakı, 1993.
8. Heyət C.Türk dili və ləhcələrinin tarixinə bir baxış. (farsca) Tehran 1987(ilk dəfə çap olunmuşdur.)

9. Heyət C. İki dilin müqayisəsi (farscadan tərcümə) Bakı, 1989.
10. Nizami Xudiyev, Cavad Heyət möcüzəsi. Bakı, Azərnəşr, 2005.
11. Heyət C.Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış Bakı, Azərnəşr, 1993.,
12. Yalman A.Ş. Doktor Cavad Heyət ilə mulağat «Vətən» qəzeti, Türkiyə. 1969. Şubat (fevral)
13. Doktor Cavad Heyət kitabı, Bakı, Azərnəşr, 1995.
14. Qulam Hüseyn Müasir mətbuat şəxsiyyətləri. Tehran, Pre-segent, 1351.
15. Salnamə. Tərtib edəni doktor Hüseyni Nadir C.Heyət İranda cərrahlıq zirvəsini fəth etdi. Tehran, Gilan nəşr. 1338.
16. Salamullah. C. Dostlar görüşü Tehran, 1359.
17. Mənafi M. Müqayisətül -lügəteyn «Cənubdan səslər» Azərbaycan müəllimi qəzeti, 8 avqust,1997.
18. Dədə Qorqud müəssisəsinin ən yüksək nişam Təbrizli ədibə əta olundu “Ərk “ qəzeti, Təbriz, 1994, №194.
19. Allah-Təaladan xalqımıza qurtuluş, ya da özümə ölüm «Varlıq». (1994, №92-1 Tehran.(Süleyman Dəmirəl məktub)

HƏMİD NİTQİ 1920-1999

Doktor Həmid Nitqi ömrünün yarısından çoxunu Azərbaycan ədəbiyyatının, dilciliyinin, mədəniyyətinin inkişafına sərf etmişdir. Şərqi və Qərbi elmlərinə yaxın-dan bələd olan bu alimin gözəl şair, jurnalist, publisist, geniş diapazona malik türkoloq kimi milli şurun inkişafında dəyərli xidmətləri olmuşdur. O, deyirdi: “Biz dilimizə daha layiq olmadıq, ona sahib olmağa və layiq olmağa çalışmalıyıq”.

Həmid Nitqi 1920-ci ildə Təbriz şəhərində dərman hazırlamaqla məşğul olan Həsən kişinin ailəsində dünyaya gəlmışdır. O, məktəb yaşlarında olanda ailəsi

Astaraya köçmüdüdür. Həmid itqi orta məktəbin sonuncu sinfini Təbrizdə Firdovsi məktəbində bitirmiştir. O, kiçik yaşlarından ədəbiyyata olan meyli və məhəbbəti ilə hamidan seçilmiş, 11 yaşında ikən ilk şeiri "Şahin" adlı qəzətdə çap olunmuşdur. 1935-ci ildən bəri İranda çıxan müxtəlif qəzet və jurnallarda ədəbi türkoloji ictimai-tarixi, pedaqoji mövzular və şeirlərlə çıkış etmişdir. Onun türk və fars ədəbiyyatından bəhs edən əsərləri, həmçinin, hekayələr və şeirlər kitabı nəşr olunmuşdur. Onun "Hər rəngdən", "Köhnə dəftər", "Gənclik günahları", "Min ilin sonu" və s. kitabları Tehranda, Bakıda, Ankarada çap edilmişdir.

Orta məktəbi Təbrizdə tamamlayan Həmid, Tehran Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuş, elmə marağı geniş olduğundan tədqiqat işləri ilə məşğul olmuşdur. Universitetdə oxuduğu illərdə Azərbaycan cəmiyyətinə gedib-gələr, orada rəsmi danişqılar ana dilində aparılırdı. Bu cəmiyyətin "Azərbaycan" adlı bir qəzeti nəşr olunurdu ki, onun da baş məqalələrini Həmid Nitqi yazardı.

1943-cü ildə İstanbulda gedərkən hüquq ixtisası üzrə doktorluq dissertasiyası yazmış, mühəribənin ağır şəraitində elmi-ictimai mühitdən faydalananaraq beş il burada qalmış, 1948-ci ildə doktorluq dissertasiyasını bitirib, hüquq elmləri doktoru diplomunu alaraq İrana qayıtmışdır. (19, səh. 148)

Ədəbiyyata olan həvəsini Həmid Nitqi atası və müəllimi Həbib Sahirlə bağlı olduğunu söyləmiş, bu barədə xatirələrində yazmışdır: "Mənim atam ədəbiyyatçı idi. O, qədim qəzətləri kolleksiya halına gətirirdi. Mən "Nəsimi-Şimal" və "Molla Nəsrəddin"'i oxumuşdum. Məlik-i-süəranın həftəlik çıxardığı "Növbəhar" qəzətini o qədər oxumuşdum ki, oradakı

yazları əzbər bilirdim. “Şahin” adlı qəzetə də çox kiçik yaşlarımdan məqalə yazardım. Elə yazı xəstəliyim də oradan başladı. Amma şeirə gəlincə, atam şeir yazardı. Mən də atamdan dala qalmaq istəməzdim. Mən elə bilirdim ki, dilimizdə ancaq komik, məzhəkə şeirlər deyilir, ciddi şeirlər farsca olur. İbtidai məktəbdə oxuduğum vaxt dilimiz yasaq olunduğu illər türkçə danışdığını üçün məndən ilk cəriməni aldılar, onda mən türkçənin və farscanın fərqiనə vaqif oldum. Anladım ki, fərqləri varmış, evdə olanda atam deyərdi ki, filan kəlmənin farscası yoxdur. İstanbula gəldikdən sonra gördüm ki, türkçə ciddi şeirlər varmış. Təəssüf etdim... yavaş-yavaş gördüm ki, bizim də yaxşı şeirlərimiz ola bilər. Sonralar Abadanda işləyərək oranın kitabxanasında ədəbiyyatla bağlı kitablar oxuyub araşdırma apardım”.(20)

İstanbuldan hüquq elmlər doktoru kimi geri qayidan Həmid Nitqi Abadanda İngilis-İran neft şirkətinə işə girmiş və yeni qurulan – Ümumi əlaqələr və qəzətçilik idarəsində fəaliyyətə başlamışdır. O, az bir müddətdə böyük işlər görərək idarə rəhbəri vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. Doktor Həmid Nitqi sonralar bu sahədə elmi tədqiqat işləri aparmaq üçün İngiltərəyə və Amerikaya getmiş, onun dünyagörüşündə bu ölkələrin təsiri böyük röл oynamışdır. O, 1962-ci ildə yenidən Tehrana qayıdır petrol konsersiumunda eyni vəzifənin başına keçmişdir. Burada yenicə açılmış (Daneşkədeye-ertebatete omumi) (ümumi əlaqələr N.İ.) fakültəsinə dəvət edilmişdir. Həmin fakültədə 25 il tədris işləri ilə məşğul olmuş, iki il də fakültə dekanı olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, doktor H.Nitqi İranda Ümumi əlaqələr elminin banisidir. Ə.Təbatəban

Universiteti tərəfindən ona “Yeni ümumi əlaqələr elminin atası” titulu verilmişdir.

Doktor Həmid Nitqi klassik təhsili ilə yanaşı ədəbiyyat, fəlsəfə və xüsusilə türkologiya elmi ilə məşğul olaraq hər iki dildə-türk və fars dillərində şeirlər yazmış, Tehranda nəşr olunan “Azərbaycan” qəzetiinin baş məqalə yazarı olmuşdur.(18, səh. 24). Nitqi ana dili türkcəsindən başqa farsca, İstanbul türkçəsi, fransız, ingilis və ərəb dillərini mükəmməl bilmış, üç dəfə Amerikaya, Avropaya getmiş və orada elmi tədqiqat işləri ilə məşğul olmuşdur. O, müxtəlif mövzulu dəyərli kitabların, elmi əsərlərin müəllifidir.

Səhhəti ilə əlaqədar H.Nitqi ömrünün son illərini Notthihemdə keçirmiştir. O, İngiltərədə müalicə olunmaqla yanaşı tədris işləri və yaradıcılığını da davam etdirmiştir. Onun elmi – tədqiqi mövzuda yazdığı əsərlərinin çox hissəsi Azərbaycan dilinin elmi cəhətdən öyrənilməsinə böyük xidmət göstərmişdir. Həmin əsərləri oxuduqdan sonra sanki ana dilinin gözəlliyi, şirinliyi, əzəməti, möhtəşəmliyi bir daha gözlərimiz qarşısında canlanır. Bu doğma dilin üzərinə salınmış böhtan və iftiralar örtüyü çəkilib kənara atılır. Onun qüdrəti, tükənməz imkanları dosta da, düşmənə də bəlli olur. Bu əsərlər dilimiz yasaq olunmuş bir dövlətə qarşı çox dəyərli cavab idi.

Onun xidmətlərindən biri də 1988-ci ildə Təbriz Universitetinin rəhbərlərinin təşəbbüsü ilə keçirilən seminarın çıxışı olmuşdur. Ədəbiyyatçılar, şairlər, alimlər, universitet müəllimləri, İslami şura məclisinin nümayəndələri, dövlət işlərinin məsul şəxslərinin iştirakı ilə keçirilən elmi seminarda Azərbaycan xalqının illər boyu yasaq edilmiş dilinin tarixi və onun qrammatikası barədə məruzələr söylənilmişdir.

Seminarda Azərbaycanın güneyində yaşamış, görkəmli alim, filologiya elmləri doktoru Həmid Nitqi "Varlıq" dərgisinin baş yazarı ilə yanaşı həmin dərginin baş redaktoru, beynəlxalq ürək cərrahı doktor Cavad Heyətin, Təbriz Universitetində fəlsəfə kafedrasının müdürü doktor Sirabi İslamin soy və dilə aid olan ehkamlarından danışmış, dərin məzmunlu elmi məruzələr edərək Azərbaycan dilinin bədii şəkilə salınması, ədəbi dilin tənzimi, ədəbiyyat tarixinin tərtib edilməsi, mükəmməl bir sözlüyün hazırlanması, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının Universitetdə tədrisi üzrə tövsiyyələr vermişlər.

Doktor Həmid Nitqi məruzəsinə "Ümumazərbaycan türkcəsi – yazı dili, bədii türkcə" mövzusu ilə başlamışdır. O, illər boyu Cənubi Azərbaycanda ana dilinin "yad otlardan" təmizlənmədiyindən bəhs edərək ədib qeyd etmişdir ki, "Ümumi ədəbi dili yada salmaq ot basmış bağçanı alaqlamaq və zayıati tərmimə, çalışmaq lazımdır". Dili saza bənzədən natiq məruzəsində demişdir: "Sazı dilə gətirməyi öyrənməyən sazından nə kimi melodiyalar çıxara bilər?"

Azərbaycan yazı ədəbi dilinin neçə əsrlik bir parlaq keçmiş olmasından danışan məruzəçi qeyd etmişdir ki, "bunu görməyib, ləhcələri dil əvəzinə qoyub, sonra məəttəl qalan bizlər, hətta təsədүfən dil və mədəniyyətimizin köhnə badəsindən bir udum içə bilsək, şübhəsiz Əsfərayınlı, Həsənoğlu ilə səs-səsə verəcək, belə deyəcəyik:

Başımdan getmədi hərgiz səninlə içdiyim badə,
Nə badə, bade-ye məsti, nə məsti, məstiye sağər"

Doktor Həmid Nitqi hələ VII əsrдən qabaq Azərbaycan yazı və ədəbi dilinin mövcud olmasına şübhə

edilmədiyindən bəhs edərək qeyd etmişdir ki, “Azərbaycan türkçəsi yazı və ədəbi dilindən, beləcə əqəllən yeddi əsrlik əlimizdə örnəklər vardır. Bu nümunələrin səlabət və mükəmməlliyyindən, eyni zamanda, incə, dərin mənalı ifadə, biçimlərindən ümumyazı və ədəbi dilimizin bu tarixlərdən çox-çox əvvəl üstün bir keyfiyyətdə biçimlənmiş olmasında ən kiçik şübhə buraxmamaqdadır”.

Doktor Həmid Nitqi Füzulinin “Divan”ının Təbrizdə ana dilində 29 dildə 6 dəfə çap edilməsindən, xüsusilə, bu əsərin ilk dəfə 1828-ci ildə Təbrizdə nəşr edilməsindən danışaraq qeyd etmişdir ki, “Bizim babalarımızın öz ədəbiyyat və dillərinə o qədər eşqləri varmış ki, böyük Füzulinin “Divan”ı kimi bəsit olmayan bir əsər Türkiyə, Qafqaz və s. Ölkələrdə çap olmaqdan qabaq, hər yerdən əvvəl Təbrizdə çap olunmuşdur. O da nə az, nə çox, düz 29 ildə tam 6 dəfə”.

Doktor Həmid Nitqi məruzəsinin sonunda bir sıra təkliflər vermişdir: “Ümumi yazı ədəbi dilimizi tanımaq, onu düşar olduğu bəlalardan qurtarmaq, (qorumaq, zamanın ehtiyaclarına uyğunluğu üçün yazı qaydalarını hər kəsə öyrətmək, elmi çalışmalar aparmaq, dilin tərvici üçün yazı qaydalarını hər kəsə öyrətmək) programla müntəzəm və hərtərəfli işləmək lazımdır. Bu programla çalışma sayəsində keçmişdə vücuda gəlmış qiymətli əsərlərimizi geniş və elmi təqnid üsulu ilə tətəbbe etmək və yaymaq, dilimizin sözlüğünün tərtibi üçün əncümən-akademiya vəstəsilə ciddi surətdə iqtidam etmək, yazar və ozanlarımızı daha gözəl, daha faydalı, daha çəşidli əsərlər yaratmağa təşviq etmək, xalqın oxuması, öyrənməsi üçün bol-bol kitab, məcmuə çap etdirmək, bunun üçün

lazım olan tədbirləri düşünmək, nəşriyyat işinin əhəmiyyətini düşünərək maddi, mənəvi kömək təmin etmək, radio, televiziya, kino, teatr... yolları ilə sağlam surətdə dilimizə dəstək olmaq, düzgün türkcə (azərbaycanca-N.İ.) mühazirələr, mübahisələr açmaq, təlim işini yurdumuzun ən ucqar yerlərinə qədər götürmək... kimi bir çox vəzifələrə şamil olmalıdır”.

Həmin seminarda doktor Cavad Heyətin “Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı və şifahi qolu, onun dövrləri barədə” məruzəsi də maraq doğurmuşdur. Bu məruzədə C.Heyət demişdir: “Klassik ədəbiyyatımızın 700 ildən artıq tarixi vardır. Şifahi dil ədəbiyyatı da ha qədimdir, lakin sonradan yazıya alınmışdır”.(17, səh. 83)

Doktor Cavad Heyət Təbəri və sair ərəb məxəzərinə istinad edərək Azərbaycanın Orta əsrlərdə hüdüdunun Zəncandan Dərbəndə qədər olan sahəni əhatə etdiyini bildirmiş və “Bürhane Qate” adlı enskilopedik əsərin müəllifi Hüseyn Təbriziyə əsaslanaraq Aranın Azərbaycanın bir vilayəti olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrincə, Azərbaycanın ədəbi dili XI-XVIII əsrlərdə təşəkkül və inkişaf tapmışdır. O, həmin dövrü üç mərhələyə—başlanğıc dövrünə(XI-XV), Xətai-Füzuli dövrünə (XVI-XVII), Vaqif mərhələsinə (XVIII)bölmüşdür. Ümumiyyətlə, məruzəçi təşkil edilmiş həmin elmi seminarı “Xəzan görmüş dil baxçamızda yeni çıçəklənmə əlamətlərinin görünməsi” kimi qiymətləndirmiştir.

On səkkiz il bundan qabaq belə bir seminarın illər boyu ana dilimizin yasaq olunduğu bir ölkədə keçirilməsinin şübhəsiz ki, böyük elmi, nəzəri və siyasi əhəmiyyəti vardır. Uzun illər Güney azərbaycanlılar ana dilindən məhrum olmuş, öz mədəniyyətinin,

adət – ənənələrinin islam pərdəsi altında aradan çıxarılmasına məruz qalmışlar. Belə bir seminarın keçirilməsini dağdan çinqıl qoparmağa bənzətsək də, çox böyük əhəmiyyətini-sonrakı seminarlar üçün öz bərhəsini verəcəyini də söyləmək lazımdır. Seminarın yekunu ustad şair Şəhriyarin Azərbaycan dilində yazdığı şeir söyləmələri ilə bitmişdir.

Elə həmin ildə doktor Həmid Nitqinin Azərbaycan dilçiliyinə aid çox qiymətli bir kitabı çapdan çıxmışdır. “Varlıq” jurnalının 9-10-cu saylarına əlavə olaraq nəşr olunmuş bu kitab “Yazı qaydaları-imla qilavuzu” adlanır. Adından da göründüyü kimi, əsər Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasından bəhs edir.

Məlumdur ki, ərəb əlifbasından istifadə edən türk dilli xalqlarda vahid orfoqrafik qaydalar olmaması bir çox imla problemləri doğururdu. “Varlıq” dərgisinin baş yazarı kimi də tanınmış doktor Həmid Nitqi varlıqçıların da fikirlərini nəzərə alaraq bu sahədə bir xeyli vaxt işlədikdən sonra orfoqrafiyada nizam-intizam yaratmağa, müxtəlif diakritik işarələrin köməyiylə hər səs üçün bir hərf işləyib hazırlamağa nail olmuşdur.

Belə bir qiymətli əsərin müəllifi olan Doktor Həmid Nitqi diakritik işarələrdən istifadə etməyi lazım bilmiş və bu münasibətlə yazmışdır: "...dilimizin müsəbbətlərinə hökm edən ahəng-harmoni qanunu, bizi öz sözlerimizdə gələn hamı müsəbbiləri çox diqqət müşəxxəsləndirməkdən müstəfni qılır".

Güneydə Azərbaycan və fars dili ikiliyi şəraitində ədəbi dilin normasına təsir edəcək amillər meydana çıxır, xüsusilə, tələffüz fonetik və leksik semantik planlarda bunu daha çox hiss etmək mümkündür.

Lakin nəzərə alaq ki, bu məhdud şəraitin özündə də norma təbii gediş ilə özünə yol açır, qarşısına çıxan variantlaşmaq təhlükəsini aradan qaldıran, buna nəzarət edən geniş diapazona malik dilçilər yetişmişdir ki, bunların da içərisində doktor Həmid Nitqinin özünəməxsus yeri vardır.

Bu əsər girişdən və aşağıdakı 9 bölmədən ibarətdir:

1.Dilimizdə səslər və işarələr.

2.Əlifba.

3.İmla prinsipləri.

4.Ümumi qaydalar.

5.Bitişik, (yan-yana) yazılın sözlər

6.Ayrı-ayrı yazılın sözlər

7.Qısa cizgi (-) ilə yazılın sözlər.

8.Alınma sözlər.

9.Qisaltmalar və s.(17, səh. 47)

Kitabın mündəricatından sonra Mövləvinin “Məsnəvi” kitabından aşağıdakı beyt epiloq kimi verilmişdir:

“Hər ge dər rəh bi qelavuzi rəvəd,
Hər do ruzə rah səd salə şəvəd”

tercüməsi

Hər kim yolu qlavuzsuz getsə,
Hər iki günlük yol yüz illik olar

Sonra müəllif “qlavuz” sözünün müxtəlif yazılış və mənaları izah olunur; Şəmsəddin Saminin “Qamusitürki”sində “qilavuz” və ya “qulağuz” yol göstərən, dəlil, rəhbər, rəhnüma; Steyn Qasım “Farsca-İngiliscə” lüğətində rəhnüma, Mahmud Kaşqarının “Divani lügət-it-türk”ündəki “qaz sürüsü qlavuzsuz olmaz”

atalar sözündə, rəhnuma mənasında işlədildiyini göstərmişdir.(17, səh. 83).

Əsərin giriş hissəsində dilimizin indiyə qədər istifadə etdiyi əlifbaların tarixindən qısa bəhs olunmuşdur. Uyğur, ərəb və latin əlifbalarından danışdıqdan sonra ərəb əlifbasının nöqsanlarını və dilimiz üçün yarımadığı göstərən sələflərə təşəkkür edilir.

“Bu kiçik məcmuə uzun illər” və saysız insanların əmək və axtarışlarının xərmənindən dərilmiş bir ovuc başaqdan ibarətdir” yazan müəllif özünün nəiliyyətlərini sələflərinin zəhmətlərinin məhsulu hesab edir: “Uzun sözün qisası, görməkdə olduğumuz yazı və ona aid qaydalar bütün bu dil və yazı üstündə çalışanların, demək olar ki, məhsuludur...

Keçmişdə dilimiz üzərində çalışmış böyük dahi-lərin əziz xatırəsi qarşısında minnətdarlıqla əyilmək lazımdır”.

Doktor Həmid Nitqinin həmin kitabında ərəb əlifbasının Azərbaycan dilində tətbiqi məsələsində böyük zəhməti və xidməti olduğu kitabı oxunduqca hiss edilsə də, müəllif təvazökarlıq edərək yazmışdır: “Beləcə buradakı üsul və əsaslar ulu alimlər və dilçilərdəndir, onların yanında şərtlərimizə uyğun deyə, utana-utana bir-iki təklif bizdəndir. Bu xüsuslarda da onların düşüncələrindən ilham aldıq və onlara söykənərək onları yamsılamağa cəsarət etdik... Lakin bu “aş”da hər elin duzu varsa da, o, öz elimizin zaiqə (dadbilmə N.İ.) ehtiyac və şərtlərinə görə tərtiblənmişdir”.

Doktor Həmid Nitqi “Giriş”inin axırında bunları yazmaqdə ona kömək edənlərə, xüsusilə də onu bu işə təşviq edib, hər cür yardım göstərən “Varlıq”ın sahibi və idarəcisi hörmətli doktor Cavad Heyətə,

habələ, diqqət və zövq ilə yazıları tayp (çap N.İ.) edən, etina ilə hərfləri işarələyən, yazı örnəkləri və cədvəllərin vazeh surətdə idarəsini (yerinə yetirilməsini-N.İ.) bacaran və bu çalışmalarını sönməz səvgi və əlaqə ilə başa çatdırı hörəmtli Kərim Məşrutəciyə minnətdar olduğunu bildirmişdir.

“Dilimizdə səslər və işarələr” adlanan birinci bölmədə ərəb əlifbasının 17 “ana əlaməti” olduğu göstərilir ki, bunlar fonetik cəhətdən heç bir dili, o cümlədən, ərəb dilinin özünü də təmin etmədiyi üçün sonradan həmin əlamətlərə nöqtələr əlavə edilmişdir. Ərəb əlifbasından istifadə edən hər hansı bir xalq öz dilinin tələblərini nəzərə alaraq əlifbaya əlavə işarələr daxil etmişdir. Bu işarələrdən ayrı-ayrılıqlıda bəhs edən müəllif ərəblərin özlərinin sonralar yaratdıqları diakritik işarələrdən, o cümlədən, hərəkələrdən danışmışdır. Farsların, puştuların, Pəncabda yaşayan lahindaların, kürdlərin və bir çox başqa xalqların da ərəb həriflərini diakritik işarələri öz dillərinə uyğun dəyişdirib yazmaları elmi cəhətdən düzgün və inandırıcı şəkildə şərh olunmuşdur. Bunlar ərəb əlifbasının naqisliyini əyani surətdə göstərən faktlardır.

Müəllif burada göstərmişdir ki, ərəb əlifbasındaki üç işarə- zəbər (ə), zir (e) və puş(u) Azərbaycan dili üçün yararlıdır. Sözün, heç olmazsa, birinci və ikinci hecalarında bu işarələr qoyulmalıdır ki, sonrakı heclar ahəng qanununa əsasən düzgün oxunsun. Lakin ibtidai və orta məktəb dərsliklərində kəlmələr bütün işarələri ilə yazılımalıdır. Habelə, az savadlılara xitab edən ədəbiyyatda işarələrin hamısının qoyulması vacibdir. Doktor Həmid Nitqi ərəb əlifbası ilə ədəbiyyat çap edən naşirlərə məsləhət görmüşdür ki, “qəлиз

kəlmələr, çətin kəlmələr, hər kəsə bəlli olmayan sözləri mütləğə işarətləndirməliyik”

“Əlifba” adlanan ikinci bölmədə H.Nitqi çox çətin və mürəkkəb məsələni–ana dilimizdə olan səsləri, yaxud da dilimizə daxil olan səsləri yazında düzgün əks etdirmək məsələsini həll etməyə çalışmışdır.

Bu bölmədə “Yazı haqqında bir neçə söz” başlığı altında “qrafik əlamətlər”lə danışmış dilinə arasındaki əlaqələrdən danışılmış və göstərilmişdir ki, “qrafik əlamətlərlə danışmış dilini zəbt və qeyd etməyə yazı deyirik”. “Dil birinci dərəcə münasibət (ünsiyət-N.İ.) və əlaqə qurmaq vasitəsidir. Yazıya ikinci dərəcə bir münasib irtibat (əlaqə-N.İ.) vasitəsi kimi baxılır. Söz zaman içində deyilir və sonra məhv olub gedir. Yazı məkana bağlıdır. Onun sayəsində qala bilər”.

Sonra müəllif müxtəlif xalqlarda işlədilmiş və işlədilən yazı növləri–cümələ yazı (frazoqram), kəlmə yazı (loqoqram), morfem yazı (morfemoqram), heca yazı (sillaboqram), səsyazı (fonoqram) - haqqında bəhs etmişdir. Müəllif səs yazının iki növü olduğunu göstərmüşdür: 1. samitlər üzrə qurulmuş yazılar (fonetik-konsenantik); 2. samitlərdən başqa saitləri də göstərən yazılar (fonetik və vokalizə).

Müəllifə görə, “yazılarda işlədilən işarələrin məcmuəsinə əlifba deyilir”. Müxtəlif türk xalqlarında latın, kiril və ərəb əlifbalarından istifadə olunmuşdur. Birinci iki əlifba və onların tarixi haqqında qısa məlumat verən müəllif ərəb əlifbasından nisbətən geniş danışmış, Əbu Reyhan əl Biruni, Xacə Rəşidəddin Fəzlullah, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Melkum xan, Nizamüddövlə, Mirzə Yusif xan Müstəşarıddövlə, Yəhya Zəki kimi şəxslərin ərəb

əlifbası üzərində islahat aparmaq təşəbbüslerini şərh etmişdir. Son dövrlərdə bu məsələyə xüsusi diqqət verən iyirmiyə qədər şəxsin və naşirin, o cümlədən, Ə.Kürçayının, Həsən Məcidzadə Savalanın, M.T.Zehtabının adlarını çəkmiş, onların təklif etdikləri əlifbaların müqayisəli cədvəlini oxucuların nəzərinə çatdırmışdır.

Sonra “Müsəbbətlər” başlığı altında Azərbaycan dilinin saitlərdən bəhs edən H.Nitqi həmin bəhsə başlayarkən yazmışdır: “Dilimizdəki sadə və ana müsəbbətləri türkçənin fonemi nizamına görə Ə.Dəmirçizadənin izindən gedərək sıralayıraq”. Bu bəhsdə dodaqlanan (yuvarlaq, girdə) və dodaqlanmayan (düz), qalın və incə saitlərin ərəb əlifbasında necə yazıldığı, düzgün oxunsun deyə, latin əlifbası ilə müqayisəli şəkildə göstərilmişdir. Necə deyərlər, müəllifin də “min bir oyunu” bu məsələnin üzərində olmuşdur.

Kitabda dar və geniş saitlər, əvvəlcə professor Bancuoğlununun, sonra professor Ə.Dəmirçizadənin cədvəlində Fransua Doninin kubununda, ən nəhayət, müəllifin özünün tərtib etdiyi cədvəldə latin və ərəb əlifbaları ilə müqayisəli şəkildə verilmişdir.

“Müsəbbətlərin harmonisi” başlıqlı hissə saitlərin ahənginə həsr edilmiş, burada damaq səslərinin ahəngi “böyük ahəng qanunu”, dodaq səslərinin ahəngi “kiçik ahəng qanunu” adlandırılmışdır. Saitlərin bir-birini izləməsi cədvəli bu bəhsə əlavə olunmuşdur.

Burada Həmid Nitqinin əsas xidməti Qüzey Azərbaycanda işlənib hazırlanmış ahəng qanununu ərəb əlifbası ilə yazılın Azərbaycan dilinə tətbiq

edilməsidir. Müəllif öz məqsədinə nail olmuşdur. Bu qanun da cədvəl şəklində əsərə daxil edilmişdir.

Sait səslərin ahəngi ilə bağlı maraqlı müşahidələr aparmış doktor Həmid Nitqi sinharmonizmə belə tərif vermişdir: "Sadə ya da əklərlə uzadılmış bir kəlmənin bütün müsəbbətləri qalınlıq-incelik və düzlük-yuvarlaqlıq baxımından ilk hecanın müsəbbətinə uyalar. O qədər ki, ilk hecasında yuvarlaq bir müsəvvit olan bir kəlmənin ikinci və ya daha sonrakı hecasında bir geniş, düz səsli ola bilər və ondan sonrakı hecaların müsəbbətləri də düz olar".

Əsərin "Samitlər" adlanan hissəsində göstərilmişdir ki, dilimizdə 25 samit səs və onları göstərən 34 hərf vardır. Güney Azərbaycanda işlədirən ərəb əlifbasında iki t, üç s, dörd z, iki h hərfi vardır. Bu hərflər bir - birinin əvəzində işlənsə, sözün mənası dəyişilə bilər. Ona görə də əlifbamızda 34 samitin saxlanması vacibdir. Bu samitlərin bəzisi özündən sonra gələn saitin incə və qalın tələffüz edilməsini oxucu üçün müəyyənləşdirir.

Beləliklə də, doktor Həmid Nitqi Azərbaycan dilinin ərəb əlifbası ilə yazılması üçün 42 hərfin olmasına zəruri saymış, sonra isə həmin hərflərin ayrılıqda, başda, ortada və sonda necə yazılışını cədvəldə göstərmişdir.

"İmla prinsipləri" adlanan üçüncü bölmədə H.Nitqi professor Ə.Dəmirçizadənin "Muasir Azərbaycan dili" kitabına əsaslanaraq fonetik, morfoloji, tarixi-ənənəvi, fərqləndirici və etimoloji prinsiplərdən Qüzey Azərbaycanda qəbul edilmiş birinci üç prinsipi, demək olar eyni ilə, Cənubi Azərbaycanda ərəb əlifbası ilə yazılan Azərbaycan dilinə tətbiq etmişdir.

Fonetik prinsipi orfoqrafiyanın baş prinsipi adlandıran müəllif göstermişdir ki, bu prinsip sözlərin tərkibindəki səslərin ədəbi tələffüzündə olduğu kimi hərfi işarələrlə yazıda eks etdirməkdir.

Morfoloji prinsip dəyişilmiş surətdə tələffüz olunan sözləri dilin normalarına görə ən düzgün və münasib şəkildə sabitləşdirir. Məsələn, bu prinsip “öy”, “öv”, “ev”, “əv” tələffüz şəkillərindən “ev” tələffüzünü əsas götürüb, belə də yazmağı məsləhət görür.

Tarixi ənənəvi prinsiplə dil tarixində daha əvvəlki dövrdə tətbiq olunan yazılış mühafizə edilir. Bu prinsiplərdən geniş şəkildə bəhs edən doktor Həmid Nitqiyə görə son səsi həm “d”, həm “t” ilə deyilən sözlərin “d” ilə yazılması, (məsələn, bulud, söyüd və s.) tarixi-ənənəvi prinsipə uyğundur.

Doktor Həmid Nitqi göstermişdir ki, uzun müddət tarixi ənənəvi prinsipə əsasən yazdığımız sözləri indi başqa prisiplərə əsasən də yazmaq olar. Məsələn, indi “hucum” tələffüz etdiyimiz halda nə üçün hücum yazırıq?

Əsərin dördüncü bölməsi “Ümumi qaydalar” adlanır. Bu və bundan sonra gələn “Bitişik, (yan-yan) yazılın sözlər”, “Ayrı yazılın sözlər”, “Qısa cizgi-(tre-N.İ) ilə yazılın sözlər”, “Qısaltmalar” və s. bölmələrdə müəllif Qızılay Azərbaycanda işlədirən Azərbaycan dili orfoqrafiya qaydalarını demək olar ki, eynilə ərəb əlifbası ilə yazılın Güney Azərbaycandakı Azərbaycan dilinə müvəffəqiyyətlə tətbiq etmişdir. Lakin bu münasibətlə müəllifin öz müstəqil fikirləri də olmuşdur.

Güney Azərbaycandakı ədəbi tələffüzü və Azərbaycan dilinin cənubundakı dialektlərini əsas götürən

müəllif, bəzi hallarda, bizdə qəbul olunmuş orfoqrafiya qaydalarından fərqli qaydalar da irəli sürmüşdür. Məsələn, "Azərbaycan dili orfoqrafiya qaydaları"nda deyilir: İstisnalar nəzərə alınmasa daha çox "y" qismən də "g" ilə deyilən sözlər "y" ilə yazılır. Məsələn, düymə, düyü, iynə, dəyirman və s. Burada doktor H.Nitqi göstərmişdir ki, daha çox "y" qismən də "g" ilə deyilən sözlər "y" ilə ya da "g" ilə yazılı bilər. Məsələn, dügmə-düymə, düzü-düyü, ignə-iynə, dəgirmən-dəyirman və s.

Müəllif əsərdə Azərbaycan dilinin izahlı lügətindən, yeri gəldikcə, istifadə etmişdir. Doğrudur, "Yazı qaydaları-imla qılavuzu" kitabında bəzi kiçik nöqsanlara, texniki səhvlərə, mübahisəli məsələlərə də rast gəlmək olur. (13, səh. 41). Lakin əsər Azərbaycan dilini ərəb əlifbası ilə yazıb oxumaq üçün çox qiymətli vasitədir. Müəllifin adlandırdığı kimi, "qılavuz"dur (yəni rəhbərdir, yol göstərəndir). Ərəb əlifbası işlədən başqa xalqlar da bu kitabı nümunə götürüb əlifbada öz dillərinə uyğun islahat apara bilərlər.

Doktor Həmid Nitqi "Varlıq" dərgisinin baş məqalələrini yazdığından dərginin demək olar ki, əksəriyyət saylarında onun xeyli elmi nəzəri məqalələri nəşr olunmuşdur. Bunlardan biri də "Varlıq" dərgisində nəşr olunmuş "Hünəri Şəhriyar" adlı elmi nəzəri məqaləsi fars dilində yazılmışdır. Bəs nə üçün müəllif farsca yazmışdır? Həm də məqalənin əvvəlində belə bir əpiloq vermişdir: "Farsi şəkər əst, türki hünər əst".

Müəllif epiloqda vermiş bu zərbül-məsəl ilə nə demək istəmiş, nədən danışmışdır? Nəyi sübut etməyə çalışmışdır? Elinə obasına varlığı ilə bağlı olan dok-

tor Həmid Nitqi, böyük türkoloq-alim bu məqaləsində M.H.Şəhriyarın azərbaycanca yazdığı şeirlərinin dilçilik baxımından təhlilini verməklə sübut etməyə çalışmışdır ki, Azərbaycan dili çox böyük, zəngin bir sənət və sənətkarlıq vasitəsi kimi möhkəm özüllərə bağlıdır. Fars dilində oxuyan oxucular bilsinlər ki, fars dili şeker olsa da türk dili hünər və qeyrət dilidir.

Yenə də “Varlıq” dərgisində çıxan “Bizdə tovfiq olsa” məqaləsində H.Nitqi göstərmışdır ki, ayrı-ayrı müəlliflər “Varlıq” dərgisinə göndərdikləri elmi - nəzəri məqalələri elə yazmalıdırlar ki, dərginin oxucularının yaxşı anlayacağı bir dil olsun. O, istilahların (terminlərin-N.İ.) yerli-yerində işlədilməsi üçün oxucuya geniş imkanlar açmış və eyni zamanda, olan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün bir sıra düzgün nəzəri düşüncələr irəli sürmüştür. Məsələn, doktor Həmid Nitqi “söz və istilahların bacardıqca türkçələşdirilməsi” üçün özündən əvvəlki təcrübədən bəhrələnərək beş yol olduğunu saymışdır: mənimsəmək, yeniləmək, çevirmək, bənzətmək, yaratmaq. Yeni kəlmələr yaratmaq üçün beş üsuldan faydalanaq gərəkdir: çevirmək, məshumu öz dilimizə tərcümə etmək, yeniləmək-əski yazılarından, kitablardan, bənzətmək-tərcümə edərkən əsl kəlməyə bir yaxın söz seçərək yeni söz yaratmaq və çox yazılmış kəlmələri mənimsəmək, radio kəlməsi və s. İki il sonra isə tədqiqatçı bu sözləri yazmışdır: “Xoşbəxtlikdən yazı dilimizin genişliyinin və zənginliyinin ümumi xəttlərlə hüdudunu anlamaq üçün Quzey Azərbaycanda, bu xüsus, Nəsimi adına Dilçilik İnstитutunun çap etdirdiyi lügət yaxşı bir məxəz və müraciət etməyimiz üçün səlahiyyətli bir mənbədir”.

Tədqiqatçı, dilçi-alim H.Nitqinin “Vijegihaye-torki Azərbaycan” (“Azərbaycan türkçəsinin xüsusiyyətləri”) adlı məqaləsində dilimizin fonetik, morfoloji, leksik xüsusiyyətlərindən geniş danışılır. (4, səh. 6). “Yaddaşthaye dər bareye nəhvi-torki” (“Türk dilinin sintaksisinə dair qeydlər”) məqaləsi də şahlıq dövründə yazılmış farsca qrammatikaya dair əsərlərdə dilimizin sintaksisi ilə bağlı verilmiş qeydlərdən ibarət dəyərli bir elmi-nəzəri əsərdir.(5, səh. 43)

“Pişnəhad dər bareye xətto qəvade əvvəliyyeye emlaye-torki Azərbaycan” məqaləsində isə ədib yalnız “Varlıq” dərgisi üçün deyil, bütövlükdə Güney Azərbaycanda, İran İslam Respublikasında ana dilində ərəb əlifbasından istifadə edənlər üçün çox gərəkli, elmi baxımdan mütəxəssis-dilçi bacarığı ilə işlənmiş 37 imla qaydası təklif etmişdir.(2, səh. 10).

Bu dəyərli məqalədə dilimizin fonemlər sistemindən, imla qaydalarının ortaq prinsiplərindən sadəlik, tarixilik, elmilik, məntiqlilik imla qaydaları üçün gözənlənilməsi məcburi olan bəzi fonetik, morfoloji və səs ahəngi qanunları əsasında buraxılmış “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”, S.Cavidin “Azərbaycan dili dörd qismətdə”, M.T.Zehtabının “İran türkçəsinin sərfi” əsərlərindən istifadə edərək bir çox qaydalar irəli sürmüştür. Bu qaydaların başlıca üstünlüyü ərəb -fars sözlerinin yazılışını dilimizə uyğunlaşdırmaqdandır, (11, səh. 9). (“xəlq” yerinə xalq kimi) hər səsə bir işarə ayrılmاسından ibarətdir. Bu qaydalara görə, demək olar ki, bütün saitlər yazılır. Yazılmayanlar da çox asanlıqla tapılıb oxunur. Beləliklə də, bu qaydalarla o, imladakı qatma-qarşıqlığı aradan götürməyə çalışmışdır.

“Yenə də hekayə” məqaləsində sait və samit səslərin yazılışından geniş söz açılmışdır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, onun imladan danışılan qaydaları kağız üzərində yatıb qalmamış, (14, səh. 41) “Varlıq” dərgisində əməli olaraq tətbiq edilmişdir. Belə ki, son illərin saylarında buna ciddi fikir verilmişdir. Yazında, demək olar ki, bütün saitlər ayrıca işarələrle bildirilmişdir. Bu baxımdan, “Varlıq” dərgisi özündən əvvəlki toplulardan köklü surətdə fərqlənmış və seçilmişdir.

Doktor Həmid Nitqinin “Adlarımız” adlı silsilə məqalələri də “Varlıq” dərgisinin saylarında nəşr olunaraq diqqətimizi cəlb etmiş, onomastika probleminə həsr olunmuşdur. Bu əsərdə adlar haqqında ümumi məlumat verildikdən sonra ləqəblərdən, “Dədə Qorqud” boyalarındaki adlardan danışılmış, (16, səh. 52). habelə, nisbəti göstərən “yey” hərfinin dəyişdirilmə yollarından söz açılmışdır.

“Kəlmələrin əsrarı-İbn Mühənnə lüğəti” məqaləsinin 68 sözün mənası açılmışdır. Bir başqa məqaləsində - “Təzə nəzəriyyələr, tanıtmaq və tanıtmağa doğru” adlı yazında H.Nitqi göstərmişdir ki, 1071-ci il oğuzlarının Azərbaycana son gəlişi sayılır. Amma müəllif onların burada miladdan qabaqkı üçüncü və ikinci minilliklər arasında yaşadığı tarixi faktlara söykənərək araşdırmışdır. (15, səh. 43).

XX əsrin 70-ci illərin sonu 80-ci illərin əvvəllərindən etibarən, yəni İran İslam Respublikasının yaranışından sonra Güney poeziyası ilə Quzey poeziyasının ideya - estetik baxımdan əlaqəsinin ikinci mərhələsi başlanmışdır. Azərbaycanın Quzeyində on il sonra milli azadlıq hərəkatının qələbəsilə üçüncü, daha intensiv dövr start götürmüştür.

Güneydə ilhamını xalqdan alan, millətin böyük-lüyünü tərənnüm edən, böyük dərdlərini hayqıran və müxtəlif nəsillərdən sənətkarlıqla təmsil olunan zəngin, coşqun poeziya mövcuddur. Biz həmin poeziyanı yarananların artıq hər kəsə tanış adlarını çəksək elə bilerik ki, onun yalnız miqyası deyil, keyfiyyəti barədə də müəyyən təsəvvür yaranar və çox geniş bir məzmun daşıyar. Bu da bizim tədqiq etdiyimiz mövzudan kənara çıxar və başqa bir mövzu olar.

Lakin bunu qeyd etməklə kifayətlənirik ki, Quzeydən fərqli olaraq Güneydə poeziya, əsasən üç ideya-estetik üslübda yaranır: *folklor üslubü*, *klassik üslub*, *bir də hələ zəif olsa da lakin böyük perspektivə malik modern üslubudur* (9) ki, bunun da bariz nümunələrini böyük alim, şair, publisist, jurnalist ümumiyyətlə, ensiklopedik zəka sahibi doktor Həmid Nitiqinin poetik yaradıcılığında görürük. Onun şeirlərini oxuduqca görürsən ki, bu şeirlər öz yeni forması, dərin fəlsəfi məzmununu ilə seçilərək zaman qarşısında, xalq qarşısında mənəvi borc və məsuliyyət hissi ilə fərqlənir. Belə ki, sənətkarın müasir poeziyada öz xüsusi mövqeyi və çəkisi vardır. Ənənəvi forma, poetika müəyyən məzmun, poetik sərvətlər sistemini qoruyub saxlayan şairin lirikası sağlam düşüncə tərzi, aydın mənəvi fikir istiqaməti yeni keyfiyyətlərlə zəngindir.

Doktor Həmid Nitqi yarım əsrдən artıq poeziya aləmində olmuşdur. O, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə birlikdə nəcib, həssas qəlbin işığını, hərarətini qoruyub saxlamış, ağır dünyamızın qayğı və həyacanlarından ayrılmamışdır.

Şairin dediyi kimi, “20-ci illərdən sonra sərbəst şeir bir yenilik, bir inqilab kimi təqdim olunmuş

əruz vəzninə, heca vəzninə qarşı sanki bir savaş elan olunmuşdur. Bəzən ifrata vararaq sərbəst şeiri dünya ədəbiyyatına çıxmağın, inkişafın yeganə yolu hesab etmişlər.” Halbuki, tariximizin yazılı abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da sərbəst şeir nümunələrinə rast gəlmək olur. Bu da Həmid Nitqi şeirlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir.

Şair Həmid Nitqi, bir çox şairlər kimi simvolikadan, hakim rejimdən sıgorta olunmaq üçün deyil, lirik şeirlərin fəlsəfi məzmun çalarlarını çatdırmaq üçün istifadə etmişdir. Sərbəst vəzndə yazan şairə sual vermişlər: Bu nədir? Bunun vəzni, qafiyəsi həni? Bəs şeir haradadır? O, bu suallara belə cavab vermişdir: “O vaxtlar əruza adət etmiş adamlara şeir buradadır, demək çox uzun sürərdi, əl gəzdirib bəsit bir şeir də eləmək istəməzdim. Düşünürdüm ki, şeir necə gəlir, eləcə də yazacağam, içimdə olan şeirləri açıq demək adətim deyil, desəm, baş məqaləyə bənzər”. (6, səh. 12). Həmid Nitqi yazdığı şeirləri romantik bir duyum tərzi ilə belə təsvir etmişdir: “Şeir gəlinin üzünə salınan tül pərdəyə bənzər, tül gəlini necə gözəl sırlı göstərirse şeir də elə olmalıdır. Mənim fikrimə görə, şeir gərək duyğulu olsun. Hər oxuyanda onun qəlbini oxşasın və pərdəni qaldırmağa çalışan oxucu üçün bir sərr açılsın. Şeir şairin yazması və söyləməsi ilə bitməsin, şeiri oxuyanın fikri ilə qurtarsın. Budur mənim bildiyim şeir”.

Həmid Nitqiyə görə şair inanmadığı, ürəkdən sevmədiyi bir obyekt haqqında şeir yazmamalıdır. İlhamsız yazılan şeir gerçək şeir ola bilməz,-deyən şair “Ürək çırpınmadan şeir yazılmaz, hətta bir neçə şeir yazılıbsa gerçək bir şeir adladılmaz”. Bu fikirlərini misralara çevirən şair belə demişdir:

Ürəkdən sevmədən şeir yazılmaz,
Nə gülün,
Nə günün,
Nə ayın, ulduzun
Nə gözəl bir qızın
Sözləri olar...
Fikir olar,
Fəqət şeir olmaz.
Çırpinan ürəklə yazmasa əlin (7, səh. 304)

Güney Azərbaycanda türklərin hüquqlarının məhdudlaşdırılması, onların elm və mədəniyyət ocaqlarından məhrum edilməsi burada yaranan poeziyaya da bəşəri bir kədər ovqatı aşılmışdır. Lakin şeirin ruhundakı sərbəstlik, mübarizlik bu kədərin səciyyəyə çevrilməsinə imkan verməmişdir. Şair xalqın istibdadin işgəncələrinə məruz qaldığı günləri xatırlayaraq yazmışdır:

Dibsiz bir quyudur qaranlıq gecə
Ürəyə damcılar qorxu gizlincə...
Korşalmış qılıncalar kəsməz, qındadır,
Qatılın pəncəsi boğazındadır.
İllərdir boynunda zəncir daşırsan,
Yurdunda sürgünsən, qərib yaşırsan...

Zülmün, təzyiqin, hüquqsuzluğun insan şəxsiyyətinə faciəli təsirini əks etdirən bu cür şeirlərin çoxunda dərin kədər hissi ilə bərabər birliyə, mübarizəyə səsləyən notlar vardır:

Düşsəm mən yoluna davam et, qardaş,
Dayanma, yeri get, bu daşları aş,

Bilirəm, səhərə gedən bir yol var,
Dizində güc varkən, yorulma, axtar.

Doktor Həmid Nitqinin anadan olduğu tarix Azərbaycanın milli istiqlal mübarizəsinin lideri Şeyx Məhəmməd Xiyabanının ölüm gününə təsadüf etmişdir. Bunun üçün də şair bir şeirində özünəməxsus kədərlili fikirlərlə belə deinişdir:

Sənin gözlərin yumulanda,
Mən dünyaya gəldim.
Yetim buraxdırığın dünyanın
Ağır havasıyla, bitməyən yasıyla böyüdüm.
...Neçin əkdiyin ağac qol budaq salmadı.
Yaralar sağalmadı...
Və sağalmaz mənim də qanayan yaram-
Dağ başlarının duman aldıqca,
Bayatıların sinəmdə qaldıqca,
Mənə öyünd ver, ey ulu kölgə. (8, səh. 84).

Həmid Nitqi şeirlərində qədim və zəngin tarixi olan, indi isə yer üzünə səpələnmiş türk tayfaları və onların törəmələrinin tale yollarından, tarixdəki maddi-mənəvi izlərindən böyük şövq və məhəbbətlə bəhs etmişdir:

Sərkərdə səbüklərlə elin şanı ucaldı,
Türkün adı hər guşədə bir vəlvələ saldı.
Zəncirdə əsirkən, yenədə hürr ola bildik,
Dünyada baş olduqca, adil qala bildik,
Sənətdə, ziraətdə, hünərdə əlimiz var,
Bax hər yana, hər guşədə bizdən neçə iz var.

Böyük alim, şair Həmid Nitqi həmişə yazardı ki, bizi istəməyənləri hər şeydən əvvəl varlığımızın əsası olan dilimiz maraqlandırır. O, hakim rejimin milli istəklərə qarşı apardığı siyasetə qarşı çıxaraq “Ovsun” şeirində yazmışdır:

Məni ovsunladılar,
Dilimi bağladılar
Mən artıq mən deyiləm?
Qaçdimən yetişdilər
Nə əkdimən biçdilər...
...Açılmasa dilim
Kim biləcək mən kiməm? (10, səh. 34).

Doktor Həmid Nitqinin son dövr şeirlərində 1978-1979-cu illər İran inqilabının nəticələrinə verilən poetik qiymətlər müxtəlif formada hiss olunmaqdadır. Bu da müxtəlif vəziyyətlərdə öz eksini tapmışdır, şahlıq rejiminin qorxunc istibdad illəri arxada qalsada, uçuruma aparan yoldakı izlər hələ də silinmişdir:

Hələ də adımı çəkə bilmirəm,
Hələ də kimliyim
Qırx qat boxcada
Əfsunlarla düyünlü
Gizlin saxlanır
Hələ də qardaşım bərkə düşəndə
Əslini danır...

Şair dahi Füzulinin söylədiyi “Eşq afəti candır” klassik kəlamına öz poetik naxışını gətirərək yazmışdır:

Sevda deyil, bəs bu nədir?
Daş qəlbinə Kəbə deməm!
Yalın ayaq yana-yana,
Yanğıñ yerində yeriməm.
Sevda deyil, bəs bu nədir?
Allarını bilə-bilə yenə sənə allanıram?

Nitqi şeirlərində ana dilinin ümumi, zahirən parlaq, gözqamaşdırıcı sözlərlə, ifadələrlə vəsfindən qaçmış, daha çox dilimizin mənəvi gücү, zənginliyi ilə mükəmməl öyrənilməsi üzərində dayanmış və düşünmüsdür. Elini, yurdunu, harada olursa - olsun sevən şairin doğma yurdu Təbriz haqqında yazılışı şeirlərinin çoxu bu sevginin tərənnümünə həsr olunmuşdur. Ədib ömrünün son günlərində “Təbriz xatirələri”ni yazımağa başlamışdır. Təbriz mənzuməsində o, bu şəhərin üç minillik məcəralarını yazaraq, tarixin keçən günlərinə nəzər salmış, böyük ümidi lərlə, nikbin sonluqla fikrini bitirmişdir:

Günlərin bir gündündə
Şəhər eyzan edildi.
Kabuslardan silindi,
Yenə ümid budağı,
Zəncə verdi, gül açdı,
Səsi gəldi, dil açdı.

Doktor Həmid Nitqinin əsərlərini dəyərləndirərkən qeyd etmək lazımdır ki, İran İslam rejiminin ən ağır şərtləri daxilində yazış yaradan bu sənətkarın ideoloji konyukturası ikiqat çətindir.

Yekun olaraq demək lazımdır ki, vətənini, torpağını varlığı qədər sevən doktor Həmid Nitqi yarım əsrdən artıq çətin şəraitdə yazıb - yaratmışdır. Onun əsərləri, elmi-nəzəri məqalələrinin çox hissəsi azəri türkçəsinin elmi cəhətdən öyrənilməsinə xidmət etmişdir. O, ana dilimizin üzərinə çəkilmiş böhtan və iftiralar örtüyünə yaratdığı qiymətli əsərləri ilə tutarlı cavablar verərək bu örtüyü param-parça etmişdir. Dilimizin gözəlliyi, möhtəşəmliyi, əzəməti hər kəsin gözü önündə canlanmışdır.

Azərbaycanın Güney qolu ədəbiyyatında dəyərli ziyalılardan biri kimi tanınmış, ensiklopedik bilik sahibi doktor Həmid Nitqi Şərq dünyasına dərindən bələd olduğundan üç dəfə Amerika və Avropaya getmiş, müxtəlif məzmunlu əsərlər yazmışdır. Onu tədqiq etdikcə, həyat və yaradıcılıq yoluna nəzər saldıqca, ədəbi irsinə nüfuz etdikcə, tədqiqatları ətrafında axtarışlar apardıqca çoxcəhətli yaradıcılıq yolu bariz şəkildə gözlərimiz qarşısında canlanır.

Doktor Həmid Nitqi istər Güneydə, istərsə də orallardan çox uzaqlarda olduğu vaxt həmişə öz amalına sadıq qalaraq dilimizin, tariximizin, ədəbiyyatımızın keşiyini çəkmiş, öz əsərləri ilə uca bir qala yaratmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təkcə bunlarla kifayətlənməyən doktor Həmid Nitqinin poeziya aləmində də öz sözü, öz dəsti - xətti olmuşdur. O, Dədə Qorqud sözündən, Füzuli qaynağından su içərək, müasir çağdaş şeirimizin dəyərli nümayəndəsi kimi tanınmışdır.

Şərq dünyasına dərindən bələd olmuş, elmlərə yaxından yiylənmiş, böyük türkoloq alim, islamşunas, Qərbdə Azərbaycan ziyalılığını təmsil edən Həmid Nitqinin hər il anim günü keçirilir. Azərbaycan rəh-

bərliyi, şairlər, yazıçılar tərəfindən aradıcılığı qiymətləndirilərək, əsərləri təhlil olunaraq, şeirlərindən parçalar söylənilir.

Onun sənəti nəinki poeziyanın tarixində habelə ümumən ədəbiyyat şünaslığımızın tarixində, ictimai fikir tariximizdə çox mühüm əhəmiyyəti vardır. (1, səh. 34). O, Şərqlə Qərbi birləşdirən kamil bir insan idi. Azərbaycanı və türk dünyasını bütün varlığı ilə tərənnüm edirdi. Onun əsərləri dəqiq tədqiq olunmalı elm ocaqlarında tədris edilməlidir. O heç kimə bənzəmədi özü –özünə açdığı cığırla axıradək davam etdi. O, 1999-cu ildə uzun sürən xəstəlikdən sonra Böyük Britaniyada vəfat etmiş Türkiyədə torpağa verilmişdir.

Doktor Həmid Nitqi belə dəyərli və qiymətli əsərləri ilə tanınmış, daim elmi axtarışlarda olaraq yaradıcılıq fəaliyyətini ömrünün axırınadək bir anda olsun dayandırmamışdır. Onun hələ üzə çıxarılaşmış əsərlərinin təhlilə və tədqiqə möhtac qalan hissəsi gələcək tədqiqatçıların yolunu gözləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. **Anar. Bir gün bu röyadan oyanmaq** (N.Nitqi barədə Ədəbiyyat qəzetinin 1992-ci il 11 sentyabr) Varlıq, №86. Tehran 1992.
2. **Nitqi H. Pişnəhad dər bareye-xətto qəvaede –əvvəliyyeye-emlaye-torki Azərbaycan Varlıq. № 10.Tehran. 1359-1980.**
3. **Nitqi H. Bir neçə yazı qaydaları “Varlıq” №8.Tehran 1359-1980.**
4. **Nitqi H. Vijegihaye-torki Azərbaycan (Azərbaycan türkcəsinin xüsusiyyətləri Varlıq, №6.Tehran 1358-1979.**

5. Nitqi H. Yaddaşthayı bareye-nəhve-torki (türk dilinin sintaksisinə dair qeydlər) Varlıq №47. Tehran 1359-1983.
6. Nitqi H. Əski türk şeirində vəzn, şəkil və qafiyə. Varlıq №7. Tehran 1983.
7. Nitqi H. Hər gündən .Dünəndən bu günə. Ankara 1996.
8. Nitqi H. Hər rəngdən (Ayən) Təbriz Entəşarət Ərk, nəşr, 1994.
9. Cəfərov N. Azərbaycan yazıçılarının XX qurultayı. Biz də şeirdə var, sənət də vardır, şairə, sənətə hörmət də vardır. Ədəbiyyat qəzeti 1997, 7 noyabr.
10. Nitqi H. Ovsun .(şeir) Varlıq ,№86. Tehran 1992.
11. Nitqi H. Yeni nəzəriyyələr məqaləsi. Varlıq №1 Tehran 1984.
12. Nitqi H. Bizdə tofiq olsa. Varlıq, № 47. Tehran 1362-1983.
13. Nitqi H. Bir neçə yazı qaydaları, Varlıq, №43. Tehran, 1359-1980.
14. Nitqi H. Yenə hekayə, Varlıq, № 41. Tehran 1361-1982.
15. Nitqi H. Kəlmələrin əsrarı İbn Mühənnə lügəti. Varlıq, №42. Tehran, 1360-1982 .
16. Nitqi H. Adlarımız Varlıq, №52. Tehran 1360-1982.
17. Həmid N. Yazı qaydaları (İmla qlavuzu) Varlıq, №9, 10. Tehran, 1365.
18. Enver Uzun. 100 Güney Azərbaycan şairi, Trabzon, 2000, Biçaq və qələm dok.Cavad Heyət. Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2000.
19. Təbrizdə professor H.Nitqi haqqında. Cənubdan səslər. Azərbaycan müəllimi qəzeti 1988-18 oktyabr

MƏMMƏDƏLİ FƏRZANƏ

1923-2006

Altmış ildən bəri Məmmədəli Qövsi Fərzanə adı ilə tanınan ədəbiyyatşunas, təqiqidçi və ictimai xadim 1923 - cü ildə elm və mədəniyyətin beşiyi olan Təbriz şəhərində çoxuşaqlı və yoxsul bir ailədə həyata göz açmışdır. İqtisadi cəhətdən kasib, mənəviyyatca zəngin olan bu ailə balaca Fərzanə üçün ilk məktəb rolunu oynamışdır. Belə ki, bu məktəbdə doğma ana dilimizin incəliklərinə yiyələnmiş, bu dilin əzəmətini uşaq yaşlarından dərk etmişdir.

M.Ə.Fərzanə gənc yaşlarından xalq ədəbiyyatı xəzinəmizin zənginliklərinə heyran qalmış, milli-mənəvi dəyərlərimizi böyük məhəbbətlə sevərək təbliğ etmişdir. O, Təbrizdə orta məktəbi bitirmiş və burada da pe-

daqojı texnikuma daxil olmuşdur. Fərzanə 1942-ci ildən əmək fəaliyyətinə başlamış, Təbriz kitabxanasında işə girmişdir. Kitabxanada işləmək, çoxsaylı ədəbiyyatla tanışlıq onun həyata baxışında, dünyagörüşünün formallaşmasında yeni bir səhifə açmışdır. Elə həmin illərdən elmi və bədii yaradıcılığa başlayan M.Ə.Fərzanə müxtəlif mövzularda dəyərli elmi məqalələr yazaraq çap etdirmişdir (3).

Uzunömürlü “Varlıq” dərgisi nəşrə başladığı 1979-cu ilin ilk günlərindən M.Ə.Fərzanə bu dərgi ilə əməkdaşlıq etmiş, klassik və müasir ədəbiyyatın, folklorun toplanılıb araşdırılmasında böyük xidmətləri olmuşdur. O, bu fəaliyyəti ilə yanaşı, milli mədəniyyətin digər sahələri ilə bağlı dəyərli elmi məqalələri ilə “Varlıq” dərgisində tez-tez nəşr olunmuşdur.

İlk məqalələrindən özünəməxsus üslubü ilə seçilən M. Ə.Fərzanə getdikcə daha çox ictimai-siyasi, ədəbi yaradıcılığı ilə tanınmağa başladı. Onun ilk məqalələrindən sayılan “Füzuli lirikasına bir baxış” və ““Divani-lüğət-it-türk” əsərində olan atalar sözü və məsəllər”i toplayıb “Vətən yolunda” (bu qəzet 1941-ci ilin oktyabrında nəşrə başlamışdır) qəzetində nəşr etdirmiştir.

M.Ə.Fərzanə iyirmi yaşlarından milli azadlıq hərəkatının iştirakçısı olmuş, qələmi ilə də bu yolda xalqına xidmət etmişdir. Milli azadlıq hərəkatının canlanması ictimai fikir və xeyalların gerçəkləşməsi dövrü olmuşdur. Həm də bu dövrdə milli ədəbiyyatın və incəsənətin, ən başlıcası doğma dilimizin inkişafı üçün hər cür şərait yaranmışdır.

M.Ə.Fərzanə bu dövrdən istifadə edərək (945-1946-ci illərdə) daha böyük vüsətlə yazıb - yaradaraq Azərbaycan dastanları və Azərbaycan şifahi xalq əd-

biyyatının digər sahələri ilə bağlı silsilə məqalələrini qələmə almışdır. O, təkcə bu bir il içərisində belə mövzuda 40-a yaxın məqalə yazıb çap etdirmişdir. O, İranda, eyni zamanda, Bakıda da nəşr olunardı. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin iki cildliyinə dair araşdırma xarakterli məqalələr yazıb həmin məqalələri “Şəfəq” jurnalında çap etdirmiştir.

Bu bir ildə xalqımız böyük nailiyyətlər qazanmış lakin buna baxmayaraq milli hökumətin süqutu çoxları kimi M.Ə. Fərzanənin də həyatına öz təsiri göstərmmiş, o, Təbrizdə işlədiyi kitabxana işindən kənarlaşdırılmışdır. Bütün kitabları anbara yığıb kitabxananın qapısını möhürləmişdilər. Lakin gənc Fərzanə təkcə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını gizli şəkildə əldə edərək qoruyub saxlaya bilmişdir (Azərbaycanın görkəmli mədəniyyət xadimlərindən sayılan Məhəmmədəli Tərbiyət “Dədə-Qorqud” dastanlarını İrana götirmiş və yeni üslubda qurulmuş bu kitabxanaya vermişdir). Bu elə bir zaman idi ki, dilimizin yasaq olunması və bir dil kimi aradan çıxarılması üçün çox şey edilir, ana dilində olan bütün kitablar müxtəlif yollarla məhv edilir və yandırılırdı. (1). Amma bunu edənlər bilmirdilər ki, millətimizin, xalqımızın ana dilini unutdurmaq mümkün deyil.

Folklorşunas alim fədəkar tədqiqatçı M.Ə. Fərzanə İkinci Dünya savaşından sonra ədəbi-bədii düşüncəmizin əski qaynaqlarından olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını üzə çıxarmış, bu dastan barədə ilk söz deyənlərdən olmuşdur. Belə ki, o, “Azərbaycan milli dastanları” adı altında dastanın xeyli hissəsini çap etdirərək İranda tanınmasına səbəb olmuşdur. Çətin dövr olsa da, Fərzanə bu illərdə bir neçə kitab və mo-

noqrafiya, ictimai-siyasi mövzularda məqalələr də nəşr etdirmişdir (2, səh.150).

Milli hökumətin süqutu, onun nailiyyətlərinin məhv olunması, ana dilli ədəbiyyatın, dərs vəsaitlərinin tonqallarda yandırılması, Fərzanənin həyatında heç vaxt unudulmayan acı xatirələr kimi “Ana dilimiz və varlığımız uğrunda mübarizələr” adlı (5, səh.41) xatirələr kitabının yazımasına səbəb oldu. Belə silsilə yazıları ilə Fərzanə ana dilimizin zənginliyindən, millimənəvi dəyərlərindən, folklorundan bəhs edərək xalqımızın qarşısına sıpər çəkənlərə cavab vermişdir.

Onun folklorla bağlı yazılarına diqqət etdikdə bir neçə cəhətdən özünəməxsus keyfiyyət kəsb etdiyini görərik. Hər şeydən əvvəl, onun məqalələrində dərin müşahidəçilik özünü bürüzə verir. Bu müşahidənin arxasında isə milli bədii təfəkkürə dərindən bələdlik açıq hiss olunur. Buna misal olaraq qeyd etmək lazımdır ki, o, anasını xatırlayaraq yazdı: “Anam savadlı olmadığı halda, sinəsi tükənməz söz xəzinəsi idi. Əqlə sığmaz qədər nağıl, dastan, məsəl, bayatı, tapmaca, qoşma, gəraylı, daha nə bilim nə... bilirdi” (7, səh.41).

Məhz elə bu xüsusiyətlər nəticəsində də onun yazılarında elmiliklə bədiilik, xatirə düzümü ilə publisist çalar bir-birini tamamlayırlar. Belə ki, onun doğma xalqına bağlılığını eks etdirən belə silsilə məqalələrində dərin milli ruh duyulur.

Fərzanə o illəri ürək sıxıntısı ilə belə xatırlayırdı: “Bir para alım və tədqiqatçı adı daşıyanlar, kimlərin- sə diktəsi ilə yazılan kitablarında Azərbaycana qondarma tarix yazaraq ana dilimizi rabitəsiz bir dil, ləhcə adlandırmışlar”.

M.Ə.Fərzanə onu da qeyd etmişdir ki, Cənubi Azərbaycanda xalq ədəbiyyatının nisbi halda olsa da,

səmərəli toplanıb çap edilməsi 1945-1946-cı illərdə olmuşdur. Bu illərdə Güney və Qüney Azərbaycanı birləşdirən musiqi, teatr, mətbuat və nəşriyyat körpüləri yaranmışdır. Təbrizdə dərc olunan “Vətən yolunda” qəzeti xalqa yadırğamış olduğu dilini anlatmışdır. Fərzanə həm də onu xatırlamışdır ki, azərbaycanlıların dilinin və mədəniyyətinin yasaq edildiyi illərdə onu yaşıdib qorumaqda xalqın, xüsusilə də, anaların rolu çox böyük olmuşdur. Basqı nə qədər dözülməz olsa da, xalq küçə-bacada, iş yerlərində bayati, qoşma, yetim sevdali, təranə və tiringə oxumaqla, analar evdə öz körpələrinə layla çalıb nağıl deməklə bu milli varlığı qoruyub yaşatmışdır.

Folklorşunas alim 1948-ci ildən sonra bir neçə kitab və monoqrafiya, ictimai-siyasi mövzularda məqalələr yazmış, həm də fars dilli mətbuatda dəyərli kəskin, yazıları ilə də nəşr olunmuşdur. O, həm də bu illərdən başlayaraq tərcüməçilik sahəsində də qələmini sınamışdır (6).

Azərbaycanın dahi klassik şairi N.Gəncəvinin 850 illiyi ilə bağlı yazdığı və Təbriz qəzetində nəşr etdirdiyi məqalələr elmi dəyərinə görə maraqla qarşılanmışdır. Fərzanə o vaxt Təbriz Universitetinin nəşr etdirdiyi “Nəşriyyə” haqqında tənqid məqalələrini yazmışdır ki, həmin məqalələrdə Azərbaycan əleyhinə olan fikirlər tənqid olunurdu.

Fərzanənin xalqına olan xidmətlərindən biri də böyük çətinliklər bahasına yaranmış, iki qardaşı ilə birlikdə açdığı “Fərzanə” nəşriyyatı olmuşdur. Bu nəşriyyatın yaranmasında əsas məqsəd qırxinci illərdə məhv edilmiş dərs vəsaitlərinin, milli-mənəvi dəyərlərimizi eks etdirən əsərlərin çap olunması olmuşdur. M.Ə.Fərzanə bu yolda yorulmadan çalışaraq mövcud boşluğu

doldurmaq üçün əlindən gələni əsirgəməmiş, 30-dan artıq kitabın çapına nail olmuşdur. Fədakar alim özünün neçə-neçə kitabın çapa ehtiyacı olduğu halda, digər müəlliflərin kitabılarını ön plana çəkmişdir ki, bu da onun xalqına xidmətinin, nəcib hissərinin bariz nümunəsidir (4, səh.102).

1964-cü ildə Məhəmmədəli Fərzanə uzun illərin zəhmətinin bəhrəsi olan “Bayatılar” kitabını geniş mütqəddimə ilə nəşr etdirmişdir. Elə həmin ildə həmçinin “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabından iki cildliyini çap etdirmişdir. Bu nəşrlər müxtəlif mübahisə və rəylər doğurmuşdur. Kitabı M.Ə.Fərzanə böyük məhrumiyyətlər içərisində-həbsxanada yazmışdır. Fərzanənin bu kitabı böyük marağa səbəb olmuşdur. Hətta onun sorağı Almaniyaya da gedib çatmışdır. Burada kitabın dəyəri haqqında fikirlər və mülahizələr söylənilmiş, kitab alman dilinə tərcümə edilmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu da bu əsərə müsbət rəy vermişdir. Onun istər “Bayatılar”, istərsə də “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabı Pəhləvi rejimi şəraitində yalnız bir dəfə nəşr edilmişdir. 1979-cu il inqilabından sonra isə ayrı-ayrı vaxtlarda “Bayatılar” doqquz, “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabı dörd dəfə nəşr edilmişdir. Fərzanə “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabından ilk dəfə olaraq dilin fonetik səs tərkibini latin qrafikası ilə vermişdir.

1964-cü ildən sonra Azərbaycan dili İranda yenidən qadağan olunduğu üçün M.Ə.Fərzanə də fars dilində yazmağa başlamış, xüsusilə, tərcüməçilik sahəsində fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1963-cü illərin sonu, 1970-ci illərin əvvəllərində “M.H.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” mənzuməsinin bədii xüsusiyyətləri” adlı geniş

məqaləsini, habelə Səhəndin “Sazımın sözü” kitabına həm farsca, həm də azərbaycanca müqəddimələrini yazmışdır.

1979-cu il inqilabından sonra M.Ə.Fərzanənin bir sıra kitabları və tərcümələri işiq üzü görmüşdür. “Kitabi-Dədə Qorqud”, C.Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” xatirələri və novellaları, Şəhriyarin şeirləri və “Heydərbabaya salam” poeması, “Hopopnamə”nin yeni çapı, Ələviyyə Babayevanın “Haradasan, dost, haradasan?”, Əziz Nesinin “Belə gəlmış, belə getməz” romanları müəllifin tərcüməçilik fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur.

Səksəninci illərdə isə M.Ə.Fərzanə 1945-1946-cı illərdə yazılmış bəzi dərslikləri yenidən nəşr etdirmişdir. “Varlıq” dərgisinin səhifələrində onun aşağıdakı elmi məqalələri də nəşr olunmuşdur: Azərbaycan fars dillərində geniş müqəddimə ilə “Molla Nəsrəddin lətifələri”, “Azərbaycanın el sözləri”, “Atalar sözləri, məsəllər və deyimlər”, “Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası”, “Dilimizin fonetik sözlüyü”, “Azərbaycanın əsas inciləri” və s. (3).

O, Azərbaycan dilindən fars dilinə, fars dilindən Azərbaycan dilinə onlarla əsər tərcümə etmiş, 100-dən artıq elmi və publisistik məqalənin, neçə-neçə kitabın müəllifi olmuşdur.

M.Ə.Fərzanə bütün bu xidmətlərinə görə uzun illər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstytutunun elmi əməkdaşı olmuşdur. O, Azərbaycan Yazarı Birliyinin üzvü, Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin fəxri doktoru olmuşdur. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstytutunun hazırladığı folklor antologiyasının

Cənubi Azərbaycan folklorunu əhatə edəcək 3 cildini Fərzanə tərtib etmişdir.

Ümumiyyətlə, M.Ə.Fərzanənin elmi-ədəbi, bədii yaradıcılığına nəzər salanda görürük ki, o, əsərləri və bütövlükdə yaradıcılığı ilə ana dilimizin inkişafına, zənginliklərinin üzə çıxarılmasına, öyrədilməsinə yorulma-dan xidmət etmişdir.

Zəngin yaradıcılıq yolu keçən M.Ə.Fərzanə ahil çağlarında belə, ömrünün sonunadək əlində qələm xalqının rifah halının yüksəlməsində fəallıq göstərmişdir.

Ədibin ömrünün səksən illik yubileyi Güneyin adlı-sanlı qələm sahibləri tərəfindən keçirilərkən onlardan Əbutalib Allahyarın yubiliyara həsr etdiyi “El təra-nəsi” adlı şeirində deyilir:

Sehirkar qələmi sıxanda əlin,
Çoxlu müəmmalar, sirlər açıbsan,
Yarıb buludların bağrını ay tək,
Qaranlıq dünyaya işiq saçıbsan
Göz açıb Qorqudun düz ocağından.
Alişib qızdırın ocağımızı.
Əridib bağrını Səhənd sağayı ,
Yandırıdı sozarmış zəmanə qarı,
Ulu dağlar kimi vüqarlanıbsan,
Kök atıb vətənin güllü bağında,
Ucalıb, qollanıb, çinarlanıbsan,
Yasaqlıq vətəni bürüyən zaman,
Azadlıq uğrunda haraya döndün.
İldirim tək çıxıb, bulud tək doldun,
Kükrəyib çaylayıb,gur çaya döndün.
Yerlidir ellərin ey ulu sutad,
Öyünsün sən kimi Fərzanələrlə.

ƏDƏBİYYAT

1. Azəroğlu B. Yandırılan kitablar, «Cənubdan səslər» Azərbaycan müəllimi 1982, 24 fevral.
2. Salamullah C. Dostlar görüşü ədəbiyyat ocağı Tehran 1359.
3. M.Ə.Fərzanənin həyai və yaradıcılığı haqqında məlumatı “Varlıq” jurnalının redaksiyasından götürülmüşdür. Tehran 1995.
4. M.Ə.Fərzanə. Dədə Qorqud kitabı (tərtib edən) Tehran Fərzanə nəşriyyatı. 1979.
5. M.Ə.Fərzanə “Ana dilimiz və milli varlığımız uğrunda Varlıq №1-2, Tehran, 1993 .
6. M.Ə.Fərzanə Milli mənliymizi yaşadanlar Elm qəzeti, Noyabr 1997.
7. M.Ə.Fərzanə Bayatılar məcmuəsi (ilk dəfə) Tehran 1342-1964.

HƏSƏN MƏCIDZADƏ SAVALAN

1940

Savalan təxəllüsü ilə yazıb-yaradan, Cənubi Azərbaycanda vətəndaş lirikasının görkəmli nümayəndəsi kimi tanınan Həsən Məcidzadə nədən yazar yazsın, elinin-obasının fədakar oğlu kimi, haqqın, ədalətin, birliyin, sülhün, əmin-amallığın keşiyində duraraq, milletin tarixi yaddaşına, adət ənənəsinə, mənəvi xəzinəsinə, söz sərvətinə xor baxanlara qarşı nifrət oyadaraq, vətən torpağının xoş gələcəyi uğrunda mübarizə aparmağı özünə borc bilmişdir.

Həsən Məcidzadə 1940-ci ildə Ərdəbil şəhərinin yaxınlığında Savalan dağının ətəyində Ciğınan Nir

qəsəbəsində dünyaya göz açmışdır. Bu elə bir dövrə təsadüf edir ki, İranda Rza xan Pəhləvi hakimiyyətinin zülmünə məruz qalmış və ərbabların özbaşinalığına dözə bilməyən əməkçi kütlələrin etiraz səsi yüksəlir, milli azadlıq hərəkatı güclənirdi. Kiçik yaşlarından bu hadisələri gözləri ilə görmüş Həsən Məcidzadə belə məhrumiyyətli, sıxıntılı həyatın şahidi olmuşdur.

Atası təqib olunduğundan balaca Həsən öz doğma ocağından didərgin düşmüş, babası Barətəli kişi bir böyük ailəni Tehrana köçürməyə məcbur olmuşdur. Bu şəhərdə narahat və sıxıntılı bir həyat keçirən balaca Həsən 10 yaşından şeir yazmağa başlamış, şeirlərində milli vətənpərvərlik mövzusu xüsusi yer tutmuşdur.

1946-cı ildə Azərbaycan demokratik hakimiyyətinin irtica qüvvələri tərəfindən qan dəryasında boğulması böyük milli fəlakətə çevrilmişdir. Bu hadisə gənc şairi qəlbən sarsılmışdır. O, "Ana" poemasında milli demokratik hökumət yıxılandan sonra Cənubi Azərbaycanda baş verən hadisələri ürək yanğısı ilə qələmə almışdır.

Həsən Məcidzadə kiçik yaşlarından işləməyə məcbur olmuş, elektirik-mexanik karxanasında şagird işləmiş, çilingərlik sənətini öyrənmişdir. Gündə on səkkiz saat işləməsinə baxmayaraq o, klassik Azərbaycan ədəbiyyatını, doğma dilin incəliklərini öyrənməyə, öz lirik şerlərini yazmağa vaxt tapmışdır. Onun könül rübəbi Həbibə, Füzuli, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, S.Vurğun, S.Rüstəm, Ə.Vahid və başqa sənəkarların yaradıcılığından ilham alaraq, sevə-sevə oxuyurdu. Poeziyasından ilham alaraq təsirlənmişdir. Həsən Məcidzadə söz ustalarının əsərlərini mütaliə etməklə yaşı, onların seçilmiş nümunələrini kütlələr arasında geniş yaymağa xüsusi səy göstərmişdir.

Təbriz və Tehranda inqilabın ilk günlərindən ana dilimizdə bir sıra qəzet və jurnallar nəşrə başlamışdır ki, onlardan ən uzun ömürlüsü olan “Varlıq” jurnalı idi. Dərgi yaranan gündən H.M.Savalan dərgi ilə əməkdaşlıq etmiş, icra işlərinə də yaxından köməklik göstərmişdir.

Bu jurnalda o, Füzuli, S.Ə.Şirvani, M.H.Ruştiyə, R.Əliyev, M.Müşfiq, N.Xəzri, S.Rüstəm kimi görkəmlı adamların həyat və yaradıcılıqları barədə məqalələr yazmış, onları təbliğ etmişdir. Onun səsi Təbriz, Ərdəbil və Tehran radiosunda və şeir sənət məclislərində müntəzəm eşidilir.

H.M.Savalanın 1947-ci ildə-irtica dövründə “Vahidin külliyyatı”nı tərtib etməsi, həmin kitabda Füzulinin bir sıra qəzəllərini də verməsi bu cəhətdən maraqlıdır. Həsən Məcidzadə Azərbaycan mahnlarını 1962-1966-cı illərdə toplayıb, iki cilddə kütləvi tirajla nəşr etmişdir. Həmin kitaba şair öz seçilmiş şerlərini də daxil etmişdir. Həsən Məcidzadənin şeirlərində, qəzəllərində xalqın sevinci və kədəri ilə qəlbən bağlı olan, el-oba qədri bilən, onun gələcəyini düşünən qeyrətli vətəndaş-şairi görmək olar.

Kiçik yaşlarından əzəmətinə məftun olduğu, zümrüd vuqarlı, başı dumanlı Savalan dağının adını özünə təxəllüs seçməsi də hər şeydən əvvəl, onun ana torpağa vurğunluğu, böyük sevgisi ilə sıx bağlıdır. Savalan “Dilim” adlı şeirində fikrini misralara düzərkə belə deyir:

Sən mənim varlığım, şərəfim, şanım,
Düzlüyüm, düz sözüm, ari-vicdanım,
Sənsən damarında dolanan qanım,
Qəlbimə verirsən isti qan, dilim!

Əsillər heç zaman əslin itirməz,
Düz oğul anaya kədər gətirməz,
Yadlara düşsə iş, səmər yetirməz
Ancaq sən yenə də atmırsan, dilim!

Yadıma salıram olub, keçib ötəni,
Böyük ağısaqqalı, Qorqud Dədəni,
Yazdı oğuzları, çox sevdi səni
Odur ki, əzizdir hər zaman dilim!

Savalan çənliyəm, başımda qardır,
Milyonlarca mahnim, bayatım vardır,
Ağ gündür önmədə, güllü bahardır,
Ey sazlı, aşılı, tar-kaman, dilim! (4, səh.22)

Savalanın “Bahar bayramı”, “Dinlə, Gəlin qayası”, “Ana”, “Apardı sellər Saranı” və digər poemalarında milli vətənpərvərlik mövzusu, vətən torpağının təbii gözəlliyi, insanların ağır həyat şəraiti, gələcəyə böyük inam əzmi eks olunmuşdur.

“Duyğu çiçəkləri” adlı yeni kitabına müəllisin şeirləri, mənzumələri və qəzəlləri daxil edilmişdir.

Həsən Məcidzadə Savalan yaşadığı mühitin zəmanənin nəbzini tutan, dövrün mühüm hadisələrinə əsərlərində geniş yer verən sənətkardır. Onun ilk iri həcmli kitabı məşhur xalq rəvayətinin (mahnisinin) əsasında yazılmış “Apardı sellər Saranı” poemasıdır ki, onu müəllif neçə illər qabaq yazmışdır. Mənfur şah istibdadı dövründə-1965-1966-ci illərdə, məhz doğma ana dilində yazılışı (5, səh.95) üçün bu əsərin nəşr olunmasına icazə verilməmişdir. Bu kitab düz on iki il mətbəədə toz-torpaq altında qalmışdır. 1978-ci ilin əvvəllərində-inqilabı hərəkatın gücləndiyi dövrdə onun

çapına imkan yaranmışdır. Demək olar ki, bu da inqilabın ilk günlərində ana dilində nəşr olunan ilk kitab idi. Bu kitab təkcə İranda deyil, Bakıda, Ankarada da nəşr olunmuşdur.

Savalan çox böyük ustalıqla və yaradıcı bir ilhamla xalq rəvayəti əsasında, şirin ana dilimizdə gözəl bir sənət əsəri yaratmışdır. O, “Apardı sellər Saranı” poeması ilə bir ailənin faciəsini tarix boyu bir birini əvəz edən qanlı işğalçılığın, nankorluğun nəticəsində vətənə üz verən fəlakət kimi mənalandırmışdır. İnsana xas olan əxlaqi keyfiyyətlər, heç bir zaman əhəmiyyətini itirməyən gözəl adət-ənənələrimiz, vətənpərvərlik, mərdlik, əməksevərlik kimi xüsusiyyətlər şairin əsərlərində öz ifadəsini tapmışdır (2, səh.57).

Şair qəhrəmanlarının bütün keyfiyyətlərini əsl-i-kökünə bağlı olan, xalqa məxsus mənəvi xüsusiyyətləri ilə birlikdə vermiş və qiymətləndirmiştir:

Bir gülü baharda şaxta vurursa,
Cins torpaq o gülün kökün hifz edər.
Tez keçər şaxtalı, acı gün gedər,
Əsl gün yenidən, öz gülün açar.
Ətrafa yaxşı, xoş ətirlər saçar.
Sonra da Muğanın əsl gülündə,
Əsl yer yetirmiş şüx sünbülündə,
Çox gözəl, anlayan şirin dilində,
Sorağı yayıldı bütün ellərə,
Saranın adı tez düşdü dillərə.

“Dinlə, Gəlin qayası” əsəri də xalq rəvayətlərinə əsaslanaraq yazılmışdır. Şairin bu poemasında da həm yüksək bədii dəyər, həm də çox mühüm tarixi-siyasi,

ictimai əhəmiyyətə malik ideya, xüsusilə də, xalq "yaradıcılığına böyük məhəbbət hissi daha qabarlıqdır:

Atalar deyən hər söz,
Günəş kimi parlayır.
İşıq saçır el içrə
Gözəl mənalar yayılır.

Baltalar kəsə bilməz,
Qalın kök ağacları,
Özlərindən olmasa,
Saplaq pis almacaları

Savalanın əsərlərini nəzərdən keçirdikcə görürük ki, onun şeirlərinin ən güclü tərəfi məhz vətən, torpaq, dil, həsrət mövzusu, ictimai hisslərin şəxsi hiss və həyəcan səviyyəsində ifadəsindən ibarətdir. Şairin "Bal, şəkərəm", "Dilim", "Azərbaycanım", "Qarabağ" bayatısı, "Şəhid", "Gətirmişəm" və s. şeirləri bu qəbilədəndir

1988-ci ildə Şəhriyarın ölüm xəbəri hər tərəfə yayılan zaman şair çox sarsılmış, kövrək hisslərini misralara düzərək "Şəhriyaramız getdi" adlı şeirində belə ifadə etmişdi:

Xəzan yeli əsərək xoş baharımız getdi,
Pozuldu bağ ilə bağban və barımız getdi.
Başın sağ olsun, a Heydərbaba, balan sarıdan
Necə deyim ki, bizim Şəhriyaramız getdi.

Həsən Məcidzadə Savalanın qoşmalarının ideya bədii cəhəti isə başqa mövqeyi ifadə edir. Şair gözəllərdən təkcə "ağ buxaq", "uzun kirpik", "uca boğaz",

“qara qaş”, “ruh verən avaz” deyil, həm də mənəvi gözəlliklər tələb edir. İlk növbədə, həyası, vəfası olmayan gözəl onun nəzərində gözəl sayılmır:

Rəsmidir, gözəldə əlamət olar,
Birinci növbədə həya gərəkdir.
Möhkəm iradəli, düzgün inadlı,
Danişlığı sözə vəfa gərəkdir.

Sevgilim, başına dönüm, dolanım.
Həsənəm, qoyma çox eşqində yanım,
Söz qanan insana qurbanı canım,
Hər kəsə bilikdən paya gərəkdir. (3, səh.28)

Savalanın yaradıcılığının son mərhələsində daxil olan əsərlər içərisində məhəbbət, vətən həsrəti, uzun müddət ayrı düşmüş qohumların vüsal anları, dostluq səadət duyğuları, ailə-məişət münasibətləri bəzən sönük, bəzən də qüvvətli poetika ilə öz əksini tapmışdır. Belə əsərlərdən biri də H.M.Savalanın “Qızılğül ilə şəh” hekayəsidir. Azərbaycanın vətənpərvər şairi Savalan təbiətdəki ince bir məqamı lirik boyalarla ədəbiyyata gətirmiştir. Qızılğül ləçəyindəki dumduru şəhə vurulur. O, isə səhər buxarlanıb uçmalıdır. Lakin qızılğülə vəfası üzündən, o biri gecə özü kimi onlarca şəh damcılarını gülün parlaq ləçəyinə qonaq gətirir. Oxucularda zərif duyğular və təbiətə məhəbbət oyadan bu əsər nəsrin uğurlu səhifələrindəndir.

Savalan az sözlə ince duyğular, böyük fikirlər ifadə etmək qabiliyyətinə malik, saf məhəbbəti, vətən, təbiət gözəlliklərini vəsf edən sənətkardır.

2005-ci ildə Savalanın “Duyğu çiçəkləri” adlı şeirlər kitabı çapdan çıxmışdır. Bu kitaba şairin əsasən poemaları, qəzəlləri, şeir mənzumələri daxil edilmişdir:

Eşqdə yananaṁ Füzuli tək səadət gözlərəm,
Yurdum odlar yurdudur, atəşi bünyadım mənim,
Gər Nəsimi tək soyulsam eşqdə başdan-başa,
Dönmərəm, çün dönməyibdir haqdan əcdadım mənim.
Var Savlan dağı tək bağnında qaynar çeşmələr.
Yoxdur malim, sərvətim, bir candır hər zaman mənim.

(4, səh.172)

Müşahidələr göstərir ki, klassik şeir tərzi ilə xalq şeir tərzi Savalanın yaradıcılığında yanaşı mövcud olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, inqilabi hərəkat dövründə özünü yenidən tapan xalq ədəbi-bədii dil mövcudluğunun bütün formalarından maksimum istifadə etməyə çalışmış, köhnə formanın yeni ifadə imkanlarından bəhrələnmişdir.

Əksər sənətkarların yaradıcılığında vətənə, xalqa, məhəbbət mövzusu əsas mövzu olaraq verilmişdir. Savalanın yaradıcılığında bu mövzuya bütövlükdə həsrətlə notlar da əlavə edilmişdir. Bu baxımdan “Azərbaycanım” adlı şeirinin axırıncı misralarına diqqət yetirək:

Var ümidim, Savalan, hicr qəmin çəkməgil,
O, yarın vəslinə bir gün olacaq imkanım.
Sevdiyim kimdi deyim, can ona qurban olsun,
O, gözəl ölkə, gözəl cənnət Azərbaycanım.

Vətən sevgisi, azadlıq həsrəti, mübarizə əzmi şairin yaradıcılığının əsas meyarını təşkil etmişdir. Onun şeirlərində başlıca yer tutan hicran və həsrət notları

sızılıtıya çevrilməmiş, əksinə, şair daha böyük inamla, əzmlə yazıb-yaratmağa çalışmışdır.

Şair “Varlıq” dərgisinin ən yaxın əməkdaşlarından biri olmuş, ilk saylarından köməyini əsirgəməmişdir. O, dərgidə Azərbaycan ədəbiyyatının və dilinin tədqiqinə həsr olunmuş elmi məqalələri ilə çıxış etmiş, bununla yanaşı, həm də klassiklərimizin əsərlərini toplayıb nəşr etdirmişdir. Onun əsərlərini nəşr etdirdiyi klassiklər arasında M.Füzulini, S.Ə.Şirvanını, Həbibini və b. göstərmək olar. H.M.Savalan bir folklorşunas kimi də tanınmışdır.

“Varlıq” jurnalının 6-cı sayında verilmiş, Həsən Məcid Savalanın qələminə məxsus “Azərbaycanın böyük maarifpərvər şairi Hacı Seyid Əzim Şirvanı” adlı elmi məqaləsi ədəbiyyatımızın tədqiqində vəhdət prinsipi baxımından maraq doğurur. Çünkü Savalan S.Ə.Şirvanının doğum və vəfat tarixlərini həm miladi təqvimilə, həm də qəməri təqvimilə verərək izah etəyə çalışmışdır ki, Cənubi Azərbaycan oxucuunda qaranlıq məqamlar qalmasın. “Varlıq” dərgisinə yaından əməkdaşlaş姜ı edən Savalan məqalələri redaktə etdikdə bu məqalədə də, başqa məqalələrində də ollu kimi, Şimali Azərbaycanda və Türkiyədə işlənən termin və ifadələrdən istifadə edən müəllif ətək yazılarında onların ya farscaya təcrüməsini ya da Cənubda işlənən qarşılığını vermişdir. Məsələn, “Özəllik” - “xüsusiyyət”, “avunur”- “təsəlli tapır” və s.

“Varlıq” dərgisinin 81-ci sayında “Yeni çıxan kitablar” rubrikası açılmışdır. Bu rubrikaya bir müddət H.M.Savalan rəhbərlik etmiş, kitablar haqqında bibliografik icməllər yazmışdır. Kitabların təqdimi zamanı elmi prinsip gözlənilmiş və yeni nəşrlər bütün parametrləri ilə birgə təsvir olunmuşdur.

Dərginin 82-ci sayında H.M.Savalan N.Həsənzadənin “Söyüd ağacı” şeirlər məcmuəsini də professional bibliqraf səviyyəsində təqdim etməyə nail olmuşdur. Burada həm kitabı ərəb əlifbasına köçürən, ön söz müəllifi haqqında, həm çap tarixi, həcmi və formatı, bədii redaktoru haqqında yiğcam məlumat alırıq. İcmalın mətni də Nəriman Həsənzadə poeziyasını, onun folklorдан gələn səmimiyyət və şirinliyini çox gözəl xarakterizə etmişdir.

İcmal müəllifi təqdim etdiyi kitabların hərtərəfli xarakteristikasını yiğcam şəkildə verməyə nail olmuş, oxucuda həmin kitablar haqqında dolğun təəssürat yarada bilmışdır.

Bütün yazılanlar haqqında fikir söyləmək Savalanın mütaliəsinin genişliyindən, yazacağı kitab haqqında bilgisinin əhatəli olmasından irəli gəlir. Ümumiyyətlə, Savalanın Şimali Azərbaycanda yazışb-yaradan şair və yazıçılarla sıx əlaqədə olması, onların yaradıcılıqları ilə tanışlığı onun ən çox maraqlandığı sahələrdəndir. “Varlıq” dərgisinin 28-29-cu saylarında Savalanın S.Rüstəmə müraciəti və S.Rüstəmin Savalana verdiyi cavab çap olunmuşdur. Cəmi 4 beytən ibarət olan bu şeir S.Rüstəmin “Cənub şeirləri” silsiləsinin davamıdır:

Batırıb mən qələmi göz yaşına,
Yazıram öz Savalan qardaşima.

Bəlkə salsın məni tez-tez yadına,
Yanmayım bir daha hicran oduna.

Bilirəm, sən də yanırsan, bilirəm,
Mənə qəlbən inanırsan, bilirəm.

Bilirəm mən bunu, bir gün gələcək,
Ağlayan dərdli könüllər güləcək. (6, səh.27)

Bu beytlər sovet dönəmi zamanında hansı ki, sərhədlərin üstündən quş da keçməyəcək bir dövründə yazılmışdı. Bu gün isə Savalanın asanlıqla sərhədi keçib bu sətirlərin müəllifinin namizədlik işinin müdafiəsində iştirak etməsi nə deməkdir? Xəyallarımız artıq çin olmuşdur.

H.M.Savalan da əruz vəzni ilə yazılmış bu şeirə heca vəznilə 15 bəndlilik geniş bir şeirlə cavab yazımışdır.

Savalanın şeirləri elin, xalqın məhəbbətilə cana gəlmişdir, Vətənə, xalqa, doğma torpağa bağlılıq onun hələ ilk şeirlərində öz əksini tapmış və zaman keçdikcə bu hiss daha dərinə kök salaraq böyümüşdür. Onun “Bal şəkərəm” şeirini kövrək hisslerinin əsas meyarını təşkil edir:

Ey könül, bir belə möhnəti-qəmlər çəkərəm,
Fələyin lütfi daşan baqmaya qılar böylə kərəm.
Hicr oduyla yanırəm, bircə görərsəm gülümü,
Ətəyindən tutaram, yalvararam, diz çökərəm.
Deyərəm, gör nə ağır qəm çəkirəm ömür adına.
Olmasan sən, bu həyat dəftərini mən bükərəm,
Ey yaşıl sərvim, ucal, kölgəni gəl sal başıma.
Ki, əyağına çökər, qanını gözdən tökərəm,
Yoxsa həsrətlə axan göz yaşım ilə bilirəm.
Yuyaram qəm evini, isladıb axər sökərəm
Doğma yurdum kimi bağrimda da eşq odları var.
Eşq zövqülə səfadan yeni bir ev tikərəm.
Yanar ahımlə, yaxarsam, fələyin qəm bağını,

Daha möhnət gülü yox, sevgi, məhəbbət əkərəm.
Eşqə yandıqca igidliliklə dözüb əcdadım,
Bu Qərib ilə Sənəm, bax o Koroğlu, o Kərəm,
Söyləmişlər, Savalan səndə nə sevmiş? O, demiş:
Mən ona türkü dilindən süzülən bal şəkərəm.

(6, səh.47)

“Bal şəkərəm” adlı şeirində şair demək olar ki, əksər şeirlərində olduğu kimi, xalq poeziyasından, xalqın ruhunu oxşayan milli ornamentlərə müraciət etmişdir.

Ana dilimizə sevgi, məhəbbət onu bu barədə bir çox şeirlər yazmağa sövq etmişdir.

Görkəmli sənətkar cəmiyyətə və ictimai həyata olan münasibətlərini, dərin mənali fikirlərini, ali və nəcib duyğularını həmişə bu əsas motivə doğru yönəltmiş, insanın mənəvi aləmi ilə bağlı olan sevgi hissinin ülvilik və qüdsiyyətini də vətənə olan məhəbbətlə bağlamışdır.

1999-cu ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin rəhbərliyinin dəvəti ilə H.M.Savalan Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının baş müəllimi Nəzakət İsmayılovanın “Varlıq” jurnalı ilə bağlı yazılmış dissertasiyasının müdafiəsində iştirak etmək üçün Naxçıvana gəlmişdir. Bu dissertasiya “Varlıq” dərgisinin 20 illik yubileyinə təsadüf etdiyindən özü ilə ərməğan olaraq “Gətirmişəm” adlı şeirini ilk dəfə olaraq orada söyləmişdir:

Dolanmışam el-obanı,
Qısa dastan gətirmişəm.
Özümlə bu şirin canı
Sizə qurban gətirmişəm,

El sevməyən eli gəzməz,
Yadlar bu mətləbi sezməz.
Bu gününə ürək dözməz,
Onu şan-şan gətirmişəm.
Bu sahildə bir gül açar,
O sahilə ətir saçar.
Xoş gün qalar, qəmim qaçar,
Buna iman gətirmişəm.

Şair Naxçıvan səfərini başa vurub geri qayıt-dıqdan sonra öz xoş təəssüratlarını 12 səhifə həcmində “Varlıq” dərgisində nəşr etdirmişdir. Burada, əsasən o, Naxçıvanın qədim tarixə malik olduğundan, gördüyü tarixi abidələrin möhtəşəmliyindən, dini məbədgah olan “Əshabi-kəhf” ziyarətgahından, tanış olduğu ziyalılardan, “Varlıq” jurnalının 20 illiyinə təsadüf edən bu namizədlik dissertasiyasından ürək dolusu yazmışdır. Şairin Naxçıvanla bağlı “Varılmış” adlı şeirini bütövlükdə veririk:

Naxçıvanda nə gözəl bir-birə hörmət varılmış,
Doğru hörmət var olan yerdə şəhadət varılmış.

Mən el adətinin bir çoxun öyrənmiş idim,
Yaxşı dəblər varılmış, dəbdə nə ləzzət varyılmış.

Doğmaliqdən nə şəfa, zoğ törəyirmiş, gördüm,
El ara doğmaya bir başqa möhnət varılmış.

Yenilik elmlə ədəb bir yana bundan da gözəl.
Xoş oxuyub, düz düşünənlərdə səadət varılmış.

Az-çoxa baxmayanın hümməti bolluq gətirir,
O yaşılıq, o gözəl işlərə hümmət varılmış.

Vətəndaş lirikasının görkəmli nümayəndəsi olan Savalanın bir çox başqa əsərləri İranda, Türkiyədə, Almaniyada, Quzey Azərbaycanda nəşr olunmuşdur. Onun şeirləri oxucular tərəfindən sevilə-sevilə oxunur. Onun Azərbaycan ədəbiyyatının və dilinin tədqiqinə həsr olunmuş məqalələri mətbuat orqanlarında, xüsusilə uzun ömürlü “Varlıq” dərgisində çap olunur.

Könlüm hara bağlıdır
Yəqin yara bağlıdır
Sevdiciyim gözəldir
Həm də qarabağlıdır

Səhənd sevgi dağımdır
Savalan dayağımızdır,
Mənə təbrizdən sonra
Əziz Qarabağdır

İki əziz bizdədir
Çox sözləri bizdədir
Natavan Qarabağda
Heyranım təbrizdədir

O, Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafında o taylı-bu taylı ədəbiyyatımızın tədqiqində, təbligində və zənginləşməsində xidməti olan fədakar sənətkar kimi tanınır.

Hər bir sənətkarın tərcüməyi-halı, ilk növbədə, onun keçdiyi ömür yolundan ibarətdir. Qəlbində vətən, yurd, sevgisi yaşadan Həsən Məcidzadə Savalanın

ömrünün müdrik çağında və bundan sonrakı fəaliyyətində sağlam ruhun, nikbin həyatın var olacağına əminik.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov M. Var olsun məhəbbət (H.M.Savalanın “Apardı sellər Saram kitabı haqqında) Varlıq. № 83, Tehran, 1992.
2. Türkçə təranələr I cild. Tehran. Atopat kitab evi, 1341, s.57. Toplayan və tərtibçisi Həsən Məcid Savalan.
3. H.M.Savalan. Azərbaycan mahnları və bayatıları. Tehran, 1341-1963
4. H.M.Savalan. Duygu çiçəkləri. Şeirlər, mənzumələr və qəzəllər. I cild, Tehran, Fəhrəngi nəşr. 1384 – 2005. 304 səh.
5. H.M.Savalan. Apardı sellər Saram. (poema). Tehran, Rozen nəş. 1337 – 1978.
6. İsmayılova N. Şair Savalan haqqında. Varlıq №116-117, Tehran 2000.

KƏRİM MƏŞRUTƏÇİ SÖNMƏZ 1928

Kərim Məşrutəçi Sönməz Cənubi Azərbaycanda yazıb-yaradan görkəmli söz sahiblərindən biri, çox-cəhətli yaradıcılığa malik, hərtərəfli yetkinləşmiş bir şair olmuşdur. Onun çox səmimi, dərin mənalı, və-təndaş poeziyası xalqa əsl məhəbbətin, səadətin, bir də fədakarlığın gözəl nümunəsidir. O, həm də publisist, tənqidçi, dilçi kimi orijinal yaradıcılığı ilə seçilən bir sənətkardır. Şairin qəlbində xalqına, vətəninə o qədər böyük sevgi, məhəbbət hissi var idi ki, bu arzuların çoxluğundan həmişə belə deyərdi: "Dan yeri qəlbi-

mizdəki oddan işiq alıb şəfəqlənə bilər. Səhərin açılması üçün günəş bizim qəlbimizdə alışib yanın arzulardan doğmalıdır.

Ürəyimdə sönülməyən odum var,
Odur mənim “Sönməz” kimi adım var.

1928-ci ildə Təbrizdə dünyaya göz açan Kərim ibtidai təhsilini də bu şəhərdə almışdır. Bir müddət toxuculuq işləri ilə məşğul olmuş, sonralar Tehran Universitetində hüquqşünas peşəsinə yiyələnmişdir. O, Xəmsə mahalında bank işlərində çalışmışdır.

İnamla demək olar ki, ədəbi yaradıcılığı boyu mənsub olduğu xalq üçün işiqlı səhərin, doğacaq günəşin arzusunda olmuşdur. İlk kitabı “Ağır illər”dən başlayaraq “Qaranqus yazı gözlər”, “Şeh muncuğu”, “Atam dağlar”, “Həsrət çələngi”, “İsanın son şamı” və digər kitablarının hamısı məhz bu amala xidmət etmişdir (1, səh.173).

Azərbaycan poeziyasının gözəl nümunələrini yaranan Sönməz qəzəllər, dördlüklər, bayatılar, təcnisler, müxəmməslər və rəngarəng mövzulu poemaların yaradıcısı kimi tanınmışdır. Onun qələminə məxsus olan “İtin vəfasi”, “Əlibos getmə”, “Böyük dərd”, “Yeni yol”, “Babam özü gələcəkdir” və s. poemaları müasir poeziyamızın qiymətli inciləri sırasına daxildir.

Sönməz böyük bir xalqın dilini ləhcə sayanlarının qarşısına odlu ürəklə yazdığı dəyərli əsərləri ilə çıxmışdır (9, səh.130).

1979-cu ildən İslam inqilabından sonra nəşrə başlayan “Varlıq” dərgisi ilə sıx əməkdaşlıq edən sənətkar dəyərli əsərləri ilə bu jurnalın səhifələrində tez-tez görünmüştür. Sönməz qiymətli əsərlərin müəllifi kimi tanınsa da, o, təvazökarlıq edərək özünü şair sanma-

mışdır. Lakin ana dilinə fars ləhcəsi deyildiyinə dözə bilməyərək qələmini əlinə alıb daha kəsərli əsərlər yazmağa, yaratmağa başlamışdır:

O gündən ki, dilim “ləhcə” sayıldı.
Yatmış təbim bir diksinib ayıldı...
Həqiqətdə bu dil mənim canımdır
İliyimdir, sümüyümdür, qanımdır.

K.M.Sönməzin ilk kitabı olan “Ağır illər” M.H. Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasına nəzirə olaraq yazılmışdır. Bu kitab dilimizin zənginliyini, tarixi köklərə bağlı olduğunu nümunələrlə göstərən də-yərli bir əsərdir (3, səh.162).

Müəllif kitabın müqəddiməsi əvəzinə “Müqəddimə yerinə” adlı şeir yazmış və bu da müqəddimə hesab olunmuşdur:

Dedilər: kitaba müqəddimə yaz,
Əl qoydum gözümə, gözüm ağladı.
Başladım yazmağa qələm qan quşdu
Kağızım boyandı, yazım ağladı.
Sığınıb sazıma pənah apardım,
Sızladı əlimdə sazım ağladı.
Hər zaman söz açdım “Ağır illər”dən
Dilim parçalandı, sözüm ağladı.

Yuxarıdakı misralarla şair oxucusunu gələcəkdə tanış edəcəyi “Ağır illər”in müsibətinə hazırlamış və bununla da demək istəmişdir ki, kitabın ön sözü istibdad dövründə xalqının illərlə axıtdığı göz yaşlarıdır. Bu göz yaşlarının qaynağı, onların səbəbkəri-şahlıq rejimi, zülm üzərində qurulmuş cəmiyyətdir. Həmin göz yaşları

selə dönüb, nəhayət “sökdü zülm evinin bünövrəsini” (11, səh. 45).

Pəhləvi hakimiyyəti dövründə min cür əzab və əziyyətlərə qatlaşan şair “Tarixin səsi” şeirində xalqı mübariz olmağa, ictimai siyasi hadisələrə ayıq gözlə baxmağa, əyrini düzdən seçməyə çağırmışdır. Zamanın axarını, çayın axarına bənzədən şair göstərmüşdür ki, bu axara bəzən çirkab töküb, onun pak suyunu bulandıranlar da tapılır. Bununla belə şair gələcəyə ümidlə baxaraq yaxşını pisdən, dostu düşməndən ayırmağı tələb etmişdir:

Açın gözlərini amandır, dostlar!
Taniyın doğruyu dostu, düşməni.
Bu əllər içində özgə əli var,
O əldən qoruyun Ana vətəni.

Zülm evini zamanın öz tələbi və tarixi qanuna uyğunluqları məhv edir. Doğrudan da tarixin hökmü qarşısında heç bir zülm səltənəti davam gətirə bilməz.

“Açıl, səhər” şeirində şair səhərin açılmasına nikbin baxışlarla, böyük ümidlə baxaraq N.Hikmətin məhşur “Mən yanmasam, sən yanmasan, biz yanmasaq, necə çıxar qaranlıqlar aydınlığa!?” misralarından istifadə edərək xalqı vətən oduna səsləmişdir:

Açıl, səhər, oyan günəş!
Açıl bu son nəfəsdə.
Bu qaranlıq qəfəsdə
Səninlə mən tapım yeni həyat.
İşıqlarım saçılışın,
Çiçəklərim açılsın.

Böyük arzuların ümmanlarından süzülüb gələn bu misralardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, azadlıq heç bir xalqa hədiyyə kimi təqdim olunmamışdır. Tarixin belə bir qanunu bütün xalqlar üçün bir örnək və bir məktəbdır.

“İnqilab” və “Azərbaycan” kimi şeirlərində isə şair keçmişə baş vurmuş, azadlıq yolunda qılınc çalmış milli qəhrəmanları yada salmış, babaların ömür yolunu özünə və özü kimi minlərlə vətən mücahidinə örnək kimi təqdim etmişdir (2, səh.173).

“Ağır illər” kitabındaki “Anam dili” və “Mən ana deyəndə” poemalarında oxucusunu ürək parçalayan lövhələrlə qarşılaşdırılmış, öz ana dilində yazmaq bir yana qalsın, danışmaq hüququndan belə məhrum edilmiş böyük bir xalqın tarixi faciəsi ilə tanış etmişdir. Bu kitabın “Pul”, “Anam”, “Qış gecələri” və “Bayram xatirələri” fəsillərində şair verdiyi etnoqrafik təsvirlərin arxasında xalqın yaşadığı müsibətləri, acınacaqlı günləri qələmə almışdır. Burada biz Kərim Məşrutəçi Sönməzin ustad Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasındaki fikirlərlə üst-üstə düşən eyni məqam və məqsədi görürük.

Şah rejimi dövründə B.Q.Səhənd də Dədə Qorqud motivini əsas götürərək “Sazımın sözü” adlı poemasını yazaraq dastanların 6 boyunu nəzmə çəkmişdir. Şair folklorдан yalnız bir vasitə kimi istifadə edərək ürək sözlərini bu istiqamətdə deyərək, zülmə, ədalətsizliyə öz etirazını bildirmişdir.

Sönməz də istibdadın gələcək taleyini göz önünə gətirmiş, onun başçısı-şahı Ərdəbil təbiətşunaslıq müzeyində qoyulmuş qara quş müqəvvəsi şəklində təqdim etmişdir. Şair vaxtı ilə çoxlu zülmələr edib, qanlar

tökmüş yırtıcı quşun gözləri batmış, qanadları divara
mixlanmış müqəvvasına üz tutaraq kinayə ilə soruşur:

Ay qanquş, quruyubsan nədən sən?
Gözlərində sönüb həyat çıraqı?
Baxışından dünyalarca qəm yağır,
Leşin olub tor atanlar yatağı?

Sonra özü də cavabını verir:

Bu pis günə düşməgivin səbəbi
Özündədir, bunu yaxşı qangilən
Çürüyuncə bu qurumuş bədənin.
Yandırıldığın odda düşüb yangınən!

Sönməzin inqilabdan əvvəl yazdığı “Qara quş”, “İtin vəfəsi” kimi alleqorik şeirləri şah zülmünə qarşı yazılmış qiymətli əsərlərdir. Bu əsərlərdə şair öz fikirlərini belə alleqorik obrazların vasitəsi ilə ifadə etmişdir. Şair yuxarıda verilən “Qara quş” adlı alleqorik şeirində göstərir ki, vaxtı ilə toyuq-cüçələri parçalayan özündən zəiflərə zülm edən qara quş adı bir ovçu gülləsi ilə məhv olur. Dünən aləmə meydan oxuyan qara quş, indi özü bəzəyə çevrilib divardan asılır. Dünən zəiflərə qənim kəsilən bu gün cansız bir eksponata çevrilir. Bununla şair istibdad dövründə şah şovinistlərinə ibrət dərsi verir.

Ümumiyyətlə, belə bir dövrdə yazüb-yaradan ədiblərin hamısı bu böyük həqiqəti dərindən başa düşmüş, qələmlərini həqiqətən süngüyə çevirmiş, vətənin mənafeyi keşiyində dayanmışlar. Belə qələm sahibləri müxtəlif ədəbi vasitələrdən istifadə edərək öz sözlərini demiş, xalqa gələcək mübarizə yollarını göstərmişlər.

Ədəbiyyatın gücü və qayəsi də elə bundadır. Bu gün yaradıcılığı ilə tanış olduğumuz Kərim Məşrutəçi Sönməz də özündən əvvəlki qüdrətli sənətkarların qələm təcrübələrindən istifadə edərək ana dilimiz yasaq olduğu bir dövrdə ürəyindən keçənləri cəsarətlə deyə bilmışdır.

Sönməzin insan və tərbiyə probleminə, şəxsiyyətin formallaşmasında ictimai mühitin rolu məsələsinə münnasibəti şairin ikinci kitabındaki “İsanın son şamı” poemasında bədii əksini tapmışdır. İnsan tərbiyəsinin əsasında məhəbbət, mərhəmət durmalıdır. Ən yırtıcı heyvanları məhəbbətlə əhliləşdirib, onların xasiyyətini dəyişdirən insanı nə üçün kötəkləməklə, döyməklə tərbiyə etməlidirlər?

Bu gün dünya
Tərbiyətlə, məhəbbətlə,
Ən yırtıcı heyvanların
Mahiyyətin dəyişdirir,
İnsanlarla qonuşdurur (8, səh.123).

K.M.Sönməzin bu poemada əsas fikri, ideyası bundan ibarətdir ki, insanın əxlaqi keyfiyyətləri, tərbiyəsi ictimai mühitlə sıx əlaqəlidir. Bəs bu nəcib fikri şair oxucuya necə təqdim etmişdir? Burada poemanın təhlili əvəzinə məzmununa bir qədər artıq müraciət etsək “İsanın son şamı” poemasında ən könül açan, həm də insanı riqqətə gətirən, kədərləndirən, heyrətə salan, biri digərini rədd edən, biri xeyri digəri şəri göstərən iki lövhənin təsvirini görəcəyik.

Əsər təbiət təsviri ilə başlayır... Şair göstərir ki, Miyanada şəhərin böyük meydanında azacıq çaxır içməkdə günahlandırılan yaziq bir kişini şallaqlayırlar.

Kişinin balaca oğlu atasının feryadına tərəf qaçarkən oğlunu da ataya qatırlar. Şair bu mənzərəni görüb mütəəssir olur, kədərlənir, ədalətsizliyə nifrət yağıdırən sənətkar insan, tərbiyə, mərhəmət, məhəbbət, ədalət barədə fikrini bədii şəkildə ifadə etmək məqsədilə dünya şöhrətli rəssam Leonardo Da Vinçinin guya uşaq vaxtlarında şahidi olduğu bir hadisəni qələmə almışdır. Sujet belə başlayır: Dahi rəssam Leonardo Da Vinci “İsanın son şəmi” adlı bir tablo yaratmaq istəyir. İsa peyğəmbər şəm yeməyi məclisi qurub, müridlərini sağ-soluna ehtiramlı əyləşdirmişdir. Lakin üzlərindəki ifadə qorxunc bir hadisənin yaxınlaşdığınından xəbər verir. Belə ki, müridlərdən biri satqın çıxaraq İsanın gizləndiyi yeri düşmənlərə xəbər verir. İsanı tutub dar ağacından asırlar.

Rəssam bu mənzərəni yaratmaqla əsas məqsədi şairin sözləri ilə desək - "qaranlığı işıqla, şeytanlığı insanlıqla" üzləşdirməyə çalışır. İndi ona iki model lazımdır. Biri xain Yəhudanın surətini təsvir etmək, ikincisi isə İsanı. Satqın simanı elə yaratmaq istəyir ki, onu görcək nifrət edəsən:

Bir model də lazımdır ki,
Böyük nəqqas onu görcək,
Məsihanın əzəmətin,
Göstərdiyi sədaqətin,
Ürəyində canlandırınsın.

İkinci model tez tapılır. Rəssam məsum baxışları ilə İsanı xatırladan üz-gözündən ismət yağan bir cavana rast gəlir. Cavan oğlan atasından razılıq alıb bir neçə gün emalatxanada model durur.

Rəssam ondan ilham alır,
Məsihanın yaraşığın,
Gülər üzün,
Məsum gözün, təsvir edir.
Hissiyyatın rəngə qatır.
Qələm vurur.

Rəssam İsanın müridlərinin də surətini təsvir edib qurtarır. Lakin səhər axşam axtarır, axtarır, Yəhudanın modelini tapa bilmir. Aylar, illər keçir yarımcıq qalmış tablo gözdən düşür, bir güşəyə atılır. Rəssam özü də ahillaşır, beli bükülür, artıq 30-35 il keçməsinə baxmayaraq iradəsindən dönməyən rəssamın içində xain obrazını yaratmaq eşqi sönmür. Və yenidən axtarışa çıxır...

Bir gün çay qırığında oturmuş rəssamın ciyninə bir əl dəyir, diksinib geri dönəndə sanki göydə axtardığını yerdə tapmış olur. Baxışlarından zillət, varlığından nifrət yağan bu adamdan qocə rəssam həm qorxur, həm də gözlənilməz tapıntıya sevinir. Cinayət mütəssəməsini dilə tutub evə gətirir. Gözlərinə diqqətlə baxmaq üçün ondan kim olduğunu soruşanda adam qorxa-qorxa başına gələnləri danışdıqca faciələrə ürəyi dözməyən rəssam kövrəlir, göz yaşları dümağ saq-qalından gilə-gilə sıralanıb aşağıya doğru tökülür.

İş qurtarır, tablo tamam olur. Rəssam bədbəxt kişiye pul verib yola salır, rahat nəfəs alır... Kişi yoldan qayıdır rəssama diqqətlə baxıb belə bir sual verir:

Səni tanrı, bir de görüm?
Sən o rəssam deyilsənmi?
Otuz beş il, bəlkə qırx il-

Bundan əvvəl,
Məni o gənc yaşlarimdə,
Bir salona əyləşdirdin
Kimə, nəyə model durdum?!

Məlum olur ki, məhəbbət rəmzi İsanı da, cəhalət, zəlalət əlaməti Yəhudanı da rəssam həmin adama - biri qayğısız gənc yaşlarında, digəri səfil-sərgərdan günlərində baxıb yaratmışdır.

Bu necə ola bilər? Cavanlığında peyğəmbər sıfətli bir insan qocalanda nə səbəbə təhlükəli bir caniyə oxşayıb? Şair bu dəyişikliyin ictimai köklərini açır, özü də çox məharətlə, bir insanın başına gələn fəlakətləri belə söyləyir:

Yolum üstə tələ qurub,
Bir gün məni ovladılar.
Sel gələndə birdən gələr,
Mən də birdən çulgalandım
Xəyanətə, azığılığa

Şairin qənaəti belədir. Ömrü boyu məhəbbət, mərifət təşnəsi olan bir bədbəxtin sağalmayan yarasına məlhəm qoyan tapılmayanda, şoranalıqda öz-özünə boy atan çıçəyə su çiləyən olmayanda kimdir müqəssir?!

Bu sualla oxucuya müraciət edən şair “İsanın son şəmi” poemasında bir insanın çekdiyi iztirabların, düşdürüyü fəlakətlərin günahını ictimai mühitdə görür.

Müəllifin fikrincə, insan məhəbbətlə tərbiyə olunmalıdır. İnsan münasibətlərinin əsasında məhəbbət, mərhəmət durmalıdır.

XX yüzillikdə istibdada qarşı dəfələrlə baş qaldırılmış, böyük inqilab məktəbi keçmiş, bir xalqın müba-

rizə ənənəsindən dərs almış K.M.Sönməz xalqın qəlbi ilə döyünb ağlı ilə düşünən, qələmi ilə xalqın səadəti yolunda qələm çalan bir vətəndaş sənətkar olmuşdur.

1989-cu ildə “Yazıcı” nəşriyyatında K.M.Sönməzin “Qaranquş yazı gözlər” adlı şeirlər kitabı çap olunmuşdur. Bu kitabda toplanan şeirlər çox səmimi, dərin mənalı, xalqda əsl məhəbbətin, səadətin, birgə fədakarlığın gözəl nümunələrini yaradan vətəndaş poeziyasıdır. Bu kitabın əvvəlki ədibin kitablarından fərqi ondadır ki, bu kitab Təbrizdə deyil, Bakıda nəşr olunmuşdur. Burada müəllifin 85 bayatısı toplanmış, müxtəlif şeirləri, qəzəlləri və altı poeması verilmişdir. Azərbaycan xalq şairi B.Vahabzadə bu kitaba qısa bir ön söz yazmışdır.

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bayatı xalq ruhunun tərcümanı hesab edildiyindən müəllif onu kitabı əvvəlində verməklə oxucusunun diqqətini cəlb etmək istəmişdir:

Sinəmdə yara sizlər,
Yalvarar yara sizlər
Nə deyim, necə bilsin
Dərdimi yara sizlər? (7, səh.127)

Kitabın “Qoşmalar” bölməsi “Mənsizləşmişən” şeiri ilə başlayır:

Məni bas bağrına, fəryadıma yet,
Bilmirsən ki, necə sənsizləşmişəm!

Burada fikir də, amal da aydınlaşdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın Güneyində ana dilimizin təəssübünü çəkən, bu dildə yazış - yaradan hər bir şairin ən böyük arzusu olan vətən torpağının bu parçasını görmək

istəyi Sönməzin şeirlərində, hər bir kəlməsində, kövrək duyğularında bədii dəyərlərinə görə Azərbaycanşünaslıq ruhunda yazılmış ən gözəl nümunələrdən sayıla bilər (5, səh.25).

“Qaranqus yazı gözlər” kitabında müəllifin bəzən həzin, bəzən iniltili, bəzən də fəryad qoparan rübab səslərini eşidirik. Şairin arzusu, məramı aydınlaşdır. Belə ki, müəllifin istər poemalarında, istər də şeirlərində bir amal var. Şairin arzusu və ideyaları, çağırışları onu öz xalqına doğmalaşdırır. Bu narahatlığı duymaq çox çətin deyil. Axı o taylı, bu taylı Azərbaycanımızın dərdləri, nisgilləri eynidir. Bu dərdlər şairin üzünü gülməyə qoymur. Bu cəhətdən, “Bir olmalı” şeirindən nümunə veririk:

Həyat çeşməsindən su içmək üçün,
Bir doğru birliyə yetişmək üçün,
Min illik yaralar bitişmək üçün,
Arzu bir, qayə bir, yol bir olmalı.

“Bir olmalı” şeiri on bənddən ibarətdir. Sonuncu bənddə belə deyilir:

Ana bir, vətən bir, el bir olmalı
İstək bir, dilək bir, dil bir olmalı...

Şair xəyalən bütöv Azərbaycanı, onun birliyini, möhkəmliyini, vətən torpaqlarının toxunulmazlığına nail olmayı, hər nə varsa - birlikdə görür.

K.M.Sönməz Güney Azərbaycanda yaşayan sənətkarlarla da əlaqə saxlamışdır ki, onlardan biri Azərbaycanın xalq şairi N.Xəzri olmuşdur. Şair ona həsr etdiyi şeiri “Ədəbi sahillər” adlandırmışdır. Bu şeirdə

ünsiyyət bağlarını eks etdirən nümunələr aşağıdakı misralarda belə verilmişdir:

Yazışmağa yol bağlıdır,
Sağ açıqsa, sol bağlıdır.
Danışmağa dil bağlıdır,
Dağlarda görüş barı

Belə bir fikir tam ədalətli səslənir ki, ağır irticə illərində ən çox təqibə məruz qalan da xalqın əhvali-ruhiyyəsini öz sədəfli sazinin, gərəyli və qoşmalarının sətirləri qoynunda yaşadan də aşiq ədəbiyyatı olmuşdur. Sındırılan sazların, qadağan edilən aşiq mahnilarının, qəhrəmandan məhrum edilən qəhrəmanılərin, gözəli zorla əlindən alınan gözəlləmələrin xalqın köksündə açdığı yaraların yeri hələ sağalmamışdır.

Sönməzin poeziyasını təravətləndirən bədii xüsusiyyətlərdən biri də bayatılardan bəhrələnməsidir. Məncə çox az şair tapılar ki, onun yaradıcılığında bayatı janrı özünə yer tapmasın. Bayatı Azərbaycan xalqının dərdini, nalə və fəryadlarını ən səmimi tərzdə və lakonik şəkildə izah edir:

Mən aşiq, dözüm dağlar
Dilimdə sözüm dağlar,
Dərdə elə dözərəm,
Əlimdən özüm ağlar.

Sönməz müharibə dövründə qələmə aldığı bayatıların birində xalq kütlələrinin şüurlu şəkildə qırğına göndərənlərə də, kor-koranə şəhidlik arzulayanlara da incəliklə, şairanə, yüksək sənətkarlıqla, lakin qətiyyətlə etiraz edirdi:

Baharda yay xəbəri Hey gəlir vay xəbəri

Bayatı ədəbiyyatımızın ən işlək, çevik, ilk baxışda sadə görünən janlarından biridir. Bu lirik növün Sarı aşiq kimi qüdrətli nümayəndəsi olması, onun yaratdığı, xalq və yazılı şeirimizdə çox dəyərli və hikmətamız nümunələrinin olması bəllidir. Cəsarətlə demək olar ki, Sönməz ulu sənətkarımızın xofundan çəkinməyərək bu növdə əsl sənət nümunələri yaratmış, xalqımızın qan yaddaşının tərcümanı olan bayatı xəzinəmizi orijinal, ləkonik və dərin mənalı əsərləri ilə zənginləşdirmişdir. Məs:

Bu qasid hardan gəlib,
Hansı diyardan gəlib
Məktubları iylə gör,
Hansıdı yerdan gəlib?

və yaxud:

Yaz gələ gülə bağlar,
Sarına gülə bağlar
Şəhidin qəbri üstə,
Səpilən gülə ağlar!

Şairin poeziyasında cinasın da öz yeri vardır. Formaca oxşar, məzmunca tamamilə fərqli olan cinaslar yüz illər ərzində Qurbani, Xəstə Qasım, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Aşıq Əli, Aşıq Ələsgər kimi ustad aşıqların qoşmalarını, müxəmməslərini, bayatılarını sənət zirvəsinə qaldırmış cinasa müasir Cənub şairlərinin əsərlərində də tez-tez rast gəlinir. Sönməzin dördlüklərində oxuyuruq:

Mən atliyam, ayağında üzəngim,
Üzəngidən ayağını üzən kim?
Bu həyat bir firtinalı dənizdir,
Bu dənizi başdan-başa üzən kim?

Mükəmməl cinaslara malik silsilə şeirlər yazmaq hər şairə nəsib olmur. Bunun üçün şairdən yüksək istedad və zövqlə yanaşı, mənsub olduğu xalqın dilini və mənəviyyatını da dərindən bilməsi tələb olunur. Sönməzin lirikasında diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də onun cinaslardan ustalıqla və yerində istifadə etməsidir. O, klassik ədəbiyyatımızda və folklorumuzdakı məlum cinaslardan mümkün qədər uzaqlaşmış və tamamilə orijinal, özünəməxsus cinaslı şeirlər yazmışdır. Kiçik bir nümunəni nəzərdən keçirək:

Qorxuram ki, bir söz deyəm yar gülə,
Mən məsəldə göz kimiyəm yar gilə
Heyrətdəyəm, yar bağımda yaşarkən
Özüm necə sığışmışam yargılə?!

Şairin döndlüklerinin və bayatılarının əksəriyyəti məhz bu cür uğurlu cinaslarla yaradılmışdır.

Şairlik məsuliyyətinin nə qədər böyük olduğunu anlayan ədib hər kəsin mənəviyyatını aydınlaşdırmaq, mahiyyətinin formulasını müəyyənləşdirmək səylərinə aparan yolu belə göstərirdi:

Şair dediyin axmasa al qan ürəyindən
Bir gül dərə bilməz o gülüstan ürəyindən.

Üç kəlmədir varlığımı bildirən
Bir mənliyim, bir vətənim, bir dilim.

“Qaranqus yazı gözlər” kitabı dəyəri və sanbalı ilə seçilən bir əsərdir. Müəllif bədii sözün dili ilə böyük, nəcib duyğular yaratmaq istəmiş və buna da nail olmuşdur.

“Səhənd kimdir?” adlı şeiri Sönməzin ürək yanğısı ilə yaratdığı əsərlərindəndir. Səhəndin ölümü Sönməzə möhkəm təsir etmiş və o, aşağıdakı şeirini yazmışdır:

Dastanlar yaratdı, nəgmələr qoşdu,
Sevdiyi bu şanlı el xatirinə.
O yüksək Səhəndin özü ölübsə,
Sızlayan “Sazımın sözü” bizdədir.

Dədə Qorqud boylarına dastan qoşan Səhəndin “Sazımın sözü” adlı dastanı haqqında yazan Sönməz onun nə qədər uca olduğunu göstərməyə çalışmışdır.

Şair Bakıya ilk gəlişini həyatının ən əlamətdar və unudulmaz günlərindən hesab edirdi. Bu sevincin, keçirdiyi hisslərin, vətənə münasibətin, səmimiliyin misralardakı sözlərə çevrilməsini “Yaşa, talehim” şeirində görmək olar. Şair Azərbaycanın gözəl təbiətini, qonaqpərvərliyini, mehribanlığını məhəbbətlə təsvir etmişdir:

Bu, mən alovlar ocağındayam,
Bakinin mehriban qucağındayam.
Qiş ikən ömrümün şən çağındayam.
Yeri var, ilhamım coşa, talehim! (10, səh.35)

Sönməzin Azərbaycana gəlişi ömrünün ən gözəl, yadda qalan səhifələrindən biri olaraq qalacaqdır.

Hər ömür kitabını vərəqlədikcə, Bakıya ilk səfərini yadına salan şair təvazökarlıqla “Necə gəlmışəm” şeirində hissələrini belə ifadə etmişdir:

Özüm də bilmirəm necə gəlmışəm,
Gündüz gəlmışəm, ya gecə gəlmışəm.
Axı mən nəyəm ki, keçə gəlmışəm,
Az qalib, ağlım da çasa, talehim.

Sönməz həm əruz, həm heca, həm də sərbəst şeir formalarından bəhrələnərək özünü sinaqdan keçirmiş, hamısında da müvəffəqiyyət qazanmış sənətkardır.

Bu cəhətdən, onun məhəbbət lirikası-qəzəlleri insanda xoş, nəcib, kövrək hissələr oyadır. Onun hər hansı bir əsərinə nəzər yetirdikcə, o əsərin Sönməzin qəleminin məhsulu olduğunu, o əsərdə Sönməzin nəfəsinin duyulduğunu aydın görmək olar:

Könlüm quşu oxur vətən gülüylən,
Gül necə ki, gülər öz bülbülüylən,
Şeirlərimi yazdım xalqın diliylən
Odur, adım ürəklərdən silinməz
Yazılmasa, dilim dərdi bilinməz

Şair doğma vətənində özünü qərib vətənsiz hiss edir:

Dərd məni yandırır, amma odu yox,
Onla ağrımda, həyatın dadı yox,
Demirəm dəndlər içində adı yox,
Deyirəm: mən belə vətənsizləşmişəm.

Şairin çox təəssüf ki, dəndləri də göz yaşları kimi içindən ağlayır. Axı dəndlərinin çoxunu açıq şəkildə

dilinə gətirə bilmir. Onun hər bir eyhamında, işarə-sində xalqı birliyə, azadlığa, bütövlüyə çağırış vardır:

Mən ana deyəndə, sən “sana?”-dedin,
O səsdən ruhuma ilham calındı.
Mən elə bildim ki, mənə səs verən
Dərdli ana yurdum Azərbaycandı

Müəllif “Qarabağ şikəstəsi” şeirində “şikəstə” ifadəsinə çox dərin məna vermiş, oxucusunu düşünməyə vadar etmişdir. Şairin belə sanballı şeirləri coxdur. Lakin onu demək lazımdır ki, kitabdakı şeirlərin bir çoxu şairin Azərbaycana ilk səfərindən sonra yazılmışdır.

Ümumiyyətlə, demək lazımdır ki, “Qaranquş yazı gözlər” kitabı çox dəyərli və qiyməti qüdrəti ilə seçilən kitablardandır.

1996-cı ildə Təbrizin “Ərk” nəşriyyatında çap olunmuş “Şeh muncuğu” kitabında toplanan şeirlər qüdrətli sənətkarın sapa düzdüyü mirvarılərə bənzəyir. Şair kiçik sözlə böyük məna ifadə etməyi bacarımışdır:

Kim görüb ki, mən özümdən boy deyim?
Sınanmamış hər məclisə toy deyim!
Urmu gölü nədən şordur? Qoy deyim,
Mən o göldə üzə-üzə ağlaram (10, səh.35).

Şairin həcmcə böyük olmayan kitabında elə şeirlər tapmaq mümkün deyildir ki, orada şair qəlbinin çırpıntıları ilə yanaşı, oxucuları dərin-dərin düşündürən fikir

və ifadələrə təsadüf olunmasın. “Varlıq” şeirinə diqqət yetirək:

Dilim-dilim doğra qızıl almanın,
Ver hər gələn yesin ondan bir dilim.
Üç kəlmədir varlığımı bildirən,
Bir vətənim, bir mənliyim, bir dilim.

Doğrudan da, bəşər övladının varlığını bildirmək üçün başlıca şərtlər məhz şairin söylədikləridir.

Sönməz istək və arzularımızı yüksək pafos və hayharayla deyil, incə, təmkinli və həm də çox arifanə bir şəkildə dünyaya bəyan etmişdir. O, boğazdan yuxarı “Birlik-birlik” deyənlərdən fərqli olaraq:

Hər qayçının qadağını açanda,
Ayrılıqda tiyələri küt gördüm
Köçən quşlar dəstə-dəstə uçarlar,
Onların da ən azını cüt gördüm-

deməklə, ayıq oxucusunu düşünməyə, Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya bəyan etməyə çağırmışdır.

Sönməzin lirik qəhrəmanı kamil insan, yetkinləşmiş şəxsiyyətdir. O, öz tarixi keçmiş ilə öyünən, gələcəyinə ümidiirlə baxan vətəndaşdır (6, səh.161). Əyilməzlik onun xarakterinin ən başlıca keyfiyyəti və meyarıdır, arzusu bütün insanlara sülh və səadət, bəşəriyyətə əmin-amanlıqdır. Onun qəhrəmanı şəxsi səadətdən çox ictimai mənafeyi düşünür.

Sönməz mütəfəkkir şair olmaqla yanaşı, gözəllik məgməkari, məhəbbət şairi olmuşdur. “Dayandı qarşında bir çinar kimi” misrası ilə başlayan qoşmasında şair çox gözəl səhnə yaratmışdır. Şair sahildə qaçısan dalğalar kimi sevgilisinin bircə an üzünə gülüb get-

məyini ustalıqla təsvir etmişdir. O, sinəsində boy atan, onunla böyükən, fəqət əli əlinə çatmaq ərəfəsində ikən ondan qaçan, uzaqlaşan sevgilisi barədə belə demişdir:

Yalvardım, danışın, mən qulaq asım,
Qəmlərim dağlsın, toy olsun yasım.
Dinmədi, istədim bağırma basım,
Əlim kölgəsinə yetişdi, getdi.

Onun “Oxudum cinas indi...”, “Yanmasam ərimərəm”, “Əriməsən yanmaram”, “Şeh muncuğu” başlıqları altında toplanan şeirləri şairin təxəllüsü kimi sönməz, əbədiyyaşardır.

Sönməz Təbrizin ictimai - ədəbi mühitinin yetişdirdiyi bir şəxsiyyətdir... Azərbaycan mədəniyyəti abhavasından qidalanaraq özünü yetişdirmiş, el şairi kimi tanınmışdır. O, yanib-yaşadan sönməz ocaq olmuş, bir el oğlu, el atası olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Əliqızı,X.Hümmətova .”Ayrılarımı könül candan” Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı, Bakı, 1998 s.203
2. A.Əliqızı. “Güney Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, təmayüllər, etüdlər”, Bakı, BDU nəşriyyatı, 1998, 321 səh.
3. Qulam Hüseyn S. “Mətbuatın müasir şəxsiyyətləri” Tehran, Preseqent, nəşr. 1351. 173 səh.
4. Y.Şeyda. “Ədəbiyyat ocağı” I cild,Tehran,Niknam çapxanası, 1366. 217 səh.

5. Ədəbi prosese 81-82 nəşr, poeziya, dramaturgiya, tənqid, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1987, 214səh.
6. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar, 1900-1985-ci illər, Məqalələr toplusu, Bakı, "Elm" 1990, 216 səh.
7. K.M.Sönməz."Qaranquş yazı gözlər" Bakı, "Yazıcı" nəşriyyatı, 1989, 184 səh..
8. K.M.Sönməz. "İsamın son şamı", Təbriz, 1358, 153 səh.
9. K.M.Sönməz. Ağır illər. Tehran. Piri ńəş. 1979, 179 səh.
10. K.M.Sönməz. Şəh muncuǵu Təbriz. 1995. 96 səh.
11. Məmmədəli M. Ağır illərin nəğməkarı (Sönməzin Ağır illər kitabı haqqında) Cənubdan səslər. Azərbaycan müəllimi qəzeti 21 aprel 1982 ci il sayından götürülüb "Varlıq" №36, Tehran 1982.

HƏBİB SAHIR

1903-1985

Güney Azərbaycan poyeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri Həbib Sahirdir. O, güneyli-quzeyli müasir Azərbaycan poeziyasında özünəməxsus yaradıcılıq yolu keçən, özünəməxsus dəst-xətti olan sənətkardır.

Həbib Sahir İran türklərinin ən qabaqcıl, yenilikçi şairlərindən biri, İranda farsca və türkcə yeni şeir axınının öncüllərindən biri və bu axının qurucusu sayılmışdır.

1903-cü ildə Təbrizin Sorxab məhəlləsində anadan olan Həbib Sahir uşaqkən atasını itirmiş, ailəsilə birlikdə zəmanənin acı və zülmkar günləri ilə üzbeüz qalmışdır. Balaca Sahir əlisbanı öyrənmək üçün molla mək-

təbində ilk təhsilini almış, 8 yaşında birinci “Seyid Həmzə” məktəbxanasında və sonralar yeni metodlarla idarə olunan “Mədarisi müqəddimə” və “Rüşdiyyə” mədrəsələrində təhsilini davam etdirmişdir.

Sahir orta məktəbi 1925-ci ildə “Məhəmmədiyyə” mədrəsəsində bitirmiş və fransız dilini mükəmməl öyrənmək üçün üç il “Katoliklər” məktəbində təhsilini davam etdirmişdir. Gənc Sahir “Məhəmmədiyyə” mədrəsəsində təhsil alan zaman Şeyx Məhəmməd Xiyabannin I müavini olan Mirzə Təqixan Rüfət onun ədəbiyyat və fransız dili müəllimi olmuşdur. Bu müəllimin sayəsində o, Türkiyə ədəbiyyatı ilə tanış olmuş, onda şeirə maraq da elə buradan yaranmışdır.

Sahir ali təhsilini davam etdirmək üçün 1927-ci ildə Türkiyəyə getmiş, İstanbul Universitetində 1933-cü ildə coğrafiya üzrə diplom almışdır. Yeddi il Türkiyədə qaldıqdan sonra bir ay Fransada olmuş və yenidən Bakı yolu ilə Vətənə dönmüşdür.

1934-cü ildən o, Zəncanda müəllimlik fəaliyyətinə başlamış, 1937-ci ildə Təhsil Nazirliyi tərəfindən “Coğrafiyeye xəmse” adlı kitabı çap olunmuşdur.

H.Sahir şagirdlərə öz ana dilində dərs dediyinə görə dəfələrlə xəbərdarlıq almış, buna əhəmiyyət vermediyi üçün Mazandarana sürgün edilmişdir. Bir müddətdən sonra Sahir Mazandarandan bir daha Qəzvinə sürgün olmuş və sonralar Təbrizə gəlmişdir.

1941-ci ildə Rza şah istibdadı yixılardan sonra Cənubi Azərbaycanda ədəbi-mədəni fəaliyyət güclənmişdir. Sahir Təbrizdə müəllimlik etməklə yanaşı ədəbi yaradıcılıqla da məşğul olaraq bu illərdə Azərbaycanın görkəmli şairlərindən Cəfər Xəndan, Osman Sarıvəlli və Balaş Azəroğlu ilə tanış olmuş, onların tövsiyəsi ilə ana dilində şeir yazmağa başlamışdır.

1945-1946-cı il Milli hökumət dövründə Təbrizdə “Şairlər Məclisi” yaradılmasında Sahirin böyük fəaliyyəti olmuşdur. Sahir sərbəst şeirin memarıdır. Bu illərdə onun bir çox şeir və hekayələri ana dilində yanmış, əsərləri “Azərbaycan”, “Azad millət”, “Yeni Şərq”, “Şəfəq”, “Vətən yolunda” və digər ədəbi jurnal və qəzetlərdə çap olunmuşdur.

S.C.Pişəvərinin başçılıq etdiyi Milli hökumət şah istibdadı tərəfindən məhv edildikdən sonra Həbib Sahir Tehran hökuməti tərəfindən Ərdəbilə sürgün olunmuş, burada olduğu müddətdə “Səfəviyyə” məktəbində müəllimlik etmişdir. Sahir Ərdəbildə çox ağır bir vəziyyətdə “Əşəri-Cədid” adlı kitab yazaraq az tirajla çap etdirmiştir.

Sahir üç il Ərdəbildə yaşadıqdan sonra yenidən Qəzvin şəhərinə sürgün olunmuş, on üç il Qəzvin şəhərində orta məktəblərdə coğrafiya və ədəbiyyat fənlərindən dərs demişdir. Bu illərdə ana dilimizdə gizli şəkildə “Kövşən”, “Lirik şeirlər” adlı kitablarını nəşr etdirmiştir. O, on üç ildən sonra Tehrana köçmüştür.

Azərbaycan poeziyasının görkəmli və tanınmış nümayəndələrindən olan H.Sahir, demək olar ki, əsərlərinin əksəriyyətini doğma ana dilində yazmış, xalq arasında geniş şöhrət və rəğbət qazanmışdır.

“Azadəlik və hürriyyət şairi” kimi tanınan H.Sahir ana dili və milli istiqlaliyyət uğrunda apardığı mübarizəyə görə daim təqib olunmuş, dəfələrlə sürgünlük həyatına məruz qalmış, acınacaqlı bir həyat sürmüştür. Doğma elindən ailəsindən ayrı düşən sənətkar vətəndən uzaqlarda ağır məhrumiyyətlərlə, çətinliklərlə qarşılaşmışdır.

Zindanda ah nalələri göyə ucalan minlərlə Vətən oğullarının səsini eşidən şair demişdir: “Nə qədər

istəyirsən ah-nalə et. Ancaq bil ki, bu qaranlıq mühitdə heç kəs sənin nalələrini dinləməyib, onların səsini soruşmayacaq. Sənin fəryadınaancaq mənim ürəyimin qapıları açıqdır. Onun sığınacaq bir yeri varsa, o da mənim ürəyimdir”. Qəlbi vətən həsrətilə qübar edən şairin lirik qəhrəmanı ürəyinin dərdini vətənə sarı uçan quşlara açmışdır: “Dəstələnib axşam şəfəqlərini yara-yara vətənə sarı uçan quşlar, mənim salamımı Təbrizə çatdırın. Evimin sıniq taxta qapısını açın görün anam qürbətdən dönübdürmü? Uşaqlarım uzun illərin həsrətini unudublarımı, yoxsa yenə də “ölüm” və acliğin pəncəsində can çəkişirlər?”

“Sürgün” şeirində başına gətirilən müsibətləri şair dərin ürək ağrısı ilə belə ifadə etmişdir:

Qovuldum ah, vətənimdən, elimdən.
İllər boyu nələr gördüm, nələr mən.
Daşdan – daşa dəydi başım qurbətdə,
Möhnət oldu yar-yoldaşım qurbətdə.
Tufan qopdu, pəncələşdim yellərlə,
Yağış yağdı axıb getdim sellərlə.
Kölgələrtək dağı-daşı dolaşdım.
Ölümlərlə qaranlıqda dolaşdım (1, səh.44).

H.Sahir Azərbaycan, türk, fransız, fars dillərini mükemmel bilmış, dünya ədəbiyyatını diqqətlə oxumuş və dərindən dərk etmişdir. O, Volterdən, Lermontovdan və bir sıra dünya şairlərindən dilimizə şeirlər və hekayələr çevirmişdir. Bundan sonra, Sahir Yunan əsatiri, “Tövrat”, “İncil”, “Qurani məcid”, “Kəlilə və Dimnə”, “Gülüstan” və “Mərzəbannamə”ni türkcəmizə çevirmiş, ərəb və fars şeirlərindən çoxlu nümunələri türkcəmizdə işləmişdir. O, mənzumə yazmış, səfərnamə və roman

yazmış, ədəbiyyat tarixi təqdim etmiş, özü demişkən, “İllər boyu müəllimlik etdikdən sonra bir qalaq əsər, mənəvi miras” qoyub dünyadan köçmüdüdür.

Sahirin yaradıcılığı və ədəbiyyatda tutduğu mövqeyinin köklərini izah edərkən, demək lazımdır ki, onun irəli sürdüyü fikirlər cəsarətli və həyati bünövrəyə malik mülahizələrdir. H.Sahir fars poeziyasında yeni şeirin sanballı yaradıcıları sırasında önəmli yer tutması ilə əlaqədar baxışları nəzəri cəlb edir. Sahirin yaradıcılığında Molla Pənah Vəqif poeziyasının ruhu duyulur. Büttövlükdə Güney ədəbiyyatının inkişafında onun xidmətləri böyükdür.

Müəllifin “Kövşən” adlı kitabında deyilir: “İki yol arasında qaldım: bir tərəfdə təsəvvüfün rəmzi qaranlıq dünyası, bir tərəfdə isə günəş parlayan real aləmi gördüm. Atımı işığa sürdürdüm. Mahnı söylədim. Şeir yazdım. Yazdım, pozdum, yadlar məni danladılar. Ellər məni andılar, alqışladılar. Mən yolumu tapmışam, işıqlı aləm ordadır. Şən günlər, azad ellər ordadır. Dünya belə olmalıdır”.

Sahir real həyatın bələdçiliyi ilə çatdığı yüksək müşahidə məntəqəsindən gerçək dünyanın həqiqətləri onun nəzərləri qarşısında yeni libasda görünür (6, səh.170). Bu misraları H.Sahirin sənət dünyasına açılan nurlu pəncərə də adlandırmaq olar:

Qovalarkən məni hər gün möhnət,
Qapını döymədədir hər gecə qəm.
Hamı azadə elin şairi var,
Mən əsir ellərin ah....şairiyəm.

Sahirin yaradıcılığı oxucularda yaşamağa, təbiətə, gözəlliyyə, vətənə və mübarizəyə böyük rəğbət və mə-

həbbət yaratmışdır. Onun poeziyasında ən güclü gedən qol lirika olmuşdur. O, müasir lirikanı yaxşı başa düşmüş, yaxşı duymuş və yaxşı yaratmışdır.

H.Sahirin araşdırmları və tədqiqatları ilə bağlı Məhəmmədrza Kəriminin “Şairin şeir pəncərəsi” adlı məqaləsində ustadın poetik fəaliyyəti və irsi barədə irəli sürdüyü mülahizələrində dəqiq, tələbkar olduğu göstərilmişdir. Kərimi yazmışdır: “El qəhrəmanları olan Səməd Behrəngi, Dehqani, Oktay İbrahimini və elimizin yüzlərcə qəhrəman oğul və qızları Sahirin şeirlərinin qəhrəmanları olmuşlar. Amma şairin ayrı bir yönü də vardır ki, bu günə kimi lazıminca dəyər verilməmiş və bu yön Sahirin romantikasıdır. Şairin arzuları böyük ideyaları ilə qovuşmuş və onun şeirlərində döyünen irəyi çırpinır....Bu romantika öz həyatiliyi, insaniliyi ilə müsbət əhval-ruhiyyə doğurub insanlara yaşamağa daha güclü həvəs yaradan bir romantikadır”.

Azərbaycan ədəbiyyatının yorulınaz tədqiqatçısı görkəmli alim və şair doktor Hüseyn Məmmədzadə Sədiq “Sahirin taysızlığı və böyükdlüyü nədədir?” adlı elmi-nəzəri xarakter daşıyan məqaləsində Sahirin keçdiyi həyat və yaradıcılıq yolundan, onun dünya-baxışını və sənət idealını formalaşdırıran amillərdən söz açmış və onların elmi təhlilini vermişdir.

Müasir poeziyanın formalaşmasında H.Sahirin oynadığı rol ilə əlaqədar Hüseyn Durğun yazmışdır: “....Həbib Sahir 1313-cü ildə (1954) gənc yaşı bir tələbə kimi İstanbul Darülfünündən elmi lisans dərəcəsi almış, yeni şeirin təməllərini qoymuş Nima Yucifə, Şəhriyara və Firuğlı Fərruxzada nəsihət etmiş, Mirzə Təqixan Rüfət Calal Sahirdən ilham alaraq yeni şeir üslubu yaratmışdır”.

Görkəmli ədəbiyyatşunas, Azərbaycanın klassik şeiri üzrə apardığı tədqiqatlar və axtarışları ilə tanınmış Rəhim Kaviyan Sahirin yaradıcılığını diqqətlə izləmiş, "Sahirin iki dünyası" adlı məqaləsində ədəbiyyatşunas həssaslığı ilə ustadın yaradıcılıq yolunun başlıca olaraq iki mərhələdən keçdiyini söyləmişdir: "O, yaradıcılığının ilk mərhələsində romantik, ömrünün sonrakı illərində isə realist məktəbin nümayəndəsidir və belə demək lazımdır ki, Sahirin əsas ustadı həyat və gerçək aləmin həqiqətləri olmuşdur".

Müasir Güney poeziyasının qocaman və qüdrətli nümayəndələrindən olan şair Haşim Tərlan "O, kimdir?" adlı əsərində göstərir ki, şeirin uğurunun ümdə səbəbi ondan ibarətdir ki, Sahir irəli sürdüyü sözə guya verdiyi cavabla ustadın sənətkar obrazını oxucuların gözləri qarşısında canlandırmaya müvəffəq olmuşdur. O, Həbib Sahiri ömrü boyu mənsub olduğu xalqın istək və arzularını tərənnüm edən, qələmini əfsanəvi Babək kimi ana yurdun düşmənlərinə qarşı kəsərli qılınca çevirən, dövrünün xagan və sultanlarına qarşı amansız olan bir söz sərkərdəsi adlandırmışdır. O, bu yolda Fərhad kimi sildirim qayaları parçalamaq əzabına qatlaşmış, hər misrasını vətən torpağının sakinlərinə biganəlik göstərənlərə qarşı döyüşlərdə mərd və dönməz mübarizə çevirinişdir:

O, kimdir hər sözü, andı,
Şeirə dönüb qatarlandı?
- Nərə çəkən, haray salan,
Vətən yandı, vətən yandı,-
O, Sahirdir.....

Hakimlərə dedi: Dayan,
Nədir sizdə bu fitnə, qan?
Qarğa deyil, mən şahinəm,-
Qanadında nur daşıyan
O, Sahirdir.

Siqlətli fikir, amal və ideallar ustası olan K.M.Sönməz digər qələm məhsullarında olduğu kimi, Sahirin ölümünə həsr etdiyi “Bu ölüm dərs oldu bizə” şeirində də dərin düşüncəli, mütəfəkkir şairin həyatla vidalaşmasını məhz özünün məna dünyasının qənaətləri ilə tərənnüm etmişdir. Ustadın müasiri və yaradıcılıq dostu olan Sönməz üçün Sahiri itirmək təbii ki, daha ağır idi. O, qocaman şairin susmasında haqq və ədalətin təntənəsi uğrunda qələm çalan yorulmaz bir sənət fədaisinin süqutunu görmüşdür. Özülü haqsızlıq və işgəncələr üzərində qurulan bir rejim bütün ömrünü şahlar və dərəbəylər dünyasına qarşı döyüşlərdə və mübarizələrdə keçirən, həqiqət carçası olan sənətkarı necə susdura bilər?

Elə bil Sahir özü əbədiyyət dünyasına qovuşmağa tələsdi. Onu belə qeyri-adi istəyə sövq edən bu dünyada qarşılaşdığı əzab və fəsad elçiləri ilə bir daha üz-üzə gəlməyəcəyinə inamlı idi. “Həyat şirindir” adlı şeirində qocaman şair ağır həyat şəraiti yaşasa belə, yaşamağın şirinliyindən söz açımışdır:

Nə qədər də qara olsa günümüz,
Bu beş günlük qısa həyat şirindir.
Qaranlıqsa gecə-səhər işıqdır.
Fikir olarsa, mavi dəniz əngindir.

Türkçə yazdım, şirinləşdi sözlərim.
Gözlük taxdım, aydınlaşdı gözlərim.
Gündən-günə soldu yaziq ürəyim,
Dağ yolunda itdi ayaq izlərim (1, səh.37)

Şair “Nə anladıq” şeirində keçdiyi ömür yoluna nəzər etmiş, yazdığı şeirlərin aləmə səs salacağını söyləmişdir. Lakin yaşadığı zaman dəyər verilmədiyi üçün öz-özünə gileyənmiş, ancaq bədbinləşməmiş, gələcəyə ümid dolu nəzərlərə baxmışdır:

Münəccimtək hər şey mənə **aydındır**,
Yağış yağıb, bir çox güllər açacaq.
Simşək çaxıb guruldarkən dağ, dərə,
Sellər coşub qara tufan olacaq.
Əldən-ələ seyr edərək dəftərim,
El içində şeirim hay-küy salacaq.

“Məndən salam deyin gözəl Təbrizə!” şeirində sür-gün həyatı keçirən, el-obasına həsrət qalmış şair, doğma torpağı seyr etmişdir. Şair çox dərindən başa düş-müşdür ki, zamanın belə dramatik məqamında vətən-daşlıq poeziyası ilə xalqının əzəmətli tarixini yazmaq gələcək nəsillərə bu yaşantıları çatdırmaq vacibdir: (8, səh.28)

Duman çöküb üfüqləri qaraltdı,
Mənə qurbət bir cəhənnəm yaratdı...
Xəzan yeli baxçamızı saraltdı.
Daha nələr deyim, dostlar, mən sizə....

Çoxsahəli yaradıcılığı ilə tanınan, ensklopedik bili-yə malik doktor H.Nitqinin “Sahirin ardınca” məqa-

ləsindən bir parçaaya diqqət edək: “Eşq”, “Yurd sevgisi” və “Həsrət” nəgmələri dilimizin bütün gözəlliyi ilə tərənnüm olunan bir səsdi. O, heyif ki, lazımı qədər eşidilmədi, şeirindən həqq etdiyi ölçüdə söz edilmədi. Mən şəxsən bu səslə 45 il bundan qabaq, ilk dəfə məktəb sıralarında tanış oldum. O, coğrafiya müəlimi sifəti ilə Təbrizdə uşaqlar tərəfindən sevilən və s. müəllimlərin hörmətini qazanan, utancaq, cəkingən, lakin bilikli və mehriban bir şəxsiyyət idi. Ədəbiyyatla, hələ şeirlə məşğul olduğunu sonralar anlayınca təəccüb etmişik. Öncə zövqünü və geniş istedadını, adətən bir qüsür kimi gizlətmışdır.

... Ömrünün səmərəli illərini milli haqsızlıq və imperializm kökənlərinin meydana gətirdiyi dumanlı-dəhşətli illərdə yaşamış və saçlarını şən günlər və azad illər uğrunda ağartmışdır. Bu çətin yollarda yorulub yarı yolda qalmamışdır. Şairin səsi heç zaman susmamış və onun xəlqin ağır və dözülməz həyatını özündə əks etdirən kin və həsrətlə dolu nəgmələri gah Təbrizdən, gah Zəncandan, gah Ərdəbildən, gah Qəzvindən və gah da Tehrandan eşidilmişdi”.

Şair Təbriz Eloğlu ustاد sənətkar haqqında yazmışdır: “Ədəbiyyatımızda lirika üslubu ilə xarıqələr yaranan ustad Sahir xalqımızın mənəvi varlığını daha da artıq zənginləşdirmiş, daha artıq gözəlləşdirmiş və öz varlığını, öz mənliyini xalqın varlığında xalqın mənliyində görmüşdür”.

O, cənubi Azərbaycanda Səttarxanın, Xiyabanının başçılığı ilə gedən milli azadlıq hərəkatının və sonrakı hadisələrin şahidi, Pişəvərinin başçılığı ilə gedən 21 Azər hərəkatının iştirakçısı olmuşdur. 60 illik ədəbi-bədii təcrübəyə malik qocaman şairin həyatı doğma vətən, onun keçmiş, bu günü və gələcəyi ilə bağlı ol-

muşdur. Doğma yurdundan uzaq salınıb sürgün edilsə də :

Hamı azadə elin şairi var,
Mən əsir ellərin ah, şairiyəm –

deyərək öz məqamına sona qədər sadıq qalmışdır.

1945-ci il xalq inqilabının qələbəsindən sevinən şair “1945-ci ildə” şeirində yazırıdı:

Söndü qanlı şəfəqlərin, 1945-ci il.
Səadət rəngli fəcr açıldı, səhralarda,
dənizdə,
Qan ağlayan dünya güldü, açdı əməl
gülləri,
Dünya xalqı sevinərkən, gülümsədi
Təbriz də
Azadlığın bayrağını Ərkin üstə taxdilar,
Yeni sönmüş məbədlərdə məşəlləri
yaxdılard (2, səh. 71).

H.Sahir yaradıcılığında qədim İran mollaxanalarını kəskin tənqid atəsinə tutmuş, bir tərəfdən millətə divan tutan saqqallı mollaları, digər tərəfdən, xalqın qanını soran mürtəciləri, istismarçı varlıları kəskin tənqid edərək, sinflı cəmiyyətdə hər addımda gözə çarpan ictimai ziddiyyətləri qələmə almışdır.

1979-cu ildə İran İslam Respublikasının yaranması, Şahlıq rejiminin süqutu müxtəlif ədəbi ictimai dərgilərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Ana dilimizdə yaranan “Dədə Qorqud”, “Çənlibel”, “Koroğlu”, “Yoldaş”, “Varlıq”, “Ülkər”, “Azərbaycan”, “Araz”, “Birlik”, “Odlar yurdu” kimi mətbu orqlanlıarda Sahirin şeirləri nəşr olunmuşdur.

Uzun illər ana dilimizin qadağan olunması haqlı olaraq xalqın nifrətinə səbəb olmuşdu. Lakin M.Şəhriyar, H.Sahir, B.Şəhənd, Savalan, H.Düzungün, Qaflanlı, M.Məhzun, H.Nitqi kimi sənətkarlar öz qələmlərini yerə qoymamış, əsl vətəndaş təəssübkeşliyi ilə xalqın azadlıq mübarizəsində yaxından iştirak etmişlər.

Real həyat hadisələrini bədii təfəkkürün ən yüksək zirvəsinə qaldırıan H.Sahir ictimai quruluşun doğruduğu haqsızlıqlara və dəhşətlərə qarşı öz üsyankar səsini ucaltmışdır. ““Varlıq” mənim varlığımındır” - deyən doktor C.Heyət “Varlıq” dərgisinin birinci sayında dərc etdiyi “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış” silsilə məqaləsində yazırıdı: “İranda türkçə qadağan olunduğu üçün şairlərimiz daha çox farsca yazmaq məcburiyyətində qalmışlar. Azərbaycan Demokratik Fırqəsinin bir il sürən hakimiyyəti zamanında Azərbaycanda türk dili rəsmi dil elan olunmuş və türkçə dərsliklər buraxılmışdır. Fəqət mərkəzi hökumətin ordusu Azərbaycana gələndən sonra bütün türkçə kitablar yandırılmış, bu dildə oxuyub yazmaq qadağan olunmuşdu”. Cavad Heyət fikrinə davam edərək sonra qeyd edir ki, irticanın şiddetləndiyi bir dövrdə xalqın istedadlı şairləri ana dilində hər biri ədəbi hadisə sayılaçaq əsərlər yaratdılar. Bunlardan ustad Şəhriyar ən məhşur şairimizdir. “Heydərbabaya salam” dünyanın ədəbi şah əsərləri arasına girmiş və bir çox dillərə tərcümə edilmişdir. Səhəndin “Sazımın sözü” adlı divanı sənətkarlıq baxımından dünyanın ən kamil əsərləri ilə ölçülə bilər.

Sahir qüvvətli bir azəri şairi olmaqla bərabər, Türkiyə ədəbiyyatına da vaqifdir”.

Təsadüfi deyil ki, şair Vulkan “Varlığım” şeirində məhz bu üç sənətkarın-Şəhriyar, Səhənd və Sahirin adını çəkməklə onlara öz məhəbbətini bildirmişdir:

Şəhriyar dedi “Heydərbabasın”,-
Böyük şairin alım qadasın!
O yixdi şeiriylə düşmən qalasın,
Oldu elin dillər əzbəri,
Silindi könlümün bir az kədəri.
Səhənd də etdi alovlu vulkan,
Şeiriylə yaratdı ölkədə tufan,
Qəlbində oyandı odlu bir üsyan,
Yandı ürəyi, alov ucaldı,
Vətənə parlaq işıqlar saldı.
Qocaman Sahir gözəl şeiriylə
Ürək sözərimi dedi yeriylə,
Eşqiylə, coşqun əsərləriylə,
Elimə dilimə can bağışladı,
Bağda çəməndə gül naxışladı.

H.Sahirin nəfəsi, dili başdan-başa xalq dilidir. Onun dilində folklor deyim tərzinin elementləri tez-tez görünmiş, sonralar bu elementlər nəinki Güneydə, eləcə də Quzeydə bədii üslubun konkret dövrdəki səciyyəvi göstəricisinə çevrilmişdir. Belə ki, H.Sahir intuisiya ilə ədəbi-bədii dilin perspektiv cəhətlərindən birini müəyyən etmişdir.

Diqqət edək:

Anam mənim orta boylu bir xanım,
Siyah saçlı, bayat soylu bir xanım,
Deyir, gülür, haylı-huylu bir xanım
Zəncirəli küləcərlər geyərdi,

“Nuşafərin” nağılini deyərdi.

Yaxud:

Mən yurdumu özgələrə satmadım,
Xələt alıb öz elmimi atmadım,
Məxmər, ipək yataq içrə yatmadım,
Qadir mənə acı şərab içirtdi,
Düşmən məni yad ellərə köçürtdü

(3, səh.17).

Yaxud da:

Göy atım, polad nalım,
Buraxma yolda qalım,
Dan yeri işıqlanır.
Yel əsir salxım-salxım.

Son misranı müqayisə etsək “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında “Salqum-salqum dan yelləri əsdiyində...” ünsürləri ilə üst-üstə düşdүүнү görərik. Şair xalq ədəbiyyatından faydalananmış, demokratik obrazlı dili inkişaf etdirmişdir ki, onun bu sahədəki xidmətləri qiyamətlidir. O, bir tərəfdən mövcud ifadə tərzini yaşıtmış, məhv olmaqdan qorumuş, digər tərəfdən zənginləşmə, xüsusişlə müqayisələşdirmə istiqamətində çalışmışdır.

İran inqilabı cənubda ədəbi-bədii dilə üsyankarlıq gətirmiş-coşğun intonasiya, istiqamətin pərakəndəliyi, orijinal, zamanla səsləşən obrazlar şeirdə daha çox görünməyə başlamışdır.

H.Sahirin şeirlərində məhz haqqında danışılan üsyankar dil belə müşahidə edilir:

Qaranlıqdır!
Aç qapını, pəncərəni,
Qoy qapıdan, qoy bacadan
İşiq girsin, nəsim əssin.

Pərdələrin saçaqları rəqsə gəlsin.
Pəncərədən saçaqlarını tök aşağı
Dağ ardından
Bax, qızarır üfütümüz,
Günə sarı dönür Təbriz....

Qaranlıqdan işığa çıxan xalqın ürək döyüntülərini görürük. “Günə sarı dönür Təbriz” ifadəsi daha maraqlıdır.

Şairin klassik janrlarda yaratdığı əsərlərdə də folklor ifadə tərzinin etnoqrafik təəssuratını müşahidə edirik. Belə ki, o, 1930-cu illərin poetik ifadə mədəniyyətini davam etdirmişdir. Bu dil xalq şairi S.Vurğun dilinə daha yaxındır, demək olar ki, eyni tiplidir. Diqqət edək:

Nazik ipək xalçaların gül açdı
Otağında hər gəlinin, hər bəyin
Bəzədinsə məclisləri, de görüm,
Zavallı qız, bu dünyada var nəyin?

-nümunələrindən aydın olur ki, bu dildə inqilabi əhval-ruhiyyə, coşqun intonasiya yoxdur.

Akademik Bəkir Nəbiyev ustاد sənətkarın yaradıcılığına həsr etdiyi “Şeirimizin ağsaqqalı” məqaləsində haqlı olaraq göstərilir ki, “Sahirin əsərlərində məzumların fəryadı, xalqın zülümkarlara qarşı mübarizəsinin əks-sədası eşidilməkdədir”.

H.Sahirin əsərləri doğma xalqına sevgi və ehtiramdan yaranmışdır. O, öz yurdaşlarını, milli dilini coşgun məhəbbətlə sevdiyi üçündür ki: “Türkçə yazdım şirinləşdi sözlərim” və ya: ”Cəvahirmış şeir türkü dilində” və yaxud da:

Ana güldür, bir gün solur,
Ana dili şirin olur.
Bizim türkü şirin dildir.
Xoş sədali zəngin dildir.
Dil-günəşdir, işiq saçar,
Səadətə qapı açar,

- söyləmişdir.

Unudulmaz alim, fədakar insan Güney ədəbiyyatının tədqiqatçısı Rüstəm Əliyev H.Sahirin həyat və yaradıcılığından bəhs edən dəyərli bir əsər yazmışdır. Onun tələbəsi olmuş Vəfa Əliyev də “Hürriyət fədaisi taleyi və ədəbi irsi” adlı monoqrafiyanın müəllifidir.

Görkəmli ədib, ədəbiyyatşunaslığımızın tədqiqatçısı Gəncəli Səbahı H.Sahir haqqında demişdir: “Yüksək yaradıcılıq qabiliyyətinə malik mübariz bir xalq şairi kimi tanınır. Əsərlərində səmimiyyət, bəşəri duygular, azadlıq, axtarışları, vətən və xalqına tükənməz qayğı şölə saçır” (8, səh.104).

H.Sahirin hər kəlməsində, hər sətrində zamanın nəbzi duyulur. Şeirlərində və poemalarında vətən və xalqa tükənməz qayğı əsas, aparıcı mövzudur. O, zaman və həyat hadisələrinə dərindən nüfuz etmiş, bu yolda yorulmadan son ana qədər mübarizə aparmışdır.

Şairin “Lirik şeirlər” kitabı Təbrizin “Eyvaz” nəşriyatında çap olunmuş, cəmi yüz on iki səhifədən ibarətdir. Bu kitabda Azərbaycanın güneyində və quzeyində keşməkeşli həyatın təsirli bədii lövhələri öz inikasını tapmışdır.

Pəhləvi hakimiyyətinin devrilməsi, İran İslam Respublikasının yaranması geniş kütlələrin azad işıqlı həyat yolunda mübarizə əzmini gücləndirmiş, onları qızığın ictimai fəaliyyət meydanlarına çıxartmışdır.

Xalq şairi Mirzə İbrahimovun yazdığı kimi, “İnqilab dalğalarının şahə qalxdığı və köhnə, çürümüş zülmkar aləmi təməlindən uçurduğu tarixi anlar unudmur, xüsusən inqilabi hadisələrin iştirakçısı olmuş adamların yadından çıxmır, onların hisslerində, xatirələrində yaşayır”.

“Lirik şeirlər” kitabı Cənubi Azərbaycanda inqilab ərəfəsini əks etdirmək baxımından çox qiymətli poetik sənəddir (2, səh.31). Kitabda öz əksini tapan acı həqiqətlər oxucuda belə bir qənaəti möhkəmləndirməyə kömək edir ki, xalqın geniş kütlələrini inqilaba istiqamətləndirən amillərdən ən mühümü insanların dəhşətli dərəcədə dözülməz, insan adına əsla yaraşmayan zülm və haqsızlıq pəncəsində əzilməsi olmuşdur.

Uzun illərdən bəri qəddar şah rejiminin bütün acılarını dadmış, şüurlu ömrü boyu dönə-dönə təqib olunub sürgünlərə göndərilmiş Həbib Sahirin əsərlərindən məmurların fəryadı, xalqın zülmkarlara qarşı mübarizəsinin əks-sədası eşidilməkdədir.

Bu şeirlərin ən səciyyəvi cəhəti kimi, onlarda son dərəcə aydın ifadə olunmuş antifeodal, demokratik əhvalruhiyyəni göstərmək vacibdir. Bu xüsusiyət bilavasitə xalqın həyatından, məişət və güzəranından bəhs edən “Mənzum məktub”, “Söylə, tanrı”, “Bir toxucu qız”, “Salam” və digər şeirlərindəki daha kəskin təsvir və ifadə vasitələrində təzahür edir. Onların mərkəzində dayanan və əksər hallarda şairin öz şəxsi qənaətlərini, sənətkar mövqeyini ifadə edən lirik qəhərəmanın nəzərində müasiri olan cəmiyyət biri-birinə zidd iki qüvvədən ibarətdir: hisli damlarda ac-yalavac həyat sürən, dözülməz dərəcədə ağır zəhməti ilə ağaların var-döv-

lətini artırın “bir yiğin yoxsul insanlardan” və yoxsulların qanını içən bəydən, xandan.

Bu lirik qəhrəman qara daxmaların qapısını açıb içəriyə girir, gün görməyən mənzillərin ürək parçalayan mənzərəsini bütün sərtliliyi, faciəliyi ilə bizə təqdim edir, diqqətimizi elinin obasının “fəryad edən zidiyyətlərinə” yönəldir:

Bir bucaqda cındır yataq salıblar,
İki körpə kor yuxuya dalıblar
Onlar tozlu dəyirmanda doğulub,
Gül açmadan qundağında boğulub.....

Cəmiyyətin əksəriyyətini təşkil edən məzlumların əsarətdən azad olub ağ günlərə çıxması, nura qovuşması şairin ən böyük arzusudur (4, səh.83). Müxtəlif şeirlərində dönə-dönə müraciət etdiyi işıqlı günlərə təşnəlik, günəş, nur həsrəti dediyimizə aşkar sübutdur:

Taxta qara qapıları qoy açım,
Çıraq tutub qaranlığa nur saçım!

İnsanların zülmət qaranlığını andıran işgəncə dolu güzəranı bəzən şairin həssas qəlbini o qədər kövrəkdir ki, onun dodaqlarından bu cür iztirablı nəğmələr qopur:

Uzaqlardan baxma, gün,
Buludlardan bir sürün,
Bizə yaxın gəlməzsən,
Çəkinərsən nə üçün?!

Könül yanar hər axşam,
Səni anar hər axşam,
Bu yaralı ürəyim
Nədən qanar hər axşam?!

Şairin məhz ürəyinin qanı ilə yazdığı bu təranələrin ruhu mahiyyətcə kitabdakı əksər şeirlər üçün səciyyəvidir. Ətalətdən uzaqlaşmağı, əməlpərvər olmayı təlqin edən bəzi əsərlərini Həbib Sahir öz oxucularına “bayatı” adı altında təqdim edir:

Çıraq yandır, ocaq qur,
Kor yuxudan bircə dur.
Qoy əməlin dağıtsın
Yurdumuza qızıl nur!

- dördlüyündə olduğu kimi. Bu parçalardakı həyat eşqi, gələcəyə, xalqın qüvvət və qüdrətinə inam duyğusu Məhəmməd Hadinin vaxtı ilə yazmış olduğu bir dördlüyü yadımıza saldı:

Məyus olma, amandır,
Məyus olmaq yamandır.
Qorxaq diləksiz yaşar,
Millətim qəhrəmandır!

Qaranlıq karxanalarda ac-yalavac işləyib başqalarını “süsələyən” toxucu qızların al yanaqlarının solmasını, ala gözlərinin kölgələnməsini öz həyatının ən böyük faciəsi kimi yaşayan lirik qəhrəman onları bu zırzəmi-karxanaları tərk edib quş kimi qanad açmağa çağıranda da xalqın həmin dördlüklərdə tərənnüm olunan əməlpərvər övladlarına güvənir.

Həbib Sahirin şeirləri Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poeması, Səhəndin lirik şeirləri ilə səsləşir. (5, səh.108) Xüsusən eyni adlı şeirində Səhənd dağını canlandırıb onunla həsb-hal edəndə:

Baxar Səhənd, keçənilki dostları
Gülər üzlə uzaqlardan səsləyər,
O bir dağdır, lakin onun ürəyi
İnsanlara daim sevgi bəsləyər.
...Deyər: gəlin! Sürüləri otladın,
Çəmənlərim, çayırlarım şirindir.
Aclıq görüb, korluq çekən obalar,
Gəlin için, bulaqlarım sizindir.

“Mənzum məktub” şeirinin bir yerində isə şair eynilə Şəhriyarın məşhur poemasındaki dillər əzbəri olmuş məbədgaha, Heydərbaba dağının özünə müraciət edir:

Heydərbaba! Bura hisdir, tüstüdür,
Səfali yer indi bulaq üstüdür...

Lakin bir neçə misradan sonra bu bulaq üstündə heç bir səfadan əlamət görünməyən bir təsvirlə qarşılaşırıq: soyuğun qılıncṭək kəsdiyi bir vaxtda cir-cindir içində ayaqyalın su doldurmağa gəlmış yoxşul qızının ah-naləsi müqabilində hansı səfadan söhbət gedə bilər? Aşağıdakı misraları oxuyanda isə “səfali yer” sözlərində şairin kinayəsinin bütün şiddəti ilə alışib yandığına yəqinlik hasil edirik:

Ayaqları onun donub, ağlayır,
Ağlayışı ürəkləri dağlayır....

Məlum olur ki, bir parça çörək dərdindən hampaya ərə verilmiş bu bədbəxti “gülü qoparıldıqdan” sonra boşayıblar... Dul qalmış binəsib öz halını axar suya söyləyir. Biz adətən axar suyun dumduru, təmiz olduğunu xüsusi nəzərə çatdırmaq üçün “göz yaşı kimi” təşbehini işlədirik. H.Sahirin şeirindəki qızın faciəsi isə o qədər ağırdır ki,

Bax, bulaqdan göz yaşı tək su axar,
Aynasında bir qız özünə baxar....

Beytindəki “göz yaşı” ifadəsi təşbehdən daha çox mahiyyətin müstəqim ifadəsi kimi təsirlidir. Yəni yeniyetmə faciəsi o qədər böyükdür ki, cansız bulağın özü də faciədən sarsılıb ağlayır, onların göz yaşları bir-birinə qarışır....

İlin hər fəsli üçün səciyyəvi olan əlamətlərin ustalıqla seçilib qələmə alındığı “Qış”, “Yaz”, “Yay”, “Payız” şeirlərindən göründüyü kimi, (6, səh.104) Həbib Sahirin doğma yurdunda yoxsullara ilin heç bir fəslində güngüzarən yoxdur. Hava, rüzgar aman verəndə də sahibkar onların başının üstünü kəsdirib aman vermir, yoxsulun olan-olmazı, qab-qacağı da içində olmaq şərti ilə “borca gedir”.

Bələ bir xüsusiyyəti də qeyd etmək vacibdir ki, H.Sahirin şeirlərində təbiət mənzərələri mücərrəd deyildir, canlı gerçəklilik tam dolğun ideya-bədii inikasına kömək edən vasitədir.

- Şaxta düşdü, duman basdı dağları,
Ailələr matəmlərə büründü.
O yerdə ki, iliq yellər əsərdi,
Tufan qopub acliq, ölüm göründü.

Gözel qızlar, kiçik körpə uşaqlar
Qapı-qapı dilənərək süründü....

“Söylə, tanrı” şeirindən aldığımız bu misralarda vaxtilə əsən iliq yellər əvəzinə indi tufan qopması, şaxta düşüb ətrafi duman basması qışın bütün amansızlığı ilə gəldiyindən xəbər verən əlamətdir. Lakin şeiri axıradək oxuyub bu bomboz rüzgarın daha da çıldaqlaşlığı ədalətsiz ictimai münasibətlərin birbaşa nəticəsi olan ailə matəmlərini gördükcə, şeir misraları kimi düzülmüş bakır balaların dilənciliyə getdiyini xəyalımızda canlandırdıqca qışın amansız sazağı canımıza, iliyimizə işləyir, damarda qanımızı dondurur!

Ümumiyyətlə, Həbib Sahir bu kitabında təbiət vurğunu kimi canlanır. Onun təbiət mənzərələri qəribə, əsrarəngiz təsviri ilə diqqəti cəlb edir, şeirlərindəki əhval-ruhiyyə, duyu və düşüncələrlə həmahəng təqdim olunur. Məsələn, lirik qəhrəmanın puç olmuş ilk məhəbbəti “Keçən günlər” şeirində axar suların, sular başındakı nilufərlərin, vaxtsız solan davudi gülərinin mühitində daha munis, mənalı və təsirli çıxmışdır:

Xəzan oldu, xəzan bilməz Urmiyə,
Söndürdülər elin yanar çirağın.
Sən də soldun davudilər solarkən,
Verməz dolu yellər sənin sorağın.

“Çöl yollarında” şeirində ayın gümüşü işığında tozlu yollara kölgə sala-sala səssiz gedən dəvə karvanı lirik qəhrəmanın xəyalında ətrafindakı kimsəsizliklə təzad təşkil edən haylı-küylü bir aləmi, sədəf rəngli kəh-kəşanları canlandıranda çox cazibədardır:

Sakitlikdir gecə vəqti,
 sakitliyin nəğməsilə.
 Sanki dərin royalara
 dalmış dağlar biyabanlar.
 Bütün hər şey sükut edib,
 indi mənim xəyalımın
 Göylərində izlər açıb
 Sədəf rəngli kəhkəşanlar.

Burada bir cəhətə də diqqət yetirmək vacibdir. Təsvir olunan reallığı, konkret vəziyyəti (dəvə karvanının ağır ləngər hərəkətini) əks etdirmək üçün şair çox uyarlı bir vasitə kimi heca vəzninin aktuallığını seçmiş, onun 4+4+4+4 bölgüsündən müvəffəqiyyətlə faydalılmışdır.

Lirik şeirlər Həbib Sahirin sənət gülüstanında tərvətli güllərdən tərtib olunmuş xoş ətirli bir çələngdir. Onu qoxlaşdırma-kitabı vərəqlədikcə gözlərimiz önündə müdrik və həsas bir şairin, xalq mücahidinin mərd lakin son qayğılı siması canlanır.

Sahirin ən son əsərlərindən biri fars dilində yazdığı “Türk şeiri antologiyası”dır. Sahir ömrünün son dövründək İranda yaşayan türklərin varlığı olan dili və mədəniyyətinin müdafiəçisi olmuşdur.

Həbib Sahir 1985-ci ilin dekabr ayının 15-də dünyasını dəyişib əbədiyyətə qovuşmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. **Həbib Sahir. Seçilmiş əsərləri. Bakı lider nəşriyyatı, 2005.**
2. **Həbib Sahir. Lirik şeirlər. Təbriz. Eyvaz nəşriyyatı, 1368.**
3. **Həbib Sahir. Səhər işıqlanır. (şeirlər). Azərbaycan xalq mədəniyyəti. Mütədil ocağı. 1358-1979.**

4. A.Əliqızı. Güney Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər, təmayüllər, etüdlər. Bakı, BDU nəş. 1998.
5. İsmayılova N. Varlıq jurnalı və Azərbaycan ədəbiyyatı (1979-1995) Bakı, Nurlan nəş. 2009.
6. Məmmədova P. Varlıq jurnalında ədəbiyyat məsələləri. Bakı, Elm nəş. 2000.
7. Əliyev V. Hürriyyət fədaisi taleyi və ədəbi irsi. Bakı, Ozan nəş. 2000.
8. Həbib Sahir. Salam deyin məndən gözəl Təbrizə. Tərtib edəni Vəfa Əliyev. Bakı, Ozan nəş. 2004.

BULUD QARAÇURLU SƏHƏND

1926-1979

Xalqımızın qədim tarixi və zəngin mədəniyyətinə yaxından bələd olan onun nəcib adət ənənələrini dərin-dən duyub qiymətləndirməyi bacaran Bulud Qarçurlu Səhənd Cənubi Azərbaycanın qüdrətli qələm sahiblərindən biri idi. O, şahlıq dövrünün ağır illərində özünün azadlıq arzularını ifadə etdiyi cəsarətli şeirləri ilə bütün mədəni haqlardan məhrum olunmuş məhkum xalqına üz tutub onu azdlığa, işıqlı həyat yolunda mübarizəyə səsləmişdir. Şəririn vətən gözləlliklərinin tərənnümünə həsr edilmiş, xalqın tarixi dəndləri kədər və həsrətlərini ifadə edən gözəl əsərləri ölməz sənət nümunələridir.

Cənubi Azərbaycan poeziyasının milli şairi Bulud Qaraçurlu Səhənd 1926-cı ilin yazında qədim elm və

mədəniyyət mərkəzi olan Marağa şəhərində, yoxsul bir ailədə anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini Marağada, orta təhsilini isə Təbrizdə almışdır. Gənc Səhəndin ömrünün ən yaxşı dövrü 1945-ci il Təbriz inqilabı zamanına təsadüf etmişdir. Səhənd həmin inqilabda "Azərbaycan Demokrat Partiyası Gənclər Təşkilatı"nın üzvü kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu inqilabın ömrü çox qısa olmuş, Səhənd də gənc inqilabçı yoldaşları ilə birlikdə həbsə alınmışdır. 1948-ci ildə həbsxanadan azad olunan Səhənd siyasi fəaliyyətindən uzaqlaşmamışdır. Şair ədəbi yaradıcılığına da elə bu illərdə başlamış və "Xatirə" adlı ilk mənzum əsərini yazmışdır. Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının qurduğu milli hökumət və bu hökumətin faciəli aqibətindən bəhs edən bu əsərdəki dolğunluq, barışmazlıq, xalqa və yurda tükənməz məhəbbət, canlı təsvirlər Səhəndin qüdrətli bir söz ustadı ola biləcəyindən xəbər verirdi.

1951-ci ilin ortalarında demokratik ruhu olan şair yenidən həbs edilmiş, siyasi dustaqlarla bərabər Tehrana sürgün olunmuşdur. O, sürgündə olduğu dövrdə "Xatirə"nin davamı olan "Araz" şeirini yazmışdır. Bu şeirdə şair öz vətənini, xalqını azad millətlər cərgəsində görmək arzusunu ifadə etmişdir.

Səhənd hər iki şeirini çap olunmaq üçün həbsxanadan kənara çıxarsa da, məqsədinə nail ola bilməmişdir.

1953-cü ilin yayında demokratik qüvvələrin səyi nəticəsində Azərbaycanın milli şairi Səhənd bir çox siyasi dustaqlarla birlikdə həbsxanadan azad edilmişdir. Tehranda uzun müddət işsiz qaldıqdan sonra o, nəhayət toxuculuq dəzgahları təmiri emalatxanalarının birində işə düzəlmüşdür. Gündüzlər fəhləlik edən Səhənd

axşamlar mütaliə ilə məşgul olmuş, şifahi xalq ədəbiyyatını, klassik və müasir ədəbiyyatı sevə-sevə, böyük həvəslə oxuyub, öyrənmişdir. Şair S.Rüstəmin, S.Vurğunun əsərlərinə daha çox maraq göstərmişdir.

Şair inqilabi fəaliyyəti ilə yanaşı ədəbi fəaliyyətini də davam və inkişaf etdirmiş, 1953-cü ilin axırlarında rotator üsulu ilə "Xatirə" və "Araz" şeirlərini çox kiçik bir tirajla çap etdirmişdir (2, səh.56).

1951-ci ildə Məhəmmədhüseyin Şəhriyarin "Heydərbabaya salam" poemasının I hissəsi çap olunmuşdur. Ana dilimizdə, həm də şirin Təbriz ləhcəsində yazılmış bu əsər, şairin həmkarları və məsləkdaşları üçün yeni bir yaradıcılıq yolu, yaradıcılıq məktəbinə çevrilmiş, Azərbaycan ədəbi qüvvələri şeir-sənət məclisləri təşkil edib, həmin məclislərdə toplanmış, yazdıqları əsərləri oxuyaraq müzakirələr keçirmişlər.

Səhənd bu dövrə məşhur Azərbaycan eposu "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını nəzmə çəkməklə məşğul olmuş, əsərinin hazır hissələrini ardıcıl surətdə iştirak etdiyi belə ədəbi məclislərdə oxumuşdur (3, səh.101).

Səhəndi gərgin mübarizələr dövründə məhz "Dədə Qorqud" dastanlarına müraciət edib, onları nəzmə çəkməyə sövq edən müəyyən qüvvə, məqsəd və amal var idi. Əlbəttə, bu müraciət təsadüfi deyildi. Məlumdur ki, qırxinci illərdən sonra cənubi Azərbaycanda şah üsülidarəsi və həmçinin ingilis Amerika imperializminin müstəmləkəçilik siyasəti əleyhinə ayrı-ayrı vaxtlarda arabir milli-azadlıq hərəkatı özünü hiss etdirmişdir. İran hökumətinin Cənubi Azərbaycana, onun milli mənliyinə münasibəti daha da kəskinləşmiş və düzülməz bir hal almışdır. Azərbaycanlıların hər cür milli-azadlıq və demokratik hərəkatının qarşısını almaq üçün, on-

larda yaranıb inkişaf etməkdə olan milli şüuru boğmaq üçün müxtəlif böhtanlara əl atmışlar. İranda baş verən hər cür çəkişmələrin səbəbini Azərbaycan xalqına münasibətlə bağlamış, Azərbaycan xalqının milli azadlıq, milli birlik hissələrini boğmuşlar. Büyük bir xalqın dili ədəbiyyatı, musiqisi hər yerdə “Azərbaycan” başlığı ilə deyil, “məhəlli” kəlməsi ilə ifadə olunmuş, fars dilində təhsil alan azərbaycanlı balaları təsadüfən çəşib ağızlarından ana dilində bir kəlmə belə çıxardıqda cəzalandırılmışlar. Azərbaycan xalqının öz dilində nə məktəbi, nə mətbuat orqanı, nə də ana dilində əsər yazıb çap etdirməyə ixtiyari olmuşdur (4, səh.71).

Azərbaycanlılar farsca danışmalı, farsca yazıb-yaratmalı idi. Səhənd “Yasaq” adlı şeirində öz üsyankar səsini çıxararaq etirazını belə bildirmişdir:

...Düşüncələrim yasaq,
Duyğularım yasaq,
Keçmişimdən söz açmağım yasaq,
Gələcəyimdən danışmağım yasaq,
Ata-babamın adın çəkməyim yasaq,
Anamdan ad aparmağım yasaq
...Bilirsən?
Anadan doğulandan belə
Özüm də bilməyə-bilməyə
Dil açıb danışdığını dildə
Danışmağım da yasaq imiş, yasaq!

Şair cəsarətlə vətənində hakim olan şah-üsuli idarəsinin böyük bir tarixi, zəngin mədəniyyəti və ədəbiyyatı olan Azərbaycan xalqına münasibətindəki düzülməz siyasetinə qarşı çıxmış, bu siyaseti ürək ağrısı ilə belə ifadə etmişdir:

Avçılar, avçılar, quşları avlayıb
Tükünü dağıdır içsələr qanından,
Ördəyə “Qarğatək qarilda!” deməzlər
Heç zaman, heç zaman,
heç zaman, heç zaman!
Yurdumu, elimi dustağa salanlar
Söyləsin mən daşam, torpağam, axı nəyəm?
Qoymurlar sözümüz anama dilimdə –
Söyləyəm, söyləyəm, söyləyəm.

Bu çətin şəraitdə böyük dəyanətlə ana dilində yazış
yaradan sənətkarlardan Həbib Sahir, Məhəmmədhü-
seyn Şəhriyar, Coşgu Katibi, doktor Salamullah Ca-
vidi, doktor Cavad Heyət, doktor Həmid Nitqi, Məm-
mədəli Fərzanə, Həsən Məmmədzadə Savalan, Gəncəli
Səbahı, Əli Təbrizi, İsmayıł Hadi, Əziz Möhsuni və s.
tərəqqipərvər ziyalılar kimi Səhənd də çox yaxşı başa
düşürdü ki, millətin, xalqın yaşaması üçün hansı
şəraitdə olursa-olsun onun ana dilini yad təsirlərdən və
məhrumiyyətlərdən qoruyub saxlamaq və nəycin baha-
sına olursa-olsun onun inkişafına çalışmaq lazımdır.

Böyük bir inamla doktor Salamullah Cavid, Məm-
mədəli Fərzanə, Həsən Məcid Savalan kimi ziyalılar
dilimizi inkişaf etdirmək üçün xalqımızın folklorunu,
tarixi keçmişini qədimliyini milli adət-ənənələrinə dair
faktları daha tutarlı şəkildə ortalığa qoymuşlar. Səhənd
də onlardan geri qalmayaraq Azərbaycan xalqının
qəhrəmanlıqla dolu uzaq keçmişindən xəbər verən milli
dastanlarımızdan olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu-
nun altı boyunu nəzmə çəkərək müasirlərinə çatdır-
maq üçün var qüvvəsi ilə çalışmışdır. “Sazımın sözü”
poemasından nümunəyə diqqət edək:

Mənim də əlimdən bu gəlir ancaq,
Səni keçmişinlə eyləyim tanış,
Başuca yaşamaq istəsən əgər,
Bax, gör babaların necə yaşırmış.

1965-ci ildə Səhənd “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı əsasənda yazdığı iri həcmli “Sazımın sözü” əsərinin birinci cildini gizli şəkildə çap etdirmişdir. Səhənd bu əsəri qələmə almaqla böyük bir həqiqəti yaşatmayı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Haqqı əlindən alınan belə sənətkarlar Azərbaycan xalqının şərəfli dünənini və bu gününü yaşatmaq üçün inamlı irəliyə aparırdılar.

Şair iki cilddən ibarət olan məşhur “Sazımın sözü” poemasını “Kitabi Dədə Qorqud” abidəsindən ilhamlanaraq qələmə almış, birinci cilddə “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul”, “Dirse xan oğlu Buğaç” və “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı”, “Dədəmin kitabı” adlanan ikinci cilddə isə “Qaraca Çoban”, “Bəkil oğlu İmran”, “Təpəgöz” boyalarını nəzmə çəkmüşdür⁵, səh.137. Səhəndin seçdiyi bu boyaların hərəsi bir cəhətdən şairin diqqətini cəlb etmiş və o, dastanlarda ifadə olunan dərin məzmunu yeni bir təravət, xüsusi bir zövqlə nəzmə çəkərək ictimai əhəmiyyətə malik bədii bir dastan yaratmışdır. “Dədə Qorqud” un məzmunu, üslub və dil xüsusiyyətlərinə sadıq qalmışdır. Ədəbiyyatımızın bu qədim abidəsinin misilsiz dəyərini dərindən duyan böyük sənətkar onun ibrətamız mənasını zəmanənin tələbi ilə səsləşən bir tərzdə ifadə edərək, abidənin müasir həyatımız üçün əhəmiyyətini sənətkarlıqla açıb göstərə bilmışdır. O, abidə haqqında sonsuz bir qayıçı, tükcənməz bir məhəbbətlə danışmış, onu ata-babalarımızın şərəfli mübarizə tarixinin ayrılmaz bir hissəsi, bədii sənədi kimi oxucularına təqdim edmişdir.

Səhənd dastan qəhrəmanlarına xas qoçaqlıq, igidlilik, mərdlik, sədaqət və fədakarlıq kimi sıfətləri öz sənətkar təbiətinə məxsus bir məharətlə ümumiləşdirərək onları Azərbaycan xalqının milli simasını müəyyənləşdirən səciyyəvi cəhətlər kimi göstərmişdir.

“Sazımın sözü”nü oxuduqca, şair xalq sənətinə məftun, həssas bir söz sərrafi, xalqın bu tükənməz sərvətini sevdirməyi bacaran qüdrətli sənətkar kimi gözümüz önündə canlanır (1, səh.3). Bu baxımdan şairin aşiq sənəti ilə bağlı söylədiyi mülahizələri xüsusilə əhəmiyyətlidir. Səhənd Dədə Qorqudun əziz yadigarı olan aşığı keçmişimizdən xəbər verən, gənc nəсли ata-babaların həyat yolu ilə tanış edən, onda doğma adət-ənənələrə məhəbbət oyadan el sənətkarı kimi səciyyələndirir. Aşıq həm də doğma dilimizin təmizliyinin keşikçisi, xalq ədəbiyyatının təbliğatçısı, qədim adətlərin qoruyucusudur. Əsas məzmun da aşığın dili ilə deyilmiş aşağıdakı sözlərlə başlayır:

Bu torpaqda, bu diyarda
Əsrlərdən əslərə
Ölsizləri talamayan,
Tüpürdüyüñ yalamayan,
Dillərinə yalan gəlməz,
Hər yolundan üzü dönməz,
Zülmkara boyun əyməz,
Dalısını düşmən görənməz
Dişi aslan, qoç igidlər
- Qaflan kimi yuva salmış
Cidasını yerə salmış.

Səhənd dastanlardakı qəhrəmanlıq, vətən sevgisi, təmiz məhəbbət, anaya hörmət hissərini ön plana çəkərək müasir həyatımızla sənətkarlıqla əlaqələndirmişdir:

Əzəl gündən qəhrəmanlıq,
Mərdanəlik, qocaqlıq,
Vətənimin, ellərimin,
Ad-sarıyla yanaşdır.
Doğrudan da hər insanlıq,
Fəxri olan səciyyələr.
Bu ellərin, obaların
Əkiz tay bir qardaşıdı. (1, səh.40)

Qəhrəmalığın tərənnümü poemaya daxil olan bütün dastanlarda özünü qabarlıq göstərməkdədir. Səhənd qəhrəmalığı həmişə el dərdinə qalmaq, xalq səadəti uğrunda mübarizə ilə bağlayır. Abidədə olduğu kimi, Səhəndin poemalarında da birgə mübarizə, həmrəylik, məqsəd birlüyü, məslək eyniliyi ümumi el qələbəsinin əsas şərti kimi mənalandırılır.

Dastanların əsas ruhunu təşkil edən vətən məhəbbəti, ana yurda, doğma adət- ənənələrə hörmət poemada qəhrəmanlıq, ruhu ilə vəhdətdə verilmişdir. Bunlar sanki bir-birini tamamlayırlar. Bu ülvə hissələr oxucuya dəyanət, dönməzlik, fədakarlıq, sədaqət kimi gözəl sıfətlər aşılıyor. Bunları şair son dərəcə poetik, sadə və aydın bir dillə ifadə edir. Vətən müqəddəsdir, ona bəslənilən məhəbbət də müqəddəs olmalı. Hər cür xudbinlik, qorxu, söhrətpərəstlik və s. xırda hissələrdən uzaq durmalıdır:

El-oba sözündə, vətən sözündə
Yəqin bir ülviiyyət, bir həqiqət var

Boşbeyin adamlar degildir şəksiz
Bu yolda baş verib, can qoyanlar.

Şair poemadakı Burla xatun, Selcan xatun və s. qadın obrazlarını rəğbətlə təsvir edərək onların təmiz məhəbbəti, ərlərinə olan sədaqəti və qoçaqlıqlarından söz açır. Azərbaycan qadınlarının irsən mənimsədikləri vəfa, sədaqət kimi ənənəvi sıfətlərə tarix boyu sadıq qalanlarını qürurla tərənnüm edir.

Xüsusən Dəli Domrul boyunda şair qadının öz ərinə olan sədaqətini məharətlə mənalandırır.

Demək bir qadının eşqi, vəfası
Tanrı qəzəbinə qələbə çaldı.

Şairin poemada müdrik el bilicisi Dədə Qorqud ilə xəyali görüşü xüsusilə mənalıdır. Vətənin keşməkeşli 'iəyat yolunu xatırlayaraq, qarşidakı çətinliklər haqqında d..şünən şair öz əcdadına qovuşur. Dədə Qorqud qəhrəmanları ilə görüşüb danışır. Bu görüşdən ürəklənən şair onu bir an belə rahat buraxmayan ürək dərdlərini açır, el bilicisi Dədə Qorqud atadan kömək istəyir, keçirdiyi acınacaqlı günlərindən böyük ürək ağrısı ilə danışır:

Obalar talanıb, evlər yıxılıb,
Mərd igidlər ölüb, ürək dağlanıb.
Hasarlar alınıb, ordu basılıb,
Dodaqlar tikilib, qollar bağlanıb.
Altunlu ban evlər talana gedib
Ev yiyesi gecə küçədə yatır
Dov düşüb dırnaqsız düşmən əlinə,
Dişi batan yerdən ətin qoparıb.

7

Dil açıb dilində danışanların
Çəkib boğazından dilin qoparıb.

Şair sözlərinə davam edərək laləli düzlərin viran qaldığını, ceyran- cüyürdən əsər- əlamət olmadığını, quşların da küsüb vətəni tərk etmələrini, xalqın ev- eşiyini buraxıb dərbədər düşdüyüünü və s. – dən ürək ağrısı ilə söz açır. Səhəndin bu sətirləri Məhəmməd Rza şahın qanlı rejiminin dəhşətli səhnələrini göz önünde canlandırır.

Şair Qorqud atadan dədə-babalarının açıq alınlı, başıuca yaşadıqlarını öyrənir. Dədə Qorqud ona deyir:

Get, qoca babadan himmət diləmə,
Himmət görəcəksən himmətin olsa.
Atavun çıraqın yanar saxlarsan,
Şərəfin, hünərin, qeyrətin olsa.

Müdrik atasının dili ilə keçmiş xatırladan şair gənc nəslə əsarət sevməyən dədə- babalannın mərdanə xasiyyətini aşılamaq məqsədi güdür, qədim mədəniyyətimizi, mənəvi sərvətlərimizi tanıtmaq, sevdirmək kimi müqəddəs bir qayə izləyir. Təsadüfi deyildir ki, Dədə Qorqudun dili ilə deyilmiş aşağıdakı sözləri Səhənd kitabının ikinci cildi üçün epiqraf seçmişdir:

Mənim də əlimdən bu gəlir ancaq,
Səni keçmişinlə eləyim tanış
Başuca yaşamaq istəsən əgər
Bax, gör babaların necə yaşamış.

Bu baxımdan Təpəgöz əhvalatını da şair maraqlı tərzdə işləmişdir. Xalq tərəfindən bəslənilib böyüdülən,

ancaq buna baxmayaraq, xalqın özünün amansız düşməninə çevrilən Təpəgöz obrazının prototiplərinə tarix boyu həyatda tez-tez təsadüf edildiyini göstərən şair əsrinin tələblərindən söz açır, dönük təpəgözləri ifşa edir.

“Sazmin sözü” bütün varlığı, həyat və fəaliyyəti ilə vətənə bağlı olan el şairi Səhəndin torpaq və doğma xalqı haqqında qoşduğu gözəl dastandır. Burada vətənin gözəllikləri, onun zəngin təbiəti, qədim mədəniyyəti, tükənməz sərvəti, mənəvi qüdrəti böyük bir məhəbbətlə tərənnüm edilir. Şair vətənin igid övladlarını hörmətlə xatırlayır. Nizami, Füzuli, Xətai, Vaqif kimi sənətkarların adını qürrula çəkir, hikmətli el sözlərini yada salır, M. Ə. Sabir, Səməd Vurğun kimi sənətkarların yaradıcılığına müraciət edib şeirlərindən misallar gətirir. “Sazimin sözü” poemasını oxuyarkən biz şairin hərarətlı ürək çırıntılarını duyuruq:

Mən o kəpənəyəm ki,
Dünyada həyat adlı
Şöləyə vurulmuşam
Yansam da pakım yoxdur,
Əzəldən bu sevdadan
Yanmağa doğulmuşam.

Şair “mən” kəlməsini də sənətkarlıqla ümumiləşdirərək, burada xalqın gücü, zəkası, müqəddəs arzuları və qələbəyə olan inamını əks etdirir:

Mən tək özüm deyiləm,
Keçmişdən doğulmuşam
Məndən doğub gələcək.
Mən tək özüm deyiləm,

Çürüsəm də, ölsəm də
Varlığım ölməyəcək.

“Sazımın sözü” mənali bir xalq dastanıdır. Xalq bu gözəl dastanı və onu həyatdan nakam gedən müəllifini heç bir vaxt unutmayacaq.

“Sazımın sözü” əsəri ilə Səhənd göstərməyə çalışır-dı ki, onun doğma xalqının qədim mədəniyyəti vardır, bu xalqın mənəvi aləmi zəngindir, bütövdür.

Azərbaycanın milli şairi Səhənd “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına əsaslanaraq doğma xalqının gözəl məziyyətlərindən danışarkən bu xalqın əxlaq və mənəviyyatında qadına dərin hörmət və ehtiram hissi hakim olduğunu göstərmiş, oxucusuna bildirmişdir ki, bir qul kimi satılıb alındığı zamanlarda belə, qadın-ana onun vətənində böyük ehtiram sahibi olmuşdur.

Şair göstərmişdir ki, kişilərlə bərabər ox atıb, kəmər tutan Azərbaycan qadını, eyni zamanda, “aslanın erkəyi, dişisi olmaz” deyə təriflənən mehriban ana, xalqın gözəl adət-ənənələrini qoruyub yaşıdan, nəsildən-nəsilə keçirən vəfali bir qadın olmuşdur:

Dişi aslan-bizim ana
Əmzik vermiş nər oğluna,
Xəmir yaymış, çörək yapmış
Qoyun sağlamış, inək sağlamış,
Arxalanmış öz ərilə,
O, yaradan əllərilə
Toxunmuşdur rəngli gəbə,
Əhsən olsun bizim dəbə!

Əlbəttə, Səhəndin yazdığı kimi, “Ana haqqı-tanrı haqqı” deyən Azərbaycan oğlunun vüqarlı, əzəmətli

anası karşısında qılınc gücү ilə ölkələr, diyarlar alan fatehlər baş endirib, barış diləməyə məcbur idi. Yenə də, “Sazımın sözü” poemasına diqqət edək:

Əzəldən, əzəldən bu el, bu oba
Analığa dərin hörmət bəsləmiş,
Ana qarşısında Topal Teymur da
Ayaq dala qoymuş, bağış diləmiş.
Bu haqqı tanıyan, haqqı sevən el
Mərifətdə incə yerlərə çatmış,
“Ana haqqı-tanrı haqqı”dır,-deyə
Belə bir bədii məsəl yaratmış.

Şair Azərbaycan xalqının qədim mədəni xalqlardan biri olduğunu göstərərək, onun milli mədəniyyətinə, dilinə, ədəbiyyatına kəc baxanlara üzünü tutaraq demişdir:

Mən demirəm üstün nicatlardanam,
Demirəm ellərim, ellərdən başdı,
Mənim məsləkimdə, mənim yolumda
Millətlər hamısı dostdu, qardaşdı
Ancaq bir sözüm var:

Mən də insanam.

Dilim var, xalqım var, yurdum-yuvam var,
Yerdən çıxmamışam göbələk kimi,
Adamam, haqqım var, elim-obam var.
Qul yaranmamışam yarananda mən,
Heç kəsə olmaram nə qul, nə əsr,
Qurtuluş əsridir insana bu əsir,
Əsir olanlar da buxovun kəsir.

Ən adı milli hüquqlardan məhrum edilən şairin ürəyini düşdürü çətin şərait, onun doğma xalqının qaralıq, zülmət içərisində əzilməsi ağırtmışdır.

Ana dilimizin yasaq olunması, bu dildə danışanı cəzalandırmaq təhlükəsini şair heç cür həzm edə bilməmişdir:

Ömürlük zindanmış bəs mənim taleyim,
Qaradan qaraymış alnimin yazısı,
Dünyada məndən də yazıçı olarmı?
Arzusu-dilində danışmaq arzusu

1971-ci ildə şair əsərin ikinci cildini “Dədəmin kitabı” başlığı ilə, yenə də gizli şəkildə çap etdirərək, yüksək sənətkarlıq, bədii zövq və ilhamla yazdığı “Sazımın sözü” əsərində qarşıya qoyduğu məqsədinə müvəffəqiyyətlə nail olmuşdur.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında “Heydərbaba salam” peomasından sonra görkəmli ədəbi hadisə sayılan “Sazımın sözü” əsərində Səhənd təkcə “Dədə Qorqud” boylarını nəzmə çəkməklə kifayətlənməmişdi. O, “Dədə Qorqud”un hər boyunun əvvəlinə bir “başlanış” axırına isə “qurtarış” əlavə etməklə onları xalqının, vətəninin müasir siyasi-ictimai həyatı, vəziyyəti ilə əlaqələndirmişdir. Büyük məharət və sənətkarlıqla yazılın və əsərin ideya istiqamətini göstərən həmin başlanışında müəllifin ictimai arzuları, amalları, həyat hadisələrinə baxışı ifadə olunmuşdur. Xalq yazıçımız Mirzə İbrahimovun qeyd etdiyi kimi, həmin başlanışında şair “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının humanizm ruhunu və mündəricəsini inkişaf etdirmiş, bu günkü insanın mübarizələri və arzuları ilə aşılanmış, həyat haqqında, insan haqqında bir sıra qiymətli fikirlər söyləmişdir.

Vətənpərvərlik, insanpərvərlik hissi ilə inqilabi bir ruhda yazılmış bu başlanışlar-bu proloqlar dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovun məşhur Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu əsasında yazdığı “Koroğlu” operasının uverturası təsiri bağışlayır. “Koroğlu”ya bəstələnmiş uverturada olduğu kimi, “Dədə Qorqud”a yazılmış proloqlarda da mübariz bir əhvali-ruhiyyə, inqilabi bir çağırış vardır.

Azərbaycan tarixində ən faciəli hadisələrdən biri də iki əsrə yaxındır ki, Azərbaycan xalqının və torpağının iki yerə bölünməsidir. Şair bu tarixi müsibətdən və ədalətsizlikdən ürək ağrısı ilə belə yazmışdır:

Bir ürək aradan iki bölünüb,
Ayaq da qanlıdır, baş da qanlıdır!
Ağ saçlı analar qara geyinib,
Yanaq da qanlıdır, yaşı da qanlıdır!

Səhənd bütün həyatı, bütün yaradıcılığı boyu Azərbaycan xalqının milli azadlığı, milli birliyi uğrunda mübarizə aparmışdır. Şair öz əqidəsində, inamında tək olmamış, ikiyə parçalanmış xalqımızı bütöv görmək arzusu ilə yazmışdır:

Mən tək özüm deyiləm,
Xalqımın, ellərimin
Nəbzi mən ilən vurur!
Hər qəlbim çırpinarkən
Köksümdə bir ürək yox
Milyon ürək çırpinır (5, səh.71).

1967-ci ilin yanında ülərana elmi ezamiyyətə gəlir. Bu, Rüstəm Əliyev idi. Tehran Universitetində müəhazirə oxuyan professor Rüstəm Əliyev Səhəndlə tanış olmuş, sonralar səmimi dostluğa çevrilmiş həmin tanışlıqdan şair çox bəhrələnmişdir. O, R. Əliyev vətəsilə Şimali Azərbaycanda yaşayan şair və yazıçılarından hal-əhval tutmuş, onların yaradıcılıqları ilə maraqlanmış və əlaqə yaratmaq üçün 1967-ci ildə “Ərməğan” adlı şeirini yazıb Bakıya göndərmişdir. 1968-ci ildə o, “İkinci ərməğan”ı yazar. “İkinci ərməğan”dan sonra şairin sevincinin həddi-hüdudu olmur. Çünkü ona Bakıdan bir-biriin ardınca Məmməd Rahimdən, Süleyman Rüstəmən, Bəxtiyar Vahabzadədən, Qabildən və s. cavab mənzumələri gəlmişdir.

Şairə Bakıdan böyük məhəbbətlə yazılın cavablar onu daha da ruhlandırmış və bu da “ərməğan”ların bir silsiləyə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. 1968-ci ilin sonlarında o, “Üçüncü ərməğan”ı yazıb Quzey Azərbaycana göndərmişdir.

Ensiklopedik bilik sahibi doktor Cavad Heyət “Varlıq” jurnalında göstərmişdir ki, R. Əliyev şah zamanının ən çətin bir məqamında boğucu senzorun dəhşətli yoxlamasına baxmayaraq, hər kəsin öz kölgəsindən qorxduğu bir zamanda öz dilinə və elinə bağlı vətənpərvər azərbaycanlılarla dostca görüşmüş və o tay bu tay Azərbaycanı arasında mədəni bir elçi vəzifəsini həyata keçirmiş və dostluq körpüsü qurmuşdur.

Milli şairimiz Səhənd 1969-cu ildə Quzey Azərbaycana gəlmişdir. Həmin səfərdə şairin əsas iki məqsədi vardı. “Əfsanəvi azadlıq diyarını” görmək, bir də dili bir, dini bir qan qardaş-bacıları ilə-Azərbaycan xalqı ilə görüşmək. Şair Azərbaycanı gəzmiş,

elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri, sadə insanlarla görüşüb söhbət etmişdir. Geriyə qayıtdıqdan sonra isə təessüratlarını qələmə almışdır. O, həmişə belə düşüñürdü ki, Cənubi Azərbaycanın azad işıqlı gələcəyi yalnız Quzey Azərbaycanla birləşəcəyi zaman mümkün ola bilər. Şair belə bir nəticəyə gəlmışdır ki, səbr etmək lazımdır, zamanla hər şey öz yerini tapar... Şah istibdadına qarşı mübarizə aparan Səhənd belə deyirdi:

Mən Səhəndəm, əyilməz yada tufanlı başım,
El bilir haqlı döyüşlərdə keçib çoxlu yaşım

Şair gələcəyə nikbin baxmış, xoş günlərin arzusu ilə yaşamışdır. O, 1968-ci ildə ustad Şəhriyara yazdığı məktubunda deyirdi:

Şairim, yubanma, yoldadır karvan,
Qulaq as, dünyada gör bir nə səsdir
Bağrını sıxmasın atılan toplar,
Qırılan zəncirdir, sınan qəfəsdir (4, səh.52).

Səhəndin ana dilində olduğu kimi fars dilində də bir sıra əsərləri vardır. Onun bu dildə yazdığı “Təbrizə salam”, “Oyan Səməd” şeirləri, Şəhriyara ithaf etdiyi qəzəllər, həmçinin 1972-ci ildə Rüstəm Əliyevin tərtibi ilə Tehranda çap olunan “Fəzlullah Nəimi Təbrizi və İmadəddin Nəsimi Şirvanının farsca divanı” na “Ç. Cuya” gizli imzası ilə yazdığı geniş elmi müqəddimə böyük əhəmiyyətə malik əsərlərdir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şairi Bulud Qaraçurlu Səhəndin ədəbi və inqilabi fəaliyyəti Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Şairin ədəbi irsi Türkiyədə də geniş yayılmışdır. Onun “Sazımın sözü” əsə-

rinin türk dilinə tərcüməsi 1980-ci ildə Dursun Yıldırımin ətraflı ön sözü ilə nəşr edilmişdir.

Təəssüf ki, Azərbaycanın qüdrətli şairinə amansız ölüm qalib gəlmiş, İran inqilabının ilk nailiyyətlərini görməyə imkan verməmişdir. O, 1979 -cu il aprelin 10-da ürək xəstəliyindən vəfat etmişdir.

Səhənd təbiətin oyandığı bir vaxtda-baharda dünyaya göz açdığı kimi baharda da dünyaya göz yumdu.

“Varlıq” jurnalının 3- 4-cü sayıları “Səhənddən Kürçaylıya” adlı yazısı ilə başlayır. Mənzum epistolyar janrıñ gözəl nümunəsi olan bu şeirə verilmiş redaksiya qeydində əsərin yazılmış səbəbi və şəraiti açıqlanmışdır. “Bu nömrəmizdə...xalq şairi Səhəndin... “Qardaşım Əliağa Kürçaylıya cavab” şeirini dərc etdik. Səhənd bu şeiri illər əvvəl, Əliağa Kürçaylının “Fillər də ağlayır” şeirinə cavab olaraq yazmışdır”. Şeirə böyük türk şairi Tofiq Fikrətin:

İnsanlığı pamal edən alçaqlığı yix, əz,
Billah, yaşamaq yerdə sürüklənməyə dəyməz!

- beysi epiqraf verilmişdir.

Ağla, qoy ağlayım, qoy ağlasınlar,
Axısın göz yaşımız ümmanna dönsün.
Dolsun yer üzünün dəlik-deşiyi,
Sürünənlər bəlkə boğulsun olsün.

Bu şeir xalqımızın bir etnik vahid kimi birləşməsi yolunda Azərbaycan ziyalılarını mübarizəyə səsləmişdir. Lakin bu mübarizə üsulunun özü də orijinaldır-vurub-yıxməq, söküb-dağıtməq, asib-kəsmək fəlsəfəsi

yox, Füzuliyana kədər, ağlamaq, göz yaşı fəlsəfəsidir. Ancaq bu, acizliyin, bacarıqsızlığın, fərsizliyin göz yaşları deyil. Bu göz yaşlarının özü də bir silahdır:

Bıraxıbsan, bırax “ötəriləri”,
Əbədi insana əbədi söz yaz.
Ürəklərə yazsa sözün sənətkar
Aləm də pozulsa, o söz pozulmaz.

Şair bilirdi ki, xalq üçün yaşayanlarla xalq üçün yaradanların həyatı əbədidir:

Kim deyir ölümdür, candan əl çəkmək,
Bu ölümdən doğur başqa bir həyat!
İnsan öz canından keçməsə demək,
Əbədi həyata çatarmı? Heyhat!...

Səhənd ölümü ilə ölməzlik zirvəsinə yüksəlmiş, otuz ildən artıq Azərbaycan xalqının azadlığı uğrunda mübarizə aparıb ədəbi fəaliyyətini doğma xalqının ictimai və mədəni tərəqqisinə həsr etmiş, zəngin bir ədəbi irs qoyub getmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. B.Q.Səhənd. Sazımın sözü seçilmiş əsərləri. Bakı, Yaziçi, 1984,
2. XX əsrдə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar. 1900-1985-ci illər. Bakı, Elm nəş.1990.
3. İsmayılova N. Varlıq jurnalı və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı. Nurlan nəşriyyatı, 2009.
4. Qulam H.S. Müasir mətbuat şəxsiyyətləri. Tehran, Preseqent. 1351.
5. Salamulla C. Dostlar görüşü. Tehran 1359.

**ƏLİ KƏMALİ
1944-1996**

Güney Azərbaycanda milli düşüncəmizi halal və doğma qaynaqlara bağlayan, millətinə, xalqına varlığı ilə bağlı olan Əli Kəmali müxtəlif yönümlü tədqiqat və araşdırırmalar aparan böyük alimdir. Onun zəngin elmi-ədəbi irsi öyrənildikcə bu dediklərimizin bir daha şahidi olacaqıq. Onun ürəyi vətən, yurd eşqi ilə döyünmüş, o, həmişə ana yurdun abadlığına və tərəqqisinə çalışmış, bu yolda hər türlü maddi və mənəvi fədakarlığı əsirgəməmişdir.

Əli Kəmali Orta Şərq türklərinin yurdu olan Savə şəhərinin Xərəqan mahalının Bəndəmir kəndində 1944-

cü ildə anadan olmuşdur. Atası Əkbər Kəmali əsasən əkinçiliklə məşğul olmuş, ara-sıra kənd məktəbində müəllimlik də etmişdir. O, Savənin Xərəqan mahalının tanınmış alimlərindən olan seyidlərə mənsub olmuşdur.

Əli ilk təhsilini öz kəndində atasının dərs dediyi məktəbdə almış və Savə şəhərinə gedərək orada orta təhsilini bitirmişdir. 1957-ci ildə Tehrana getmiş, orada Universitetin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Ali təhsilini başa vurduqdan sonra ədliyyə vəkili olmuşdur.

Kəmali bütün varlığı ilə İranın Savə türklərinə bağlı olmuşdur. O, öz xalqının dilini və tarixini hədsiz dərəcədə sevərək onunla fəxr etmiş, həm də Orta İran türklərinin bir təmsilçisi kimi son dövrlərdə qaşqay, şahsevən, xələc, türkmən, padar, tərəkəmə və s. türk mənşəli tayfaların tarixi köklərini araşdıraraq, vahid bir toplum təşkil edən türk ellərinin inzibati ərazi bölgüsü bəhanəsi ilə bir-birindən ayrı salınmalarını, İranda yaşayan bəzi türklərin fars mühitinə uyğunlaşdırılmalarını görmüşdür.(6,s 23).

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, o, Orta İran türklərinin məsələsini ilk dəfə ortaya çıxarıraq böyük bir ümmanı görmüş, buranın bir türk yurdu olduğunu faktlarla ortaya qoymuşdur. Bütün bunlardan sonra Əli Kəmali böyük çətinliklər bahasına olsa da, kəndbəkənd gəzərək səpələnmiş türklərin, xüsusilə ona doğma olan Savə mahalında və ona yaxın yerlərdə Həmədan, Təbriz, Qəzvin, Məlayiz, Qum, Xələsistan, habelə qaşqay elləri və İranın digər yerlərində pərəkəndə halda yaşayan türklərin folklorunu, yer adlarını, həm müasir dövrdə, həm də keçmişdə yazib-yaratmış şairlərinin əsərlərini, toplayıb öyrənməklə məşğul olmuşdur.

Əli Kəmali tədqiqat əsərlərini Savə ləhcəsi ilə yazmışdır. Onun araşdırılmalarından və tədqiqi materiallarından məlum olur ki, İranın milli və etnik tərkibi ilə bağlı dünya türkologiyası uzun müddət aldadılmışdır. Belə saxtakarlığı üzə çıxarıb ifşa etmək hər insana məxsus ola bilməyən cəhətdir.

O, Cənubi Azərbaycanda əsasən, el şairlərinin və aşıqların yaradıcılığını öyrənərək buradakı dialektlərin xəritəsinin yaradılmasına və bununla bağlı bir sıra problemlərin həllinə şərait yaratmışdır. Lakin çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, vaxtsız əcəl bu işləri sona çatdırmağa macal verməmiş və onun apardığı faydalı axtarışlar yarımcıq qalmışdır.

Böyük alim Savə, Həmədan, Zərəndədə yaşayan türklərin və başlıca olaraq, Xələc türklərinin el ədəbiyatını toplayıb təbliğ edərək göstərmişdir ki, "Bil qamus" dastanı ilə Orta İran türklərinin dili və mədəniyyəti arasında sıx bağlılıq vardır. Doxsan oba və eldə yaşayan iki milyon yarımdan çox Qaşqay türklərinin böyük mədəniyyətini də Əli Kəmali ortaya çıxarmışdır. O, Güney Azərbaycandan kənarda olan beş milyon türkün yaşadığı obaları da qarış-qarış gəzmiş, folkloru, yer adlarını toplayıb öyrənməklə məşğul olmuşdur.(1, səh2)

O, göstərmişdir ki, İranda azəri türklərinə təkcə Güney Azərbaycanda deyil, bu böyük ölkənin hər guşəsində rast gəlmək olar. Azəri türkləri Azərbaycanın Təbriz, Qaradağ, Ərdəbil, Xal-xal, Miyanə, Marağa, Urmiya, Xoy bölgələrindən tutmuş Zəncan, Həmədan, Savə, Gilan, Qəzvin, Xorasanda və s. yerlərdə yayılmışlar, elə bu baxımdan pərakəndə və küll halında yaşayan azəri türklərinin folkloru və el ədəbiyyatı rəngarəng və zəngindir.

Əli Kəmali ixtisasca hüquqşunas olsa da, Güney Azərbaycanda folklorun toplanması və araşdırılması sahəsində xidmətləri böyükdür. Belə ki, o, Savə bölgəsindən olan 729 kəndin dilinin Azərbaycan, türkdilli olduğunu topladığı qaynaqlarda göstərmədir. O, əsərlərini türkçə yazaraq, milli kimliyini unutmuş və buna bəraət axtaran ziyahılara öz yaradıcılığı ilə nümunə göstərmişdir.

Fədakar alimin tədqiqatları, topladığı folklor və etnoqrafik materiallar Güney Azərbaycanı öyrənmək üçün zəngin mənbə kimi qiymətlidir. Onun folklorşunaslıq fəaliyyətindən ilk dəfə professor Qulamhäseyn Bəydili yazmışdır. O, belə hesab etmişdir ki, aşiq Telimxanın əsərləri və Əli Kəmalinin digər toplama və tədqiqləri Azərbaycan dilinin ləhcələrini öyrənmək üçün yeni bir hadisəyə çevrilə bilər.

Hüseyin Güneyli də Əli Kəmali irsini araşdırın tədqiqatçı kimi tanınmışdır. O, tədqiq etdiyi alimin yaradıcılığından bəhs edərkən belə bir fikir söyləyir ki, Əli Kəmali Orta İran türklərinin klassik və müasir söz ustadlarının əsərləri ilə yanaşı, onların şifahi ədəbiyyat örnəklərini, xüsusən məhəbbət dastanlarını da toplamış və son vaxtlara kimi folkloraya aid 27 əsər əldə etmişdir. Bundan başqa, o, Güney Azərbaycanda folklorun toplanması və araşdırılmasında dəyərli xidmətləri olmuş yüzdən artıq el sənətkarını aşkara çıxarmışdır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: Telimxan, Zərqəzelli, Quluxan Misirqanlı Asi, Türkmən Mahmud, Suludərəli Əndəlib, Bəndəmirli Şeyx Həsən Möhtərəmi, Səndəkli Aşiq Rza Əli, Muslimaladlı Qüdsi, Mərəlqanlı Asım, Açınlı Asi, Qırmızınlı Fəqir, Susənqanlı Muntəzir, Vərcəndli Pənahi, Dərgizinli Əlvinli Mahmud, Misirqanlı Əkbər Rəzzaqi, Həmədan kəndlərindən

Molla Əhməd, Məhzun, Nigarlı Əfşar, Kövsər, Eynəbadlı Davəzi, Qulukəndli Yadigar, Kəhazalı Fani və digər onlarla el sənətkarlarının yaradıcılığını böyük bir auditoriyaya tanıtmışdır.

Vaxtsız əcəl Əli Kəmalinin işini yarımcıq qoymuşdur. Onun nəşr etdirə bilmədiyi, əlyazma şəklində olan məhəbbət dastanlarının adları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. “Kəlbi-Nurizad”, 2. “Mahmud-Nigar”, 3. “Şah İsmayıł”, 4. “Tufarqanlı Abbas”, 5. “Məsum-Əfruz”, 6. “Aşıq Qərib”, 7. “Xan Əsgər Məsub”, 8. “Vərqa – Gülsə”, 9. “Nəcəf-Mahcamal”, 10. “Qaradağlı Qurbanla Pəri”, 11. “Səyyad-Səadət” 12. “Fərhad Gülşad”, 13. “Seyidi Pəri”, 14. “Həmrəh Səhminar, Sayiar” 15. “Təhazmirzə ilə Zöhrə”, 16. “Gögli Məhəmmədlə Pəri”, 17. “Əsli Kərəm”, 18. “Bəhram-Güləndam”.(8, səh 18)

Bu dastanların həm İran və Azərbaycanda, həm də başqa türkdilli xalqlarda müxtəlif variantları vardır.

Onun qələmindən çoxlu mənzum və mənsur şeirlər, elmi-ədəbi məqalələr çıxmış, o, müxtəlif mahallarda keçirilən elmi sessiyalarda, konfranslarda çıxış edərək ən aktual mövzulara toxunmuşdur. Savədə onun yerinə yetirdiyi ən böyük və əsaslı iş türk dilinin böyük şairi 200 il bundan önce yaşamış Telimxanın müxtəlif əllərdə pərakəndə şəkildə yayılmış əsərlərini (30 min beytə yaxın) 20 il müddətində toplamış, araşdıraraq tədqiq etmiş, tam halda çap etdirmişdir.

Fədakar alim Əli Kəmali Telimxanın nəsil şəcərəsini tərtib etmişdir. O, Telimxanı türk aləminə bir tapıntı kimi təqdim etmiş və göstərmüşdür ki, Telimxan təkcə aşiq şeirlərini yazmaqla kifayətlənməmiş, klassik şeir

formalarında da əsərlər yazmışdır. Folklorşunas-alim Əli Kəmali onun 400 qıtəsini üzə çıxarmışdır. Məlum olmuşdur ki, Telimxan müstəzad, müxəmməs, təcnis, mürəbbə və s. şəkillərdə, əruzun müxtəlif bəhrlərində də şeirlər yazmışdır.

Telimxan əsərlərini ana dilində yazdığını görə böyük şöhrət qazanmışdır. Onun üslubunda yazılı və şifahi şeirimizin poetik leksikonu, təsvir sistemi vəhdət təşkil edir. M.P.Vaqif poeziyasının üslub və intonasiya təsviri Telimxanın şeirlərində də hiss edilir. Lakin poetik təsvirə Vaqif meyarları ilə yanaşdıqda didaktikanın, nəsihətçiliyin, nəzm səviyyəsindən enməsi ilə də rastlaşıraq.

Əli Kəmali Telimxanla bağlı yazısında anadan olduğu Xərəqanla əlaqəli belə bilgi vermişdir: "Xərəqan bölgəsi bütün dağlıqdır. Bu dağlar Savənin gün batanından, Zəncanın güneyindən çəkilib. Xərəqanın demək olar ki, uzunluğu 250, eni 50 km-dir. Onun dağlarının arasında 200-dən artıq kənd var. Əhalisinin çoxu türkçə danışır. Ancaq iki kənd var ki, əhalisi türk, eləcə də fars dilini xatırladan bir dildə danışır". Əli Kəmali belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, İranda yaşayan türklərin çoxunun dili bir sıra məhəlli ləhcələrə ayrılan Azərbaycan türkcəsidir. Bununla bağlı onun "Türkmən Mahmud" adlı yazısında dediklərini olduğu kimi veririk: "Bizim Mərəlqan və Savə mahalında danışılan türki Azəri türkcəsidir. O cümlədən türkmən Mahmudun dili də bu ləhcədən xəlq olub".(7, səh 21)

Yeri gəlmışkən onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Əli Kəmali Telimxanla bağlı nəsil şəcərəsi haqqında yazanda göstərmişdir ki, Telimxan Savəyə gəlib yurd salan beş qardaşdan biri olan Aqşinin törəməsidir.

Türkmən Mahmud, Mahmud oğlu Hüseyn, Həsən və Mahmud, Mahmudilər bu nəslin nümayəndələridir.

Əli Kəmali M.P.Vaqiflə Telimxanın yaradıcılıqları arasında dil birliyi olduğunu göstərmışdır. O, Telimxanın yaradıcılığını araşdırarkən müəyyən etmişdir ki, şair M.P. Vaqif üslubunda şeirlər yazmış, həm də onun şeirlərinə nəzirələr yazmışdır. Saf əxlaqi-mənəvi dəyərləri təbliğ edən Telimxan aşiq şeirində geniş yayılmış bir üslubda yazmışdır:

Mən şairəm, yalan gəlməz dilimə,
Çarə qılmam haqdan gələn ölümə.

Telimxan adının mənasına gəldikdə Əli Kəmali bunun tel, zülf sözündən yarandığını göstərmışdır. Çünkü o, bəzi şeirlərində Telli təxəllüsünü işlətmişdir.

Folklorşunas-alim Əli Kəmali Telimxanla Xəstə Qasım və Əlişir Nəvayı Məhdimqulu yaradıcılığı arasında bədii müqayisələr aparmış, onlardakı fərqli və oxşar cəhətləri ortaya çıxarmışdır.

Əli Kəmali Xəstə Qasımın həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra yenilikləri də üzə çıxarmışdır: onun doğulduğu yer, ailə vəziyyəti, yeni tapılmış daha bir şeiri, qəbrinin yeri və sevdiyi gözəlin adı da bu yeniliklər sırasındadır. Bundan başqa, o, bizə az tanış olan Qaşqay, Əbivərd, Əfşar tayfalarının tarix və ədəbiyyatına toxunmuşdur. Onların məskən saldıqları yer və əhalisinin sayı ilə bağlı məlumat vermiş, elm və sənət adamlarını tanıtdırmışdır.

Onun topladığı el ədəbiyyatı Azərbaycan türk dilinin öyrənilməsinə önəmlı material vermişdir.(2, səh 33) Onun əsərləri, gördüyü işlərin əsas qayəsi milləti özünə tanıtdırmaqla bağlı olmuşdur. Doğrudan da, hər hansı bir millət özünü tanımasa heç vaxt varlığını

tanıtdırıa bilməz və başqa mədəniyyətlər qarşısında baş əyməyə məcbur olar.

Əli Kəmali bir vətəndaş kimi də, vəkil və hüquqşunas kimi də bir məqsədə qulluq etmişdir: haqqı naşa olmağa qoymamışdır! İranda hər tərəfə səpələnmiş mənəvi sərvəti xalq folklorunu xalqdan toplayıb xalqın özünə də qaytarmışdır.(4, səh 48)

O, gördüyü bu böyük işlərlə F.Köçərli və S.Mumtaz ənənəsini davam etdirmiş, onun topladığı folklor və etnoqrafik materiallar, Güney Azərbaycanı öyrənmək baxımından zəngin bir mənbə olaraq qalacaqdır.

Bu böyük alimin fədakar və mübariz işi ilə birgə xeyriyyəçilik fəaliyyəti də unudulmazdır. O, 6-7 kəndə yol çəkdirmiş, öz yaşadığı Xərəqan kəndində mədrəsə tikdirmiş, işiq çəkdirmiş, həmçinin bir neçə kənddə xəstəxana, kitabxana və həkim məntəqəsi tikdirmişdir.(3, səh33)

Böyük həvəslə ədəbi-elmi yaradıcılıqla məşğul olan Əli Kəmalinin elmi araşdırılmalarına İranda ana dilində nəşr olunan uzun ömürlü “Varlıq” jurnalının səhifələrində yer verilmişdir. Bu elmi ədəbi irs müxtəlif vaxtlarda Təbriz radiosunda da səslənmişdir. Onu demək lazımdır ki, Əli Kəmali “Varlıq” jurnalının yazıçıları heyətinin üzvü olmuş, orada dəyərli yazıları ilə çıxış etmişdir. Əli Kəmali burada da xeyirxah əməlini davam etdirərək bu jurnalın Savədə paylanmasına və yayılmasına köməklik edərək dərgiyə maddi yardım göstərmişdir.

O, araşdırılmalarında ucqar dağ kəndlərində, geniş səhra və düzənliliklərdə yaşayan türksoylu xalqların tarixi, etnoqrafik cizgisi, folkloru ilə bərabər burada yaşayanların sayı, işi, onların yaşadıqları yerin

toponimikası, coğrafi təsviri, iqlimi ilə bağlı məlumat verməyi də özünə borc bilmışdır.

Yekun olaraq demək lazımdır ki, onun araşdırması, topladığı folklor və etnoqrafik materiallar Güney Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənmək üçün misilsiz xəzinədir.

Bu böyük ürək sahibi alimə qəfil ölüm 36 il çəkdiyi fədakarlığın bəhrəsini görməyə macal vermədi. Lakin indiyədək folklorşunas alimin irsi və araşdırması öyrənilməmişdir. “Savə ədəbiyyatı” adlı məqalədə Məmmədəli Müsəddiqin, Əli Kəmalinin araşdırması ilə bağlı mühəhizələrə toxunulmuşdur.(5)

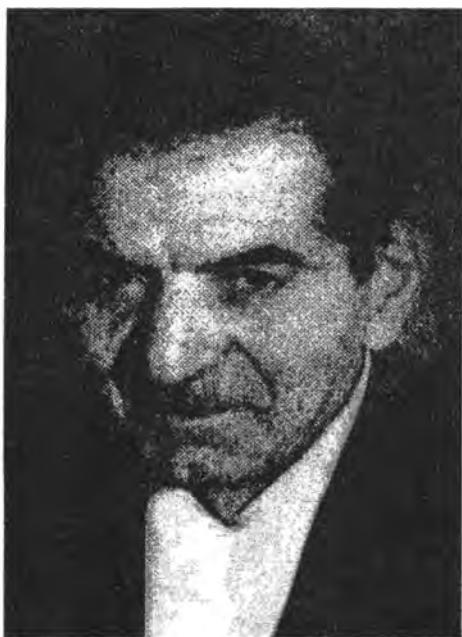
1998-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan Aydınlar Cəmiyyəti və Milli Münasibətlər İnstitutunun təşəbbüsü ilə Bakıda böyük alimin “Tanıtma günləri” keçirilmişdir.

Güney və Quzey Azərbaycan yazıçı və alimlərinin iştirakı ilə Əli Kəmalinin İrs komissiyası yaradılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədəli M. Savə və savə ədəbiyyatı “Cənubdan səslər” Azərbaycan müəllimi qəzeti 17 fevral.1998
- 2.Yavuz Akpinar. Əli Kamali “Varlıq”, №101, Tehran, 1996,
- 3.H.M.Savalan. Kəmalidən sonra. “Varlıq” №101, Tehran, 1996,
- 4.Əsgər Fələki. Uskuyunin yasıdır. “Varlıq”, №101, Tehran, 1996.
- 5.İsmayılova N. Əli Kamalinin tədqiqatları. NDU. “Qeyrət” nəşiriyyatı, 2005.

6. İsmayılova N. Varlıq jurnalı. Azərbaycan ədəbiyyatı. 1979-1999, Bakı, Nurlan nəş. 2009.
7. İsmayılova N. Əli Kəmalinin ədəbi irlsinin öyrənilməsi. Bakı, Elm qəzeti 1999.

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHİRİYAR 1905-1988

Məhəmmədhüseyin Şəhriyar müasir Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli sənətkarlarından biri kimi Yaxın Şərqi ölkələrində tanınmışdır. Hələ sağlığında onun əsərləri İran, Azərbaycan, Türkiyə, İraq və digər ölkələrdə geniş yayılmışdır. Onun lirik şeirlərinə, "Heydərbabaya salam" poemasına saysız-hesabsız nəzirələr yazılışının səbəbi, təkcə unikal ədəbi hadisə olmasında deyil, həm də xalqın tarixi təleyinə şairin dərindən bələdliyində, onların acılı-şirinli həyatını arzu-istəklərini əks etdirməsində idi.

Məmmədhüsyn Şəhriyar XX əsr Azərbaycan poeziyasının nəhəng, qüdrətli ədəbi simasıdır. Onun adını və sənətini Azərbaycanın şimalı, yaxud cənubu ilə məhdudlaşdırmaq qeyri-mümkündür. Şəhriyarin əsərləri artıq uzun illərdir ki, o taylı bu taylı Azərbaycanın hüdudlarını aşaraq dönyanın azərbaycanlılar yaşayan bütün ölkələrində yayılmışdır.

Seyid Məhəmmədhüseyin Behcət Təbrizi Şəhriyar 1905-ci ilin baharında Cənubi Azərbaycanın Təbriz şəhərində anadan olmuşdur. Şairin atası Hacı Mirağa Xoşginabi Təbrizdə tanınmış ədliyyə vəkili, geniş dünyagörüşlü, açıq baxışlı, zəngin həyat təcrübəsi olan, sayılıb-seçilən, xalqın böyük hörmətini və ehtiramını qazanmış bir ziyalı idi. Hələ uşaq yaşlarında ikən Seyid Məhəmmədhüseynə yazıl-b-oxumağı atası öyrətmişdir. Xalq yaradıcılığı və klassik ədəbi irsə bələd olan anası Kövkəb xanımdan eşidib öyrəndikləri də onun üçün çox faydalı olmuşdur.

Beşiyimin başında gah gülmüş, gah ağlamış,
Qundağimin bağını nəğmələrlə bağlamış.
Mənim eşqim, ilahim, hər nəyim var onundur,
Bu qəmlər, bu ələmlər, bu misralar onundur.
...Mən onun sayəsində boy-a-başa çatmışam.
Anam məni yaratmış, mən aləm yaratmışam.

1905-1911-ci illər Məşrutə inqilabı baş verərkən o, lap körpə idi. Atası Hacı Mirağa ailəsinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün onları mürəkkəb hadisələr burulğanı olan Təbriz şəhərindən ata-baba yurdu Abbas mahalının Xoşginab kəndinə köçürülmüşdür.(9, səh 57)

Məhəmmədhüseyn ilk təhsilini Xoşgilab kəndində axund Molla İbrahimdən almışdır. 1912-ci ildə şairin ailəsi Təbrizə qayılmış, seyid Məhəmmədhüseyn Təbrizdə “Talibiyə” mədrəsəsində oxumuş, burada ərəb, fars dillərini, evdə isə xüsusi müəllim vasitəsilə fransız dilini öyrənmişdir. Bu dövrdə şair Həbib Sahirlə tanış olmuş, onun şeirlərini oxumaq imkanı qazanmışdır. Sonralar Seyid Məhəmməd Təbrizdə “Mütəeidə” və “Mütəvəssitə” mədrəsələrində oxuyarkən isə artıq müəllimləri və məktəb yoldaşları onu istedadlı gənc şair kimi tanımışlar. Hətta şairin 15 yaşı olarkən Behcət təxəllüsü ilə yazdığı bir neçə şeiri “Ədəb” adlı dərgidə çap üzü görmüşdür.

Şair 1921-ci ildə təhsilini davam etdirmək üçün Tehrana gəlmış və Darülfünuna yazılmışdır. Burada təhsilini başa vurduqdan sonra 1924-cü ildə Tehran Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. Univeristet illəri (1924-1929), ilk növbədə, yeniyetmə gəncin bilik və dünyagörüşünün daha da zənginleşməsi və dərinləşməsi dövrüdür. Bu mərhələdə bədii yaradıcılığının təkamülü istiqamətində də o, nəzərə çarpacaq ciddi uğurlar qazanmışdır. Güney Azərbaycanın tanınmış tədqiqatçısı Əli Sərhənginin dəqiqləşdirmələrinə görə, Şəhriyarın ilk şeir kitabı 1926-ci ildə Tehranda “Sədaye xuda” (“Tanrıının səsi”) adı ilə çap olunmuşdur. 1927-ci ildə ikinci kitabı “Məsnəviye-Ruh və Pərvanə” (“Ruh və Pərvanə məsnəvisi”), 1929-cu ildə üçüncü şeirlər kitabı-196 səhifəlik “Kitab-ça”sı-divanı çap olunmuşdur.

Gənc şair Tibb Universitetində təhsil aldığı dövrdə Sürəyya adlı bir qızın aşiq olduğundan onun eşqinə yaşadığı məhəllənin adına uyğun olaraq “Behcət” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Lakin Pəri adlandırdığı

həmin gözələ qovuşa bilməmişdir. Çünkü Hökumə Büllurinin araşdırmları sayəsində üzə çıxarılmış Məhəmmədhüseyn Şəhriyarin “Ettelaat” qəzetiñə verdiyi müsahibələrdən bəlli olmuşdur ki, şair eşqinə rəqib kimi “adını və vəzifəsini demək istəmədiyi güclü bir şəxslə üz-üzə gəlmış”dır. O zamankı İran Şahının qohumu olan bu qorxulu şəxs Şəhriyari həbsxanaya saldırmış, az sonra Tehrani tərk etməsi şərtilə onu həbsdən buraxdırıb Nişapura sürgün etdirmişdir. Beləliklə, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar Ali Tibb Universitetində təhsilini başa çatdırıa bilməmiş, diş həkimliyi və əczaçılıq fakültəsini bitirməyə cəmi 2-3 ay qalmış Tehrani tərk etmişdir. Nakam məhəbbəti Şəhriyarin “Həzin nalələr”, “İtmiş Yusif”, “Odda yanın Pərvanə”, “Köynəyin qoxusu” “Dəli Pəri”, “Behcətabad xaritəsi” kimi təsirli şerlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, şairin həyatında olan sarsıntılar onun arzularını alt-üst etmişdir. Sənətkar həyatında baş verən bu fəlakətlərdən sonra yaxşı dostlarının hesabına yeni həyata başlamışdır. Bununla da, “Behcət” təxəllüsü artıq narahat dünyasından ona “ərməğan” olaraq qalmışdır. Bundan sonra “Şəhriyar” təxəllüsünə keçən sənətkarın yaradıcılığında keyfiyyət dəyişikliyi nəzərə çaprmışdır. Bu vaxtadək yalnız aşiqanə lirik qəzəllər, şeirlər yazan şair, sonralar ictimai-fəlsəfi lirikanın kamil bədii nümunələrini yaratmağa nail olmuşdur.

1934-cü ildə Məhəmmədhüseynin atası vəfat etmiş, amma sürgünün sərt qanunları atasının dəfn mərasimində iştirak etməyə imkan verməmişdir. Bu sarsıntılar içərisində şair “Atamın matəmində” şeirini yazmışdır:

Yalqız qoyub getdin bizi, ay bixəbər ata!
Getdin özün, məni elədin bipədər, ata.
Ey can verən vətəndə, ölen bir qərib tək,
Yandırıdı qəlbimi bu ələm, bu kədər, ata!
Qəlbin qaniyla bəsləyən ey bağban məni,
Dünyada görməyən əməyindən səmər, ata!
Oğlundan ötrü eyləmiş əgyar tənələr.
Sarsıtdı bəlkə qəlbini bu tənələr, ata!
...Sən rəhimdil, vəfali, sən əhli-güzəşt idin,
Əfv et məni, bu olsa müyəssər əgər, ata!
...Söylə necə dönüm evə bir gün o qəmlə mən,
Səndən o evdə görməyim heç bir əsər ata!
Mən qalmışam, ümid qalıb, bir də dərdü-qəm,
Onlar da dolu puç, qələminlə hədər, ata!
...Öldün özün, ürəkdə adın daima yaşar,
Çəkdim qəmində gər biləsən mən nələr, ata!

Sürgün həyatı yaşayan şair bu səkkiz illik üzü-cü dörvü “Nişapurda günəş batarkən” adlı poemasında təsvir etmişdir. Həmin acı günlərin sərt amansız xarakterinin mahiyyəti bu poemada belə açıqlanmışdır:

Ya ilahi, qəribəm, eylə kömək,
Olmasın kimsə didərgin mən tək!
Dostlarım düşdü uzaq, getdi vətən!
Qaldı bir xəstə ürək, xəstə bədən!
Düşmüşəm bir yerə, yoxdur bir adam.
Olsa da, mən bu vilayətdə yadam.(10, səh 134)

1935-ci ildə Məhəmmədhüseyin Şəhriyarın sürgün həyatı bitmiş və o, Tehrana qayıtmışdır. Şair Hacı İsmayıл Əmir Xizinin xeyirxahlığı sayəsində kənd

təsərrüfatı bankında işə düzəlmışdır. Lakin həyatında baş verən fəlakətləri unuda bilməyərək, sufî dərvishlərin mühitinə daxil olmuşdur. Özü də dərvishvari bir həyat tərzi yaşamışdır. Belə çətin şəraitdə ədəbi-ictimai fəaliyyətini davam etdirən şair bir müddət tərki dün-ya bir həyat keçirmişdir.

1949-cu ildə şairin "Divan"ının birinci cildi çapdan çıxaraq ona çoxsaylı pərəstişkarlar qazandırılmışdır. O, İranda yeni şeirin banilərindən sayılan Nima Yuciflə tanış olub yaxınlaşmışdır. Məhz bunun sayəsində Şəhriyar klassik şeir üslubunu yeni şeirin prinsipləri ilə zənginləşdirmiş, beləliklə, hər iki üslubun vəhdətindən doğan tamamilə orijinal bədii nümunələr yaratmağa müvəffəq ola bilmişdir. Nəticədə Şəhriyarın şöhrəti daha da artmış, tərəf-darları çoxalmış, ümumxalq məhəbbəti qazanmışdır.

Məhəmmədhüseyin Şəhriyarın dərin mənəvi böhrandan xilas olmasında fədakar ananın - Kövkəb xanımın müstəsna rolü vardır. Anası Tehrana gəlmiş, şair övladına bəslədiyi qeyri-adi şəfqət, keçən günlərdən doğma el-obasından, xalq ədəbiyyatından etdiyi təsirli söhbətlər görkəmli şairin ruhunu təzələmiş, onda həyat eşqini qüvvətləndirmişdir. Daha doğrusu, Kövkəb xanım övladını sanki ikinci dəfə yenidən dünyaya gətirmiştir.

Beləliklə, Şəhriyar yenidən qələmə sarılıraq 40-ci illərin ən gözəl əsərlərindən sayılan "Azərbaycan", "Əziz Azərbaycana xitab", "Qaranlıq gecələr", "Eynşteynə peygam" və s. əsərlərini yazmışdır.

Şairin yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu geniş yer tutmuşdur. Şəhriyar Azərbaycanı böyük vətən kimi inamlı, ürəklə tərənnüm etmiş, bu mövzuda heç bir ideologiyaya tabe olmayıb, ümumilli

mənafeyi ifadə edən və əbədi olaraq qala bilən mükəmməl şeirlər yazmışdır. Şəhriyarin azərbaycanca şeirlərində vətənin şanlı tarixi, böyük istiqbalı, taleyi və müqəddəratı özünün kamil bədii əksini tapmışdır. Ustadin “Azərbaycan” şeiri o taylı bu taylı Azərbaycanda həmin mövzuda yazılmış şah əsərlərdən biridir.

Gönlüm quşu qanad çalmaz sənsiz bir an, Azərbaycan,
Xoş günlərim getmir müdəm xəyalımdan, Azərbaycan
Səndən uzaq düssəm də mən, eşqin ilə yaşayıram.
Yaralanmış qəlbim kimi qəlb vuran, Azərbaycan.
...Vətən eşqi məktəbində can verməyi öyrənmişik,
Ustadımız deyib heçdir vətənsiz can, Azərbaycan!
...Ya rəbb, nədir bir bu qədər ürəkləri qan etməyin,
Qolu bağlı qalacaqdır nə vaxtacan Azərbaycan,
Övladların nə vaxtadək tərki-vətən olacaqdır?
Əl-ələ ver üsyan elə, oyan, oyan, Azərbaycan!
Bəsdir fəryad odlarından kül ələndi başımıza,
Dur ayağa! Ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan!
Şəhriyarin ürəyi də səninki tək yaralıdır.
Azadlıqdır mənə məlhəm, sənə dərman, Azərbaycan!

Cənubi Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatının ən parlaq səhifəsi olan 21 Azər hərəkatı başlayan zaman ədəbi məclislər, yeni mətbü orqanları yaranmış, Şəhriyar da bütün bu hadisələrdən ruhlanaraq yuxarıdakı Azərbaycan şeirini yazmışdır.(4)

Tehran şəhərində yaşayarkən şairin həyatında üzücü bir hadisə baş vermişdir. 1952-ci ildə anası Kövkəb xanım vəfat etmiş, şair anasını da Qum şəhərində atası Hacı Mirağa Xoşgilabının məzəri

yanında torpağa tapşırılmışdır. Bu unudulmaz hadisənin təsiri ilə şair elegiya kimi səslənən “Ey vay, anam” şeirini yazmış, bu şeirdə ana-övlad məhəbbətini belə təsvir etmişdir:

Nə qədər ki, mən sağam, anam da sağdır mənim,
Yaşayacaq qəlbimdə, pərişan gülüşümdə.
Bir sözünü yad edib qırılan gülüşümdə.
Heç olərmi, söyləyin, sual verin cahana,
Şəhriyarı yetirən şair ürəkli ana?!
O, sevgidən yoğrulmuş yanar, qaynar bir ürək.
Hara getsəm, köksümdə mənimlə bir gedəcək.

Bu itkidən sonra Şəhriyar Tehranı tərk edərək 1953-cü ildə qəti olaraq ana Təbrizə üz tutmuşdur:

Tehranın qeyrəti yox Şəhriyarı saxlamağa.
Qaçmışam Təbrizə, qoy yaxşı-yaman bəllənsin.

Şair Təbrizdəki “Ziraət” (“Fəlalət”) bankında işə girmiş, “Ziraət” bankından kreditlə pul götürüb Ərk qalasının yaxınlığındakı Məqsudiyyə məhəlləsindən kiçik bir ev almışdır. 28 il ilk sevgisinə sadıq qalan Şəhriyar, nəhayət, 1953-cü ildə bibisi qızı Əzizə ilə nigaha girmiş, bu nigahdan qızları Şəhrizad (1955) və Məryəm (1957), həmçinin oğlu Hadi (1959) dünyaya gəlmişdir.

Ata-baba -yurdu Xoşginaba 1954-cü ildə etdiyi səfər, el-oba ilə səmimi görüşlər ona poetik ruh gətirmiştir. Milli ədəbiyatın görkəmli nümayəndəsi Bulud Qaraçurlu Səhəndlə dostluğu Şəhriyaranın ana dilində xalq həyatından bəhs edən əsərlər yazmaq

sahəsində daha fəal çalışmasına müsbət təsir göstərmişdir. Bank məmuru, dəyanətli Büyüğə Nəkəndişlə yaxın, doğma, etibarlı münasibəti də Şəhriyarın həyat eşqinə qol-qanad vermişdir. Onun həyata və sənətə marağı artmış, incəsənətə meyli yenidən dirçəlmış, məşhur musiqişunas Əbülhəsən Səba ilə köhnə dostluğunu yenidən davam etdirməyə başlamışdır.

Təbrizdə və Urmiyada keçirilən Şəhriyar şeir gecələrində xalqın təbii məhəbbətini hiss edən şair daha da ruhlanmışdır. "Divan"ının ikinci və üçüncü cildlərinin (1955), beş cildlik "Külliyyatı"nın (1967) nəşr etdirib xalqa çatdırılması, əsərlərindən nümunələrin ingilis dilində (1961) və fransız dilində (1971) çap olunması onun ədəbi şöhrətini artırılmışdır.

1972-ci ildə möhkəm dostluq telləri ilə bağlı olan Büyüğə Nəkəndişlə birlikdə Tehrana gedən Şəhriyar, yenə Səhəndin evinə düşmüş, orada ədəbi simalarla görüşmüştür. Bu zaman şair Tehranda ezamiyyətdə olan şərqşünas-alim Rüstəm Əliyevlə də görüşmüştür. Məclisdə özünün "Türk dili" şeirini oxuyan Şəhriyar bu görüşü uzun müddət unuda bilməmişdir. O, ailəsi ilə birgə 1976-ci ildə dünya şöhrəti alım doktor Cavad Heyətin təkidi və yardımını ilə Tehranda bir evdə yerləşmişdir. Amma bu gediş şairə uğur gətirməmişdir. Dalbadal ağırlı-acılı hadisələri ona surpriz edən böyük Tehran bu dəfə də ən qiymətli varlığını-Əzizə xanımı onun əlindən almışdır. 40 yaşına çatmamış dünyasını dəyişən Əzizə xanımın itgisi şairin belini bükmüş və o, sevimli xanımına "Əzizə can", "Bir gəlin" ağımərsiyələrini yazaraq göz yaşlarını saxlaya bilmir. Şəhriyar bu hadisəni son nəfəsinədək unuda bilməsə də, özünü toplamağa, günün reallıqları ilə yaşamağa,

xalqının haqq səsinə səs verməyə çalışmışdır. O, birdəfəlik olaraq Təbrizə dönmüş, ömrünün sonuna-dək orada yaşamışdır. Şəhriyar Təbrizdə sadə və kasib, lakin qürurlu bir ömür yaşamışdır. Burada ədəbi yaradıcılığı ilə məşğul olan şair, Azərbaycan dili və milli şeirinin ənənəsinə söykənərək anadilli Şəhriyar məktəbi yaratmışdır. Son 30 ilin Cənubi Azərbaycan poeziyası Şəhriyar məktəbindən çıxmışdır.

1984-cü ilin fevral ayında Təbrizdə keçirilən ustad Şəhriyarın 80 illik yubileyi qüdrətli sənətkara bəslənən böyük ümumxalq məhəbbətini nümayiş etdirmişdir. Sağlığında çap olunan kitabları ona xalqın ən sevimli milli şairi kimi böyük şöhrət qazandırmışdır.

İran İslam Respublikasının rəhbəri Ayətullah Seyid Əli Xamneyi ilə Məhəmmədhüseyin Şəhriyarın 1987-ci ildə Təbrizdə keçirilən görüşü böyük ustadın sənət qüdrətinin bütün səviyyələrdə qəbul olunduğunu və yüksək qiymətləndirildiyini göstərir. Çox kasib yaşa-masına baxmayaraq Şəhriyar bu görüş zamanı onun üçün ayrılmış böyük miqdarda yardımın İraq-İran müharibəsində qaçqın düşənlərə verilməsini tövsiyə etmişdir.

Ömrünün son günlərini yaşayan şair ürək və ağciyər xəstəliklərdən əziyyət çəkmiş, Təbrizdəki Xo-meyni (1987) və Tehrandakı Mehr (1988) xəstəxana-larında ciddi müalicə olunmasına baxmayaraq 1988-ci il sentyabrın 18-e Mehr xəstəxanasında dünyasını dəyişmişdir. Vəsiyyətinə görə, Təbrizin Surxab məhəlləsindəki “Məqbərətüş-Şüəra” (“Şairlər məqbərəsi”) adlı qəbiristanlıqda dəfn olunmuşdur. Həmin gün Cənubi Azərbaycanda milli matəm günü elan edilmişdir.

Şəhriyar poeziyasında ahəngdarlıq, orijinal fikir və sözlərin harmoniyası, ritm oynaqlığı, mövzu əlvanlığı, ifadəlilik, həyatı gerçəklik, ən əsası isə, yüksək bəşəriliklə sərf millilik vəhdət təşkil etmiş, qaynayıb qarışmışdır. Dərin humanizm, insanpərvərlik ideyaları, həyata, gözəlliyyə, insanlığa sevgi, xəbisliyə, pisliyə, zülmkarlığa, şər qüvvələrə nifrət üzərində köklənmiş bu xüsusiyyətlər onun yaradıcılığını ən yüksək zirvəyə qaldırmışdır. Ən güclü şairlər belə, əllərini alınlara söykəyərək o zirvəyə boyanaraq “Heydərbabaya” salam vermişlər. Bu poema şairin usaqlığı, atalı-analı günləri sevgisi və nəhayət ayrılıq dünyasıdır. Son ana qədər Bakını görmək ümidiłə yaşayan, lakin arzusu ürəyində qalan dərdli şair, ayrılıq yükünü ürəyində daşıyan gözlərini qan qardaşlarının gələcəyi yola dikən böyük insan ürək sözlərini belə ifadə etmişdir:

Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlaşaydım dağdan aşan selinən,
Ağlaşaydım uzaq düşən elinən,
Bir görəydim ayrılığı kim saldı?
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı?

Şəhriyarın yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu geniş yer tutmuşdur. Ustad şair Azərbaycanı böyük vətəni kimi ilhamla, ürəklə tərənnüm etmiş, milli mənafeyi ifadə edən və əbədi olaraq qala bilən mükəmməl şeirlər yazmışdır.

Şəhriyar vətənin bütövlüyü, qarşılıqlı əlaqələrin yaranması ideyasını da böyük cəsarətlə şeirə gətirmişdir. Şair hələ 1967-ci ildə çox çətin dövrdə “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab” şeirində bunu özünəməxsus şəkildə aşağıdakı kimi söyləmişdir:

O taydadır Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Bu tayda da Muşqin, Əhər, Qaradağ.
Bir-birlərin Arazdan almış soraq,
Araz bizi ayırmadan dağlayıb,
Son özü də gecə-gündüz ağlayıb.

Üfüqlərə röya rəngin yaxıram
Tilsimvari dağlar üstə taxıram,
Eynalıdan, Ərk üstündən baxıram,
Sən də hünər atın minib çaparsan,
Dumanlı dağlarda məni taparsan

(1, səh.168).

Şəhriyar və ana dili mövzusu da Şəhriyar və Azərbaycan mövzusunun üzvi tərkib hissəsidir. 1969-cu ildə Pəhləvi rejimi zamanı İranda-Azərbaycan dilinin yasaq olunduğu bir zamanda “Türkün dili” şeiri ilk növbədə, böyük cəsarətin ifadəsidir. Bu şeir indiyədək ana dilimiz haqqında yazılmış şeirlərin ən kəsərlisi və qürurlusudur:

Türkün dili tək istəkli dil olmaz,
Ayrı dilə qatsan, bu əsil dil əsil olmaz.
Öz şeirini farsa, ərəbə qatmasa şair,
Şeiri oxuyanlar, eşidənlər kəsil olmaz.
Fars şairi çox sözlərini birdən aparmış,
Sabır kimi bir süfrəli şair paxıl olmaz.
Türkün məsəli, folkloru dünyada təkdir,
Xan yorğanı-kənd içrə məsəldir, mitil olmaz.
...Sözlər də cəvahir kimidir, əslİ bədəldən,
Təşxis verən olsa, bu qədər zir-zibil olmaz.

...Bu Şəhriyarın təbi kimi çimməli çeşmə,
Kövsər ola bilsə, demirəm, səlsəbil olmaz.

Məhəmmədhüseyin Şəhriyarın uğurlu sənət töhfələri olan “Ey bülbül”, “Can Rüstəm”, “Döyünmə-söyünmə”, “Qaçaq Nəbi”, “Həkiməcan”, “Qafqazlı qardaşlarla görüş”, “Gözüm aydın” və s. şeirləri, xalq şairləri S.Rüstəmə və M.Rahimə yazdığı mənzum məktublar Güney Azərbaycanda uzun illər Şimali Azərbaycanla əlaqə və ünsiyyətin ən etibarlı bələdçisi olmaq vəzifəsini uğurla yerinə yetirmişdir.

Məhəmmədhüseyin Şəhriyarın yaradıcılığında poema janrının da xüsusi yeri vardır. Ustad şairin “Haqqın səsi” poemasında biganəlik, divanəlik, haqsızlıq, ədalətsizlik yüksək bəşəri mövqedən ittiham olunmuşdur. Humanist şair bu poemada “İnsanın vətəni yer kürəsidir” ideyasını irəli sürmüsh, bütün insanları qardaşlığı, bərabərliyə, şər işlərdən əl çəkməyə çağırmışdır. “Şeir və hikmət” poemasında da söz sənətinə milli və bəşəri münasibət öz əksini tapmışdır. Bu poemanı Şəhriyarın fəxriyyəsi də adlandırmaq olar:

Şeir azadlığım, şeir həyatım,
Ömrüm, səadətim, müqəddəratım!
Min qəlbədə çalınan tar kimi yəm mən.
Əsrimin Hafizi, Saibi yəm mən.
...Şeirsiz bu dünya kədər, qəm kimi,
Şeirsiz cənnət də cəhənnəm kimi.

Şairin bu silsilədən olan “Nişapurda günəş batar-kən”, “Qardaşım oğlu Hüşəngə” və “Gecələrin əfsanəsi” avtobioqrafik poemalardır. Bu poemalarda

Şəhriyarın Xorasan vilayətindəki sürgün illerindən, ailə ənənələrindən və yeni nəslin tərbiyəsi məsələlərindən, uşaqlıq xatirələrindən bəhs edilmişdir. “Gecənin əfsanəsi” tarixi-romantik poemasının bəzi hissələri “Heydərbabaya salam” poemasındaki motivlərlə səsləşir. “Stalingrad qəhrəmanları” poemasında isə İkinci Cahan hərbində baş verən hadisələr, təsirli hərb səhnələri qələmə alınmışdır.

“Heydərbabaya salam” mənzuməsi Azərbaycan xalqının həyat və məişətinin güzgüsü adlandırırlar. Onun vətənpərvər ruhlu poeziyasında həyat çağlayır. Şəhriyar xalq həyatına, məişətinə yaxından bələd olması belə qiymətli əsərin dolğun, əhatəli yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu poema, sözün həqiqi mənasında, milli tərbiyə məktəbidir. Azərbaycan xalqını təməmayan oxucuya mənzumədən aydın olur ki, elimizdə-obamızda bütün fəsillərin payızın, qışın, yazın, yayın özünəməxsus xüsusiyyətləri qayğıları vardır:

Heydərbaba, bulaqların yarpızı,
Bostanların gülbəsəri, qarpızı.
Çərçilərin ağ nabatı, saqqızı,
İndi də var damağında dad verər,
İtgin gedən günlərimdən yad verər.

(6, səh.126)

Həyatı öz təbii rəng və çalarları ilə tərənnüm edən Şəhriyarın Azərbaycan xalqının xarakterik xüsusiyyətlərinə, məişətinin milli cizgilərinə yaxından bələdliyi belə gözəl əsərlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. “Heydərbabaya salam” poeması iki hissədən ibarətdir. Bu əsəri 1953-cü ildə yazılmış, ilk

dəfə 1954-cü ildə Təbrizdə kitab halında nəşr olunmuşdur. Bu nəşr Güney Azərbaycanın yaradıcı ziylilərinin müstərək səyləri nəticəsində çox nəfis şəkildə hazırlanmışdır. Əsər məşhur xəttat Tahir Xoşnevisinin xətti ilə yazıya köçürülmüşdür.

Şimali Azərbaycanda isə yalnız 1958-ci ildə ədəbiyyatşunas Həmid Məmmədzadənin “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc etdiyi “Şəhriyar Təbrizi” adlı məqaləsindən sonra İranda Məhəmmədhüseyin Şəhriyar kimi qüdrətli Azərbaycan şairinin yaşayıb – yaratdığı və mövcudluğu barədə ilkin məlumat yayılmağa başlamışdır. “Heydərbabaya salam” poeması isə ilk dəfə 1966-ci ildə Azərbaycan oxucusuna çatdırılmışdır.

“Heydərbabaya salam” poemasının ikinci hissəsi Şəhriyarın uzun ayrılıqdan sonra doğma yurda Xoşgınaba yeni səfərindən sonra, 1963-cü ildə qələmə alınmışdır. Bu hissə, əvvəlcə, 30 beşlik bənd kimi meydana çıxmış, şair sonra həmin mövzuya yenidən qayıdaraq əsəri daha da zənginləşdirmiş, bələliklə, bəndlərin sayı 48-ə çatmışdır. Təbrizdə 1966-ci ildə “Furuğiyi-Sədi” nəşriyyatında çap olunmuş yeni təkmilləşdirilmiş nəşrə ön söz yazmış Təbriz Universitetinin professoru Mənütçöhr Murtəzəvi əsəri aşağıdakı kimi dəyərləndirmişdir: “Şəhriyarın bu əsərində həyatın, hadisələrin gerçək nümunələri bütün ziddiyyətləri ilə, sevinci, kədəri ilə öz əksini tapmışdır”.

Yeri gəlmışkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədə də “Heydərbabaya salam” poemasının yayılmasında ilk addımı mühacirətdə olan azərbaycanlılar atmışlar. Ankarada Azərbaycan dərnəyinin orqanı olan “Azərbaycan” jurnalı 1954-cü

ildə bu poemanı dərc etmiş və poema Türkiyədə yayılmışdır. “Heydərbabaya salam” poeması haqqında ilk elmi məqalə hesab edilən, 1955-ci ildə “Azərbaycan” dərgisində çap olunmuş “Ədəbi bir hadisə” adlı məqalənin müəllifi də görkəmli azərbaycanlı Məmmədəmin Rəsulzadə olmuşdur. Qeyd edilən məqaləsində M.Rəsulzadə yazmışdır: “Şəhriyar heç bir məktəbin təsirində deyildir. Ondakı incə mənaların hamısı və yaradıcılığındaki sevimli üsullar yalnız öz duyğusu və qüdrətli təfəkkürünün məhsuludur... Bu xarüqə əsərin Azərbaycan ədəbiyyatında bir hadisə təşkil etdiyi, bizcə, şübhəsizdir”.

“Heydərbabaya salam” mənzuməsinə saysız-hesabsız nəzirələr yazılması, əlbəttə, ilk növbədə şairin poeziyasındaki xəlqiliklə sıx bağlıdır. Bu gün də ədibin şeirlərinə nəzirə və cavablar yazılmışdır. Çünkü Şəhriyar şeirinin əsas qəhrəmanı-poetik obyekti hər cür zoraklığa, zülm və ədalətsizliyə irqi və mülki bərabərsizliyə qarşı çevrilmişdir:

İnsanlıq, insanları xoşlayın,
Bir millətik, birləşməyə başlayın.
Bu xan-xanlıq hökumətin boşlayın,
Bu gün gərək bəşər olsun bir millət,
Bir millətə olarmı yüz hökumət?!

- deyərək tərənnüm etdiyi dünyanın “Bir qanun”, “Bir hökumətə”lə idarə olunmasını dileyən, bəlkə də belə olarsa, bəşəriyyətin müharibə od-alovundan, torpaq hərisliyindən, hər cür çəkişmə və iddialardan xilas olaraq qan-qadasız, asudə, əmin-aman yaşaya biləcəyinə inanan şair, əslində haqlı idi. Çünkü Şəh-

riyari bütün ömrü boyu narahat edən, yuxusunu ərşə çəkən, sonsuz iztirab verən, xalqının milli haqqının, hüquqlarının tapdalanması, doğma dilində yazıb-oxumAğa həsrət qalması olmuşdur.

Şəhriyarın məhz bu duyğu və düşüncələri “Heydərbabaya salam” poemasında orijinal ifadəsini tapmışdır. Ana dilində yazılmış bu mənzumə daim çağlayan bulağa dönmüş, əks-sədəsi hər yerdən eşidilmişdir. Şəhriyar Azərbaycanda yeni cərəyan, ədəbi məktəb yaratmışdır:

Heydərbaba, ildırımlar çaxanda,
Sellər-sular şaqqıldayıb axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,
Salam olsun şövkətivizə, elüzə,
Mənim də bir adım gəlsin dilüzə.

...Bayram yeli çardaxları yixanda,
Novruzgülü qarçıçayı çıxanda,
Ağ buludlar köynəklərin sixanda,
Bizdən də bir yad eyləyen sağ olsun,
Dərdlərimiz qoy dikəlsin dağ olsun.

Heydərbaba, gün dalıvı dağlasın,
Üzün gülsün, bulaqların ağlasın,
Uşaqların bir dəstə gül bağlasın,
Yel gələndə ver gətirsin bu yana.
Bəlkə mənim yatmış bəxtim oyana.

Heydərbaba, yolum səndən kəc oldu,
Ömrüm keçdi, gələmmədim gec oldu,
Heç bilmədim gözəllərin nec oldu,
Bilməz idim döngələr var, dönüm var,
İtginlik var, ayrılıq var, ölüm var.

Son nəfəsinədək “Ayrılıq” adlı böyük dərdi ürəyində daşıyan Şəhriyarın yaradıcılığından bu dərd qırmızı xətt kimi keçir. Şairin bu mövzuya döndənə müraciət etməsi, millətin çəkdiyi acıları bilavasitə yaşaması ilə bağlıdır. Bütövlükdə “Heydərbabaya salam” böyük vətən məhəbbəti poeması, ciddi vətənpərvərlik əsəridir.

1954-cü ilin martında Təbrizdə Həsən Təqviminin “Ettelaat” nəşriyyatında çap etdirdiyi “Heydərbabaya salam” poeması şairin poetik yaradıcılığına ümumxalq məhəbbəti oyatmışdır. Əsərin nəşrindən dərhal sonra mətbuatda müəllif haqqında rəylər və maraqlı mülahizələr söylənilmişdir. Poemanın əks-sədasi çox uzaqlardan eşidilmiş, “Heydərbabaya salam” Güney Azərbaycanda, İranda, eləcə də yaxın Şərqdə ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. Bu əsər, əsasən tipik Azərbaycan kədinin və bu kənddə yaşayan Azərbaycan xalqının həyatı, məişəti, gün-güzərəni və qayğılarının, xalq mənəviyyatının ən nəcib, ən gözəl keyfiyyətlərinin salnaməsi bədii inikasıdır. 30 il yad dildə yazış-yaradan şairin bu qədər uzun fasılədən sonra öz dilində, el-obasına, xalqının daxili aləminə qayıdışı, doğma mənəvi yaddaşa dönümü böyük əks-səda doğurmuşdur.

Şair Heydərbaba-Xoşginab mühitini bütün çalarları, əsas rəngləri və mühüm mətləbləri ilə birlikdə çox məharətlə canlandırma bilmişdir. Təsvirlər o qədər həyatıdır ki, oxucu sanki təqdim olunan mühiti canlı, əyani surətdər görə bilir:

Heydərbaba, Quzu gölün qazları,
Gəldiklərin sazax çalan sazları.
Kəf-kövşənin payızları, yazıları,

Bir sinema pərdəsidir gözümde,
Tək oturub seyr edirəm özüm də.

Akademik İsa Həbibbəylinin haqlı qənaətinə görə, əsərdə şair “Heydərbaba” dağına, ilk növbədə, müraciət yeri kimi”, “vətənin bir rəmzi, həm də uşaqlıq xatirələrinin şahidi kimi üz tutur” (8, səh37).

Ümumiyyətlə, bu poema XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm yaradıcılıq nailiyyətidir. Şəhriyar şeirinin zirvəsi olan bu qiymətli əsər çağdaş dünyamızın bədii fikir xəzinəsidir.

Şəhriyarın poema yaradıcılığında “Səhəndiyyə” poeması da çox mühüm yer tutur. Şair dostu, məsləkdaşı Bulud Qaraçurlu Səhəndin məktubuna cavab olaraq Azərbaycan dilində yazılmış bu təsirli poema vətən haqqında qüvvətli poetik simfoniya kimi səslənir. “Səhəndiyyə” poemasını Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poetik silsiləsinin davamı, daha çox isə, mənalı yekunu kimi də qəbul etmək olar. “Səhəndiyyə” poemasının meydana gəlməsi səbəblərindən danışarkən ustad deyirdi: “Mən bu şeiri Azərbaycan şairi Bulud Qaraçurlu Səhəndə ithaf etmişəm. Bundan başqa, həmin əsərdə eyham şeir sənətindən də faydalananaraq, bəzən “Səhənd” dağına üz tutmuşam. Şair Səhəndin məndə buraxdığı təsiri heç kimsə qoya bilməmişdi”.

Şah dağım, çal papağım, el dayağım, şanlı Səhəndim!
Başı tufanlı Səhəndim!

...Qanad istər bu fəza, qoy qala tərlanlı Səhəndim,
Eşit öz qüssəmi, dastanımı, dastanlı Səhəndim.
Sən, Heydərbaba, ol nərələr ilə çagıranda,
O səfili darda qalan, tülkü, dovşan, şir bağıranda,

Şeytanın şıllağa qalxan qatırı noxta qıranda,
Dədə Qorqud səsin aldım, dedim arxamdı, inandım,
Arxa durduqda Səhəndim, Savalantək havalandım,
Selə qarşı qovalandım.

...Dağlı Heydərbabanın arxası hər yerdə dağ oldu.
Dağa dağlar dayaq oldu.

Arazım ayna çıraq qomadı aydın şəfəq oldu.

O tayın nəğməsi qovzandı, ürəklər qulaq oldu.

...Arazın süd qolu daşdı, qayalıqlar da bağ oldu.

Sarı sünbüllərə zülf icrə oraqlar daraq oldu.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Səhəndiyə” poeması Bulud Qaraçurlu Səhəndin məktubu ilə birlikdə Azərbaycan şeirinin təzə və mənalı “vətəniyyəsi”dir

Məmmədhüseyn Şəhriyar hələ özünün sağlığında ümumxalq məhəbbəti qazanmışdır. Onun şeirlərinə müsiqilər bəstələnmiş, mahnilər qoşulmuşdu. Ustadın əsərləri ingilis, fransız, alman, italyan, ərəb, fars dillərinə tərcümə olunmuşdur.

İran İslam Respublikasında Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın adı uca tutulur və ustad şairə böyük ehtiram bəslənilir. Şairin yaşayıb yaratdığı Təbriz şəhərində ən böyük küçələrdən birinə Şəhriyarın adı verilmişdir. Ədibin uzun illər Təbrizin Məqsudiyyə məhəlləsində yaşadığı ev indi yaraşıqlı mənzil-müzeyə çevrilmişdir. Təbrizdəki möhtəşəm “Şairlər məqbərəsi”nin önündə Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaraşıqlı büstü ucalır.

İranda 1990-1993-cü illər arasında hər il keçirilən Beynəlxalq Şəhriyar günləri qüdrətli ustada bəslənilən ümumxalq məhəbbətini əyani surətdə nümayiş etdirmişdir. Xüsusən, Tehranda və Təbrizdə 14-17 aprel 1998-ci il tarixində keçirilmiş Beynəlxalq

Şəhriyar konqresi ədəbin ömür və sənət yolunun daha dərindən öyrənilməsi sahəsində mühüm addım olmuşdur. Şəhriyarin haqqında çoxsaylı monoqrafiyalar və məqalələr meydana çıxmışdır.

Azərbaycan Respublikasının mərhum prezidenti Heydər Əliyev cənablarının ustad Məhəmmədhüseyin Şəhriyarin anadan olmasının 90 illiyinin qeyd edilməsi haqqında verdiyi 29 oktyabr 1997-ci il tarixli fərman ustad sənətkarın həyatı və yaradıcılığının daha əhatəli şəkildə öyrənilməsi və təbliğinə, əsərlərin yeni nəşrlərinin meydana çıxmasına, ədibin dünya şöhrətinin artmasına geniş imkanlar açmışdır.

30 ildən artıq bir dövr ərzində Şəhriyarin yaradıcılığını İranda daha çox təbliğ edən, eyni zamanda şeirlərini demək olar ki, hər sayında dərc edən “Varlıq” dərgisi olmuşdur. Dünyaşöhrətli cərrah, ədəbiyyatşunas doktor C.Heyətin doğma Azərbaycan dilində “Varlıq” dərgisini dərc etməsi xəbəri o zaman Şəhriyarı son dərəcədə sevindirmişdi. İran azərbaycanlılarının mənəviyyat mənbəyinə çevrilən anadilli “Varlıq” dərgisi barədə o, öz arzu və sevincini belə ifadə etmişdir:

Hərçənd qurtulmaq hələ yox darlığımızdan,
Amma bir azadlıq doğulub varlığımızdan.
“Varlıq” nə bizim təkcə azadlıq quşumuzdur,
Bir müjdə də vermiş bizi həmkarlığımızdan.
Bəh-bəh, nə şirin dilli bu cənnət quşu tuti,
Qəndin alıb ilham ilə dindarlığımızdan.
Dil aşmada karlıq da gedər, korluğumuz da
Çün lallığımız doğmuş idi karlığımızdan.
Düşmən bizi əlbir görə təslim olu naçar,
Təslim oluruq düşmənə nacarlığımızdan.
Hər inqilabin vur-yıxi son bənnalıq istər,

Dəstur gərək almaq daha memarlığımızdan
Huşyar olasız, düşməni məğbub edəcəksiniz,
Düşmənlərimiz qorxuri huşyarlığımızdan.
“Birlik” yaradın, söz bir ola bir kişilərdə,
Yoxluqlarımız bitdirəcək varlığımızdan.

Cavad Heyət “Varlıq” dərgisinin ilk saylarından Şəhriyar irsi barədə ardıcıl silsilə məqalələri ilə yanaşı başqalarının da Şəhriyarla bağlı yazılarını çap etmişdir. O, “Varlıq”ın 1988-ci il 69-cu sayını isə bütövlüklə Şəhriyara həsr etmişdir. Burada şairin sənət dostlarının vida çıxışları, məqalələri son söz və şeirləri verilmişdir.

“Varlıq” jurnalının 1988-ci il sentyabr özəl sayında “Şəhriyarın əziz xatirəsinə bir dəstə gül” silsiləsində Cənubi və Şimali Azərbaycanın görkəmli şairləri, nasirləri, tanınmış tədqiqatçı alımları-doktor H. Nitqi “Şair Şəhriyar” və “O Şəhriyarın xatirəsidir”, doktor Q.Bəydəli “Şair və təbiət”, G.Səbahı “Ustad Şəhriyar”, Ə.Sərhəngi “Şəhriyarın matəmində” B.Elçin “Şəhriyara son vida”, N.Əfşari “İki güzgü”, B.Azəroğlu “Şəhriyarın dalınca”, M.İbrahimov, A.Zamanov, C.Heyət “Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar”, İ.Hadi “Analar oxşaması”, S.Serdarniya “Şəhriyar və Azərbaycan”, H.Məmmədzadə “Heydərbaba yalqız qaldı”, M.Gülçin “Şəhriyara salam” məqalələrində ustادın zəngin fikir aləmindən, könül çırıntılarından söhbət açmış, onun Azərbaycan dilinin saflaşması uğrunda apardığı mübarizədən bəhs etmiş, böyük şairin ədəbi ayrılığından doğan sonsuz kədərini bildirmişlər. Ə.Sərhəngi şairin xatirəsinə dərin ehtiram əlaməti olaraq həyatının əlamətdar anlarını əbədiləşdirən 21 ədəd fotosəkli “Şəhriyar

albomu” adı ilə çap etdirmişdir. Güney Azərbaycanın görkəmli şair və ədiblərindən biri olan B.Elçinin “...Söz mülkünün sonuncu mütləq sultani son gününə qədər hökmünü sürdürdü”! qənaəti Şəhriyarin Azərbaycan, eləcə də Şərq ədəbiyyatında fəth etdiyi zirvədən soraq vermişdir.

Şəhriyarin xoşbəxt taleli əsəri olan “Heydərbabaya salam” poeması dünyanın 76 dilinə tərcümə olunmuşdur. Bu əsər təkcə Cənubi Azərbaycanda və İranda deyil, bütün Yaxın Şərqdə və dünyanın bir sıra ölkələrində ona misilsiz şöhrət qazandırmışdır. Ədəbiyyatşunasların əksəriyyəti “Heydərbabaya salam” poemasını şairin şah əsəri kimi qiymətləndirmişlər Quzey Azərbaycanın oxucularına da Şəhriyarı məhz “Heydərbabaya salam” poeması tanıtmışdır (5, səh.73).

Ustad Şəhriyarin zəngin yaradıcılığını dörd dövrə bölməklə xarakterizə etmək olar: 1905-1930; 1930-1943; 1943-1975; 1975-1988.

Birinci dövr Şəhriyarin uşaqlıq ilk gənclik illərini əhatə etmişdir. Bu illər qaynar həyat eşqi ilə çəglayan şairin ilk kitabçasının -“Divan”ının nəşri ilə əlamətdar olmuşdur.

İkinci dövr-1930-1943-cü illər (nakamlıq illəri), fikrimizcə, ustadın ən ağır, kədər və üzüntülü günlərini, əzab və əziyyətlərlə dolu sürgün həyatını, sevdiyi insanların və istəklisinin dəli həsrətini, ən nəhayət, amansız xəstəliyin iztirablarını yaşadığı ən ağır dövrdür.

Üçüncü dövr-1943-1975-ci illər şair üçün nisbətən fərəhli, uğurlu hadisələrin qaynağında keçmişdir, desək, bizcə, səhv etmərik. Belə ki, bu dövrdə müəllifinə misilsiz şöhrət gətirən “Heydərbabaya salam”

mənzuməsi, “Stalinqrad qəhrəmanları”, “Vay, anam”, . “Gecənin əfsanəsi”, “Şeir və hikmət”, “Türkün dili”, “Səhəndiyyə”, “Dərya elədim” və bir çox digər məşhur əsərləri məhz bu ən məhsuldar dövrdə yaranmışdır.(5, səh 73)

Dördüncü dövr İran İslam İnqilabı kimi bir tarixi hadisəyə təsadüf etsə də, şairin şəxsi həyatından yəni ixtiyar yaşlarında nəsibi olmuş tənhalıq, yalqızlıqdan doğan dərin kədər və qəm notları içərisində keçmişdir.

İnqilabdan doğan sevinc duyğularını şair “Sabirin xoruzu”, “Zaman səsi” əsərlərində qələmə almışdır. “Məlul yazıq neyləsin?” “Qəmlə atış barış”, “Can alır indi”, “İman ilə getdi”, “Hara qaçın insan”, “Qəm basdı qəlyanımı”, “Pütəb verib təzək aldıq”, “Allah vədəsi”, “Alınınım yazısı” adlı əsərlərində isə Şəhriyar bu inqilabin vəd edilən hüquq və imtiyaz bəxş etmədiyini, mühüm dəyişikliklər yaratmadığını dolayısı ilə vurğulamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəydili Q. Məhəmmədhüseyin Şəhriyar Bakı. Azərnəşr. 1983. 207 s.
2. Bulluri H. Məhəmmədhüseyin Şəhriyar Bakı, Elm, 1984. 184 s.
3. Rizvan N. Şəhriyar yaradıcılığında vətənpərvərlik. (namizədlik dissertasiyası). Bakı, Elm 1985.
4. Şəhriyar yaradıcılığına həsr olunmuş beynəlxaq konfrans. AMEA 1983. Elm qəzeti. 29 mart-5 aprel.
5. Şükürova E.M. Şəhriyar-həyatı, mühiti, yaradıcılığı. (namizədlik dissetasityası) Bakı 1998.

6. Şəhriyar M.H.Yalan dünya. Bakı. Azərbaycan ensiklopediyası. 1993,403s.
7. Qarayev Y. Şəhriyar tariximizdə və taleyimizdə (yaxud dədə Şəhriyarin üç şehri, üç möcüzəsi. 1992.
8. Həbibbəyli İ. Şəhriyar dünyası, Tehran,Zufa nəş. 2002.
9. N.Rizvan Şəhriyarin müasir poeziyası. Ulduz jurnalı. №21, Bakı, 1991.
10. M.H.Şəhriyar seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1966, Varlıq №3. Tehran, 1367.

QULAMHÜSEYN BƏYDİLİ

1918-1998

Filologiya elmləri doktoru, professor Qulam Hüseyin Bəydili o taylı bu taylı ədəbiyyatşunaslığımızın inkişafı və öyrənilməsi sahəsində böyük xidmətləri olan ədiblərdəndir. O, onlarla elmi əsərlərin, monografiyaların, elmi məqalələrin müəllifi kimi tanınaraq şərəfli bir ömür yolu keçmişdir. Q.Bəydili özündən sonra heç vaxt unudulmayan bir iz qoyub dünyasını dəyişmişdir.

Görkəmli ədəbiyyatşunas alim, professor Q.Bəydili Fətəli xan oğlu 1918-ci ildə qədim elm və mədəniyət mərkəzi olan Tehran şəhərində anadan olmuşdur. O, 1926-ci ildə hərbi məktəbə getmiş və oranı əla

qiymətlərlə bitirib zabit olmuş, varlı və zəngin ailədən olmasına baxmayaraq xalqın yoxsul təbəqəsilə hər zaman ünsiyyətdə olmuşdur. O dövrdə xalqın çətin şəraitdə yaşaması və hakim dairələrin xalq kütlələrinə qarşı zülmü onu sarsılmış, dünyagörüşünə dərin təsir etmişdir. Onun həyatının ən yaxşı çağları tarixin sərt sınaqlarında keçmiş, amma o, ruhdan düşməyərək daha böyük duygu və həvəslə ədəbiyyatşunaslığımızın zənginləşməsinə öz köməkliyini göstermiş, elm aləminə yeni-yeni töhfələr vermişdir.

1925-ci ildə fars mənşəli Pəhləvi sülaləsi hakimiyyəti ələ almış, Güney Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafında və mədəni tərəqqisində dərin böhranlar yaratmış, xalqın həyatında, düşüncə tərzində və yaşayışında dəyişiklər, siyasi aşınmalar baş vermişdir.

Pəhləvi rejimi İranda yaranan gündən Azərbaycan dilinə qarşı güclü basqı və yasaqlarla gəlmiş, bu dildə ictimai yerlərdə, hətta küçələrdə danışanlara qarşı hərtərəfli qadağalar qoyulmuşdur. Məhz belə bir dövrə ana dilimizdə yazan şair və yazıçılar həbs olunur, güllələnir və ya sürgünə göndərilirdilər.(9, 23)

Bu dildə yazılmış kitablar tonqallarda yandırılırdı. Demək olar ki, bu qadağalar, təqib və təzyiqlər İran İslam Respublikası yarananadək davam etmişdir. Belə bir dövrü yaşamaq o qədər də asan deyildir. Qulamhüseyn Bəydili xalqının, vətəninin milli mənafeyini həmişə üstün tutduğuna, zülm, istibdada öz etiraz səsini bildirdiyinə görə, həyatın çətinlikləri ilə üzləşmiş və ağır bir həyat şəraitində yaşamağa məcbur olmuşdur. Belə bir məşəqqətlərdən yaxa qurtarmaq üçün çıxış yolunu Pişəvəri hərəkatına qoşulmaqdır

görmüş, sonralar bu hərəkatın bir qisim üzvləri ilə birlikdə Sovetlər birliyinə getməyə məcbur olmuşdur.

O, bir il Bakıda qalandan sonra oradakı ədalətsizliyi görmüş və Sovet hakimiyyətinə də öz etirazını bildirmişdir. Bunun nəticəsində o, yaxalanaraq yeddi il sürgünə göndərilmiş və Sibirin yeralı mədənlərində çətin şəraitdə işləmişdir. Sürgün həyatı keçirən Bəydili sonra beş il bütün ictimai haqlardan məhrum olmuş,ancaq Stalinin ölümündən sonra bəraət qazanmışdır.

Q.Bəydili bütün bu çətinliklərdən keçərək Bakıya qayıtmış, təhsilini davam etdirmək istəmişdir. O, H.Məmmədzadə, M.Zehtabi kimi həmkarları ilə birlikdə Bakıda təhsil almış, bu həmdəndliləri ilə birgə yazıcı yaratmışdır.

O, klassik ədəbi irsin tədqiq olunub yayılması və nəşr edilməsi sahəsində dəyərli elmi araşdırma və tədqiqatlar aparmış və bu sahənin zənginləşməsinə gərəkli xidmətlərini göstərmişdir. Nadir əlyazma nüsxələrinin foto şəklinin və mikrofilmlərinin min bir zəhmətlə dünya kitabxanalarından Azərbaycana gətirilməsində Q.Bəydilinin xidməti böyükdür. Tehrandan Xaqani Şirvaninin külliyyatının mikrofilmlərini, Türkiyədən XIV əsrə yazıcı yaratmış şair Arif Ərdəbilinin "Fəhradnamə"sinin mikrofilmini, XVI əsrə məşhur olmuş Azərbaycan musiqi ustadı Şihabəddin Urməvinin "Əl-ətvar" əsərinin mikrofilmlərinin Azərbaycana gətirilməsində onun böyük zəhməti danılmazdır.

Tədqiqatçının elmə gətirdiyi yenidiklərdən biri də Aşqabad şəhərinin mərkəzi kitabxanalarından 1977-ci ildə tapılmış qədim əlyazmalar içərisində

Bədrəddin Qədri adlı naməlum bir şairin irsini aşkar etməsidir. Bəydilinin Bədrəddin Qədrinin irsi barədə məlumatlarından, məqalələrindən o da aydın olur ki, gözəl xətlə yazılmış səkkiz kitabın içərisində türk, fars və ərəb illərində yazılmış 256 səhifəlik bir divan saxlanılır. Kitabdakı türkcə yazılmış şeirlərdən göründüyü kimi, şair uzun müddət öz doğma yurdundan didərgin düşmüş, vətənindən uzaqlarda yaşamışdır. Demək lazımdır ki, Bəydilinin bu üç dildə əsər yazan istedadlı şairin divanının tədqiq etməsi, çap və nəşr etdirməsi Yaxın və Orta Şərq mədəniyyətinə misilsiz töhfə sayılmalıdır.

Fars dilini mükəmməl bilən tədqiqatçının klassik Azərbaycan şairlərinin ədəbi-bədii irsini çağdaş nəsillərə çatdırmaqda böyük xidmətləri olmuşdur. Alimin doktorluq dissertasiyası “Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu” ayrıca monoqrafiya şəklində çap olunmuş, oxucuların rəğbətini qazanmışdır.(7, səh. 27) O, uzun müddət Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda işləmiş, həmkarlarına və gənc araşdırıcılarla öz dəyərli məsləhətləri ilə fayda vermişdir.

Bakıda olduğu iyirmi beş il müddətində 17 kitabı, 150 elmi məqalənin müəllifi olmuşdur. Onun fars, tacik, özbək, türkmən və s. dillərdə də elmi məqalələri çap olunmuşdur.

1979-cu il inqilabından sonra (Pəhləvi hakimiyəti devrildikdən sonra) professor Qulamhüseyn Bəydili doğulduğu ata-baba yurduna qayıdaraq elmi və pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir.

İran İslam inqilabının qələbəsinin ilk günlərindən beynəlxalq miqyasda tanınmış doktor Cavad Heyətin

rəhbərliyi ilə nəşr olunan “Varlıq” dərgisinin yazarlar heyətinin üzvü olmuş professor Qulamhäseyn Bəydili öz dəyərli araşdırımları ilə dərginin səhifələrini zənginləşdirmişdir. “Firdovsinin “Şahnaməsi”, “Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnəmə”sində İsgəndər surəti”, Bəydililər nəslinin soykökü və şəcərəsi haqqında “Bəydili tarixi”, “Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” mənzuməsində əsas surətlər” adlı elmi əsərləri dərginin 32-ci sayından 55-ci sayınadək nəşr olunmuşdur. Bundan sonra, “Təsəvvüf və ədəbiyyat” adı altında bir sıra geniş həcmli sislişlə məqalələri nəşr olunmuşdur ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: “Yaxın və Orta Şərq haqqında təsəvvüf”, “Günəşə sitayış”, “Mani məzdəkizmi və təsəvvüf”, “Yeni əflatunçuluq”, “Vəhdəti-vücad fəlsəfəsi”, “Hürufizm cərəyanı”, “Nöqtəvilik” və s.

Müəllifə görə, yalnız təsəvvüfü, irfanı öyrəndikdən sonra ədəbiyyatla sufizmin əlaqəsini təhlil etmək lazımdır. O, belə hesab edirdi ki, təsəvvüf məzhəb yox, təriqətdir, özü də müxtəlif qollara ayrıılır. Təsəvvüfün əsas qolları ilahi məhəbbət və dünyəvi məhəbbət qollarıdır. Bu qollara silsilə deyilir. Hər silsilənin də özünün ocağı, xanəgahı, qütbü var. Bu təriqəti izləyənlərə salik, mürid, islamiyyətdə isə sufî deyirlər. Ümumiyyətlə, onları sufî adlandırırlar və beləliklə də, təsəvvüflə ədəbiyyatın əlaqədə olmasını, təsəvvüfün ədəbiyyata necə daxil olduğunu və bunların birinin digərinə necə təsir göstərdiyini təhlil etmək gərəkdir.

“Varlıq” jurnalının 32-ci sayından başlayaraq Q.Bəydili təsəvvüf ədəbiyyatını araşdırmaq üçün beş istiqamətdə tədqiqat aparmasını vacib hesab edir:

1. Təsəvvüf və ürfan nədir? Bu təriqət ta qədim zamanlardan Şərqdə və Qərbdə necə törəyib, meydana çıxıb, yayılıb inkişaf etmişdir. Onun zaman və məkan hüdudu.

2. Təsəvvüfun müxtəlif qolları, islam təsəvvüfunün təşəkkülü, onun kök və budaqları.

3. Şərqdə təsəvvüf ədəbiyyatı əsasında yaranmış mütəsəvvüf ədəbiyyat. Onun mütərəqqi müsbət xüsusiyyətləri və mənfi cəhətləri

4. Hürufiyyə və nöqtəvilər, onların uğursuz taleləri.

5. Hipizm tərkidünyalıq və bir növ müasir sufizm kimi.

“Varlıq” dərgisinin 12-ci sayının səhifələrində ol-duqca mühüm əhəmiyyət daşıyan məqalələrdən birində Q.Bəydili Mövlana Cəlaləddin Ruminin ustadı Şəms Təbrizinin həyatı, əsərləri, fəlsəfi fikirləri haqqında dolğun elmi məlumat vermişdir.

Yeniyetmə dövrlərindən şöhrətlənən, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən Şəms Təbrizi müxtəlif məz-həb və təriqətlər, çeşidli inam və etiqadlar haqqında mütəfəkkir kimi düşünmüş, onlarda yaranan pərakəndəliklərin, parçalanmaların səbəbini araşdırmışdır. Ona Kamil Təbrizi ləqəbi verilmişdir. Həmişə səfərlərdə olduğuna görə “Uçan quş” adını da demişlər. Onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Şəms Təbrizi Cəlaləddin Ruminin mürşidi olmuşdur. Buna görə də Cəlaləddin Rumi Şəms Təbrizini minnətdarlıqla anaraq 84500 misradan ibarət olan iri həcmli külliyyatına “Külliyyati-Şəms Təbrizi” adını vermiş, onun ilhamı və mənəvi təsirindən kamala yetişdiyini vurğulamışdır.(6, səh. 64)

Ustadına məftunluğu Rumini ilahi məhəbbət ifadə edən dərin mənalı qəsidə və qəzəllər, rübai və tərkibbəndlər, məsnəvilər yazmağa sövq etmişdir. Çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, Şəms Təbrizinin əsərlərinin çoxu itib-batmışdır. Onun “Məqaləti-Şəms Təbrizi” adlanan mirası bu böyük şəxsiyyətdən qalan yeganə yadigarıdır. Bu da Şəms Təbrizinin söylədiyi nitqlər, suallara verdiyi cavablar və izahlar əsasında müridləri tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müəllifin söylədiyi kimi, əsərin müdəricəsi dini əxlaqi və ürfani məsələləri əhatə edir. Yaxşılıqlara meyl, pisliklərə etiraz əsas meyar kimi götürülmüşdür.

Professor Qulamhüseyn Bəydili yazır ki, bu əsər özünə qədər meydana çıxan təsəvvüf əsərlərinin ən gözəlidir. Çünkü, “təsəvvüfün əsas müddəalarından olan insanpərvərlik, insan bərabərliyi, təvazökarlıq, qənaət, ləzzət, nəfəs və ilahi məhəbbət Şəms Təbrizinin əsərlərinin əsasını və məğzini təşkil edir. Bu əsərdə vəhdəti-vücud, tohid və ilahiyyat mövzusu aparıcıdır. Burada idrak İlahi şürurun cilvəgahı kimi tərənnüm edilir”.

Bunlardan başqa, Q.Bəydili “Soykökümüz”, “Azərbaycanın məşhur simaları”, “Yeni tapıntılar” silsilə məqalələrini yazmış, C.Məmmədquluzadənin əsərlərini fars dilinə tərcümə etmişdir.

Son vaxtlar Füzuli sənətinin ənənəvi Şərq poetikasının vasitələri ilə təhlil etməyə meyl artmışdır. Q.Bəydilinin “Varlıq” dərgisində nəşr olunan məqalələri içərisində “Məhəmməd Füzulinin fars şeirində sənətkarlıq xüsusiyyətləri” adlı əsərini də təhlil etdikdə görürük ki, bu məqalə də o qəbildəndir.(2, səh. 24)

Müəllif Füzulinin fars divanında sənətkarlıqla istifadə edilmiş ədəbi vasitələrin izahını və bədii örnəklərini vermişdir. Bu ədəbi vasitələr aşağıdakılardan ibarətdir: mübaliqə, təzad, təşxis, intaq, təşgir, məcaz, təkrir, təşbih və ya bənzətmə, bədii təyin, istiarə təcnis, (tam təcnis, naqis təcnis, mürəkkəb təcnis, zaid təcnis, mükərrər təcnis və s.), səhlü mümtəne-ya, hüsni-təlil (gözəl əsaslaşdırma), ləfvü nəşr, təlmih, kinayə və təriz rücü ya giriz, tərsi, rəddül-əsz ələssədr, sual, xıtab, nida, imalə, zihaf, iştıqaq, tənsiqüs-sifat.

“Varlıq” jurnalında nəzərdən keçirdiyimiz məqalələrdən biri də Bəydilinin, X.Yusifli ilə birlikdə yazdığı “Məhsəti və onun rübai'ləri” məqaləsidir. Bu məqalədə XII əsr Azərbaycan poeziyasında Məhsəti Gəncəvinin mövqeyi müəyyənləşdirilmiş, bir sıra qədim mənbələrdə şair haqqında verilən məlumatlar nəzərə çatdırılmışdır.(3, səh. 29)

Başqa bir məqalədə isə Nizami ədəbi məktəbinin tanınmış nümayəndələrindən biri kimi təqdim olunan Əhvədi Marağalının həyat və yaradıcılığından geniş söhbət açan professor Q.Bəydili şairin təsəvvüflə bağlı görüşlərini xüsusi olaraq diqqət mərkəzinə çəkmişdir. O, hələ Bakıda yaşadığı zaman Ə.Marağalı haqqında xüsusi monoqrafiya yazmış, X.Yusifli ilə birgə onun “Cami-Cəm” əsərini hazırlayıb nəşr etdirmişdir. Söyügedən məqalədə Q.Bəydili Əhvədi Marağalını təriqət ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi kimi təqdim etmiş, dövrün ədəbi cərəyanlarından bəhs edərək yazımışdır ki, Seyid Zülfüqar Şirvani, Arif Ərdəbili kimi şairlər qəsidiçiliyi davam etdirəsələr də, dövrün yeni və zəruri cərəyanı təriqət ədə-

biyyatı idi. Öz məfkurə istiqaməti ilə bu ədəbiyyat saray şeirinə, məddahlığa qarşı çıxırı.(5, səh. 38)

Ədibin “Varlıq” dərgisinin 19-cu sayında dərc olunan məqaləsində təxminən XIII-XIV əsərlərdə Hinduşah Naxçıvani Azərbaycan türklərinə fars dilini öyrətmək üçün farsca-türkçə lügət və qrammatika kitabı yazması barədə məlumat verilmişdir. Bəydili həmin kitabı dərindən araşdırmış, onu çap etdirmiş, “Töhfeülüşşaq” adlı məqaləsində onu azərbaycanca yazılmış ilk nəşr əsəri kimi təqdim etmişdir. XIII əsrin II yarısında yaşayıb 1330-cu ildə vəfat edən Hinduşah Naxçıvani Azərbaycanın görkəmi tarixçisi, şairi, ədəbiyyatşünası və dilçisi olmuşdur. O, Azərbaycan, fars və ərəb dillərindən başqa pəhləvi (orta fars) dilini də yaxşı bilmış, lakin yaratdığı zəngin ədəbi irsin bir qismi uzun illər üzə çıxmamış, gizli qalmışdı.(7, səh 178)

Professor Bəydili qeyd etmişdir ki, əsərin hələlik elm aləminə bəlli olan yeganə əlyazma nüsxəsi Bratislava şəhərinin əsas kitabxanasında saxlanılır. Əsərin sonunda onun 1553-1554-cü illərdə köçürüldüyü göstərilir. Bu əlyazmanı Həsən Zərəndə üzə çıxarmış, onun fotosurətini ilk dəfə olaraq Bakıya gətirmiş, haqqında yiğcam elmi məlumat vermişdir. Təəssüf ki, vaxtsız ölüm H.Zərəndəyə əsəri geniş surətdə tədqiq və çap etdirməyə imkan verməmişdir. Bu işi davam etdirib, əsəri dərindən tədqiq edərək, onu nəstəliq yazısı ilə çap etmək isə professor Bəydiliyə nəsib olmuşdur. Müəllif yazır ki, heç bir mübaliğəyə yol vermədən söyləmək olar ki, bu əsər öz tarixi və elmi əhəmiyyəti etibarı ilə M.Qaşqarının və İbn Mühənnanın məşhur əsərlərinə

bərabər zəngin lügət və tədqiqat mənbəyidir. Görkəmli alim və dövlət xadimi olan Hinduşah yaşadığı dövrdə öz xalqının mənəvi ehtiyacını nəzərə alaraq turkdilli xalqlar, o cümlədən azərbaycanlılar üçün bu əsəri yazmışdır. Alim fars və türk dillərində demək olar ki, bir növ izahlı lügət tərtib etmiş və əsərə bir sıra digər yazılar da artırılmışdır. Dörd mindən çox sözü əhatə edən bu 145 səhifəlik izahlı lügət dilimizin tarixini öyrənmək üçün əvəzsiz bir abidədir.

O zamanlar fars dilində poetik nümunələr, təzkirə və qaynaqların Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi ilə məşğul olmuş Qətran Təbrizi ədəbi aləmdə fars dilli şair kimi tanınmışdır. Q.Bəydili isə məqalələrinin birində Qətran Təbrizinin yaradıcılığındakı türk söz və ifadələrinə nəzəri cəlb etmişdir. Eləcə də, tədqiqatçı belə fikrə gəlmişdir ki, onun türkçə də əsərləri olmuşdur. Çünkü Q.Təbrizinin təfəkkür və ifadə tərzi, yazı və cümlə quruluşu, gətirdiyi misallar və o cümlədən, atalar sözləri əsasən Azərbaycan xalqına məxsusdur. Q.Bəydilinin məqaləsində aşağıdakı sözlər nümunə olaraq göstərilmişdir: cuval, cuppu (yağı), cinağ, bəkməz, tağ, yun, dağ, ayaq və s.

Ədəbiyyatşunas-alim Q.Bəydili Bakıda yaşayarkən Şəhriyarşunas alim kimi də nüfuz qazanmışdır. Çünkü Şəhriyar irsinin öyrənilməsinə, tədqiqinə həsr olunmuş ilk monoqrafiyalar və elmi məqalələr onun qələmindən çıxmışdır.(8, səh 5)

Təəssüf ki, professor Q.Bəydilinin irsi, elmi fəaliyyəti hələ də layiqincə tədqiq edilməmişdir. O taylı, bu taylı ədəbiyyatşunaslığımızın çağdaş nəsillə-

rə çatdırılmasında bu ədəbi simanın böyük zəhməti unudulmazdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəydili Q. Məhəmməd Füzulinin fars şeirində sənətkarlıq xüsusiyytləri (I məqalə) Varlıq №94, Tehran, 1994
2. Bəydili Q. Yusifli X. Məhsəti və onun rübaилəri- Varlıq №13, Tehran 1980
3. Bəydili Q. Nizaminin “Xosrov və Şirin” mənzurnəsində əsas surətlərin təhlili. Varlıq №90, Tehran 1991
4. Bəydili Q. Əvhədinin Əvhədi Marağeyi- Varlıq №15, Tehran, 1980.
5. Bəydili Q. Füzulinin fars şeirində sənətkarlıq xüsusiyyətləri. (II məqalə) Varlıq №195-96, Tehran 1995.
6. Bəydili.Q.Azadlıq və humanizmin böyük carçısı (məqalə) Azərbaycan jurnalı, №9, 1997
7. Bəydili.Q. Xosrov və Şirin mövzusu və türk ədəbiyyatı. Varlıq №62, Tehran, 1987.
8. Q.Bəydili .M.Hüseyin Şəhriyar. Bakı,Azərnəşr,1983.s.207
9. İsmayılova N. Varlıq jurnalı və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Nurlan nəş. 2009.

GƏNCƏLİ SƏBAHİ

1906-

Güney Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli yazıçısı, gözəl tənqidçi və publisistlərindən biri də Gəncəli Səbahidir. O, dövrünün ədəbi proseslərində inamla addımlayan söz-sənət fədaisi olmuşdur. Gəncəli Səbahı Güneydə gedən ədəbi hərəkatın yorulmaz yolcusu kimi həm də vətəninin, xalqının taleyinə son nəfəsinədək sadıq qalan bir sənətkar olmuşdur. O, gənclik ehtirası, müdrüklük zəkası ilə 40-cı illərdə Güney ədəbiyyatında, ictimai-siyasi hadisələrin dalgaları qoynunda yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Salnamələrə demokratik ədəbiyyat ünvani ilə daxil olan bu ədəbi prosesin adı kimi onun məzmunu, ideya istiqamətləri də xalq hərəkatının məqsəd və amallarını təyin edirdi.

Gəncəli Səbahı 1906-ci ildə Mərənd yaxınlığında Miynab kəndində dünyaya göz açmışdır. Bu zamanlar çox ağır dövr idi. Ailəni dolandırmaq üçün yurd yuvalarından didərgin düşmüş insanlar əsasən Azərbaycanın qiymətli filiz yataqların olan Gədəbəy və Daşkəsən rayonlarında işləməyə gedirlər. Səbahinin atası Yunis kişi də belələrinindən idi. Bir müddətdən sonra Səbahı yeddi yaşında olarkən, anası körpəsini də götürüb həyat yoldaşının yanına getmişdir. Bu yerlərdə həyat şəraiti ağır olsa da, Səbahı düşdüyü yeni mühitdən bacarıqla istifadə etmiş, gecəni-gündüzə qatıb oxumuş, öyrənmişdir. Beləliklə, 1932-ci ildə Pedaqoji İnstytutda təhsilini başa vurduqdan sonra Şamaxının orta məktəblərinində birinə müdir təyin olunmuşdur. Lakin bu xoş günlərin ömrü çox uzun olmamış, 1930-cu ildə bütün ölkə miqyasında başlanan təqib və həbslər bir səmum yeli kimi Səbahinin də ailə ocağından ötüb keçmişdir. Ədib sonralar həmin dövri xatırlayarkən “Ötən günlərim” adlı xatirə-povestində yazmışdır: “Biz gələcəyə sonsuz bir ümidi baxıb azad həyat sürərkən, birdən tufan qopdu. Bədbəxtlik, qara gün qapını döydü. Şuralar ölkəsində yaşayan iranlılar üçün uğursuz bir firtına qopdu...

...Axşam oldu, şam yeyəndən sonra öz vəsiyyətlərimizi etdik. Başımızı yastığa atmaq istədik... Yuxu gözümüzdən qaçmışdı. Qaranlıq bir gələcəyin fikri ilə əlləşirdim. Gecə saat on iki olardı qapı döyüldü. Atamla bərabər məni də aparıb toqufgaha təhvıl verdilər”.

Belə özbaşınalıqlar Səbahinin ailəsini də Qazaxistan ellərinə atmış, ağır sürgün illəri başlamışdır. Həyata baxışı və xarakteri əsasən bədii

əsərlər zəminində formalaşan ədibin sürgün illərində rastlaşdığı əzablara necə dözdüyü çoxlarında təəccüb doğurmuşdur. O, qırx dərəcə şaxtada fəhlə işlədiyi fermanın heyvanları üçün yem daşimalı olmuşdur. Onun nəcib insani hissləri ayaqlar altında tapdalansa da, dözmüş, gələcəyə böyük inam onu yaşatmışdır... 1946-cı ildə bu əhvali-ruhiyyə ilə keçən üç min günlük çətin sürgün həyatı başa çatmışdır. Həmin il rəsmi icazə ilə vətənə-Güneyə dönən Səbahı doğma yerlərdə başqa bir büsətin şahidi olmuşdur. Bu zaman Azərbaycanda qurtuluş hərəkatı qalib gəlmiş, xalq öz taleyinin sahibi olmuşdur. Yeni aləm Səbahı də öz doğması kimi qarşılıdı. Ona böyük etimad göstərdi. Milli hökumətin yenicə təsis etdiyi Təbriz Dövlət Darülüfununda dil və ədəbiyyat fakültəsinə rəhbərlik edir.

Burada da cəmi bircə il yaşadıqdan sonra Azərbaycan Milli Hökuməti geri çəkilməyə məcbur olmuşdur. Beləliklə də, G.Səbahinin həyatının qara günləri yenidən başlamışdır. 1946-cı il dekabr ayının 11-də Milli Hökumət süqut etmişdir.

Azər (dekabr) ayının 23-də səhər saat 9-da Səbahinin qapısı möhkəm döyüür. Bir dəstə adam həyətə dolaraq Səbahini həbs edirlər. “Ötən günlərim” adlı xatirə povestində ədib bu barədə yazmışdır: “Başında polis börkü olan, əli tüsəngli bir nəfər məni qabağına qatdı. Onun adı Həsənağa idi. Əcəbdəftər küçəsinə çatdıqda:

- Camaat, radiodan ağızına gələni deyənlərdən biri də bu idi, ha... - deyə səsini ucaldanda dövrədəkilər üstümə töküldülər. Vur ki, vurasan...

- Mühacirdir, ha...radiodan şahımıza tohin yağıdıranlardandır ha, - dedikdə, qarğı-quzğun kimi

üstümə töküldülər. Hər tərəfdən başıma yağan yumruqlar, sillə, təpik və dürtmələrə necə dözdüyümü özüm də bilmirəm. Həsənağa yol açıb məni onların arasından çıxardı. Yarımcı bir halda Şəhrəbaniya təhvil verdi...”

Gəncəli Səbahinin ömür kitabında belə faciələr, yazılmamış səhifələr çoxdur. Lakin harada, hansı şəraitdə yaşamasından asılı olmayaraq, bu həssas qələm sahibi daxilindən coşan yaradıcılıq ehtirasına biganə qalmamış, yazış yaratmışdır. O, ana dilini bütün varlığı ilə sevdiyindən bu dilin gözəlliyyini, zənginliyini əzəmətini görməyənlərə, bilməyənlərə də öyrətməyə çalışmışdır. Ədibin qoyub getdiyi ırs içərisində bədii və tənqidi-publisist yazıları əsas yer tutur. O, həyat hadisələrinə açıq gözlə baxaraq təmsil etdiyi xalqın mənliyini hər şeydən üstün tutaraq bunu da sənətinin ən ümdə qayəsi hesab etmişdir. Onun əsərlərinin qəhrəmanları İran şahlıq üsulidarəsi və feodalizm dərəbəyliyi tərəfindən min bir əzaba düçar edilmiş adamlarıdır.

Qüdrətli yaziçının əsərləri sırasında onun hələ şahlığın tügyan etdiyi illərdə qələmə aldığı “Həyat faciələrindən” və “Qartal” kimi povestləri çox mühüm yer tutur. Bu əsərlər müxtəlif illərdə və başqa-başqa mövzularda yazılısalar da onları bir ideya birləşdirmişdir: insanları ağlaşılmaz əzablara düçar edən, onları müqəddəs bəşəri ideyalarına qəsd edərək adicə quldura, oğruya, yokkəsnə çevrilən ictimai həyat və cəmiyyətdə hökm sürən eybəcər qanunlardır...

Gəncəli Səbahinin yaradıcılığında nəsrin xüsusi sanballı və çəkisi vardır. Onun əsasən həyat materialına, ictimai gerçəkliyə söykənən hekayələri, povestləri, demokratik ideyalar uğrunda mübarizənin aparıcı, bədii

örnəklərinə çevrilmişdir. Yaziçının nəşrində povest janının xüsusi yeri vardır. 1950-ci ildə qələmə alınmış, bundan düz 30 il sonra 1980-ci ildə işiq üzü görmüş “Həyat faciələri” povesti adından da göründüyü kimi sənətkarın öz ətrafında, mikroaləmində görüb müşahidə etdiyi, bədii təhlil süzgəcindən keçərək ümumiləşdirilmiş şəkildə qələmə aldığı insan talelərinin dəhşətli faciələrinin təsvirindən və bədii-poetik interpretasiyasından bəhs edir.

G.Səbahinin yaradıcılığı bu baxımdan bəzi orijinal xüsusiyyətlərinə görə seçilmiştir. Onun nəşrini, ilk növbədə, “xarakterlər nəşri” adlandırısaq, zənnimizcə səhv etmərik. Yaziçının qələmилə həyata vəsiqə almış bir sıra surətlər xarici görünüşləri, dialoqları, monoloqları, mühitin qaynağındakı qovuşuqları, yaxud seçimləri ilə həqiqi obraz səviyyəsinə ucalmışlar. Belə obrazların, xarakterlərin açılışında yazıçı əsas ağırlığı izahdan, müəllif şərhindən çox, surətin sözlərindən və əməllərindən çıxan nəticənin üzərinə qoymuşdur. Belə olanda adətən əsərin məzmunu oxucuya daha yaxşı çatır. Surətlərlə hadisələr arasında və hadisələrin öz arasındaki üzvi əlaqələr aşkarlanır. Personajlar da qəhrəmanlar kimi yaxından tanınır, əsərlərin məna tutumu həcmindən asılı olmayıaraq, artır. Gənceli Səbahinin yaratdığı bəzi xarakterlərə müxtəlif baxımlardan nəzər salaq.

“Həyat faciələri” povestinin qəhrəmanı Qüdrətin böyük parçaları əhatə edən tərcümeyi-halı ilə əsərdə, demək olar, rastlaşmırıq. Yaziçi sanki buna ehtiyac duymamışdır. Əvəzində isə Qüdrətin müxtəlif şəraitdə yaştılarını, keçirdiyi hissləri, hadisələrə verdiyi reaksiyani, dediyi fikirləri təqdim

etməklə obrazın daxilinə güclü işıq sala bilmışdır.

Birinci işıq-Ərbabın mübaşiri ilə görüş səhnəsi. Hümmət kişi mübaşirə yaltaqlanıb, “kəndlilərin ərbabın sayəsində bir parça çörək yediklərini” söylədikdə, Qüdrətin dediyi bircə cümlə qılinc kimi mübaşirlə ağasının başına enir: “Niyə demirsən ərbabın sayəsində həmişə yaz əkinçi, qış dilənci olmuşuq” (1, səh.170).

İkinci işıq-Qızı Maraldan evlərinin əmniyyələr tərəfindən talan olunduğunu eşitdikdə acı bir təbəssümə ayağa durur: “Ağlama!...Mən bilirdim canavardan mərhəmət ummaq olmaz”.

Üçüncü işıq-Bu hadisələrdən on il qabaq kəndin kənarında nişanlısı Laləyə əl uzatmaq istəyən ərbab Çingiz xanı bir yumruqla yerə sərdikdən sonra yenə də təmkinini saxlayıb deyir: “Ərbab rəiyyətin ağası, atası, sərvəridir, ehtiramı əzizdir. Ancaq başqasının namusuna əl atsa, ölümü vacibdir”. Bundan sonra üstünə edilən hücumu qarşı cəngavərcəsinə cavab verib ərbabı torpağa sərir. Goyə qaldırdığı iri daşı Lalənin “igid basdığını kəsməz” sözlərilə ərbabın başına vurmayıb kənara atır.

Dördüncü işıq-Lalənin “mənə deyirlər ərbabın ayaqlarına düş, Qüdrətə rəhm etsin” sözlərini eşitdikdə, zindan məhbusu olan Qüdrət deyir: “Yox-yox!...Sən qələt edərsən onun qapısına gedərsən! Mən bütün ömrümü zindanda qalaram, ancaq sənin onun qapısına getməyinə dözə bilmərəm!...Anlayırsanmı nə deyirəm!?”.

Beşinci işiq-Zindandakı qoçulardan Əhmədi – Biqəmi ələ salmaq istədikdə Qüdrət pələng kimi onu yerə çirpir.

Altıncı işiq-Təbrizdə işlədiyi zaman təsadüfən ərbab ilə görüşərkən onun istehza ilə dediyi: “Hm...Hamballıq edirsən? Sualına qarşı “iş ar deyil, bəndəçilikdən yaxşıdır”-deyir (6, səh.184).

Yedinci işiq-Məhkəmə günahsız müttəhim Əlimirzə Əhmədliyə Çingiz xanın qətli ilə əlaqədar edam hökmü çıxardıqda, Qüdrət ayağa qalxaraq, hakimə üz tutur: “Ədalətli hakimlər! Edam hökmü verdiyiniz bu bədbəxtin, heç bir şeydən xəbəri yoxdur. Çingiz xanı mən öldürmişəm!.. O biçarənin edam hökmü oxunanda xanimının nalə səsi bir od parçası kimi ürəyimi parçaladı. Öz qadınım, uşaqlarım yadına düşdü. Gördüm mənim gördüyüüm iş üçün başqasını dar ağacına tapşırırlar. Daha dayana bilmədim. Çingiz xanı mən öldürmişəm”.

Yazıcı qəhrəmanını səciyyələndirdiyi zaman bu işi müqayisəli şəkildə apardığı üçün, qarşılıqlı olaraq təref müqabilinin də daxili aləmi təfərrüatı ilə bəllənir. Onun cəsarəti qarşısında Hümmətin yaltaqlığı, comərdliyi önündə ərbabın rəhmsizliyi, namussuzluğu və miskinliyi, Əhmədi-Biqəmin nanəcibliyi ilə müqayisədə şərəfliliyi, xalqa işləməyi nökərçilikdən üstün tutması və nəhayət, günahsız insanın nahaq edamına dözməyib qətli boynuna alması başqa personajlarla yanaşı, mənfi qəhrəmanların da mahiyyətini aşkara çıxarmışdır.

G.Səbahı nəinki baş qəhrəmanının, hətta iki-üç yaşlı körpə Eyvazın da öz aləmini, arzularını, süd qoxulu düşüncələrini kiçicik parçada əks etdirə bilməsdir: “Onun güclülərlə gücsüzlər, mütilərlə

amirlər arasındaki uçurumlardan hələ xəbəri yox idi. O, nə qanun, nə də özündən güclü bir hakim tanıyordu. O, atasını istəyirdi. Onun qoynunda xumaranmaq, mehr-məhəbbətlə dolu ata qəlbinin döyüntüsünə qulaq asmaq istəyirdi”.

“Qartal” hekayəsində də dövrün lüzumsuz qaydalarının qurbanı olmuş qəhrəmanların həyat tərzi, yaşayışı, çəkdiyi izardalar ortaya qoyulur. Hekayədə əsas qəhrəman yaraşıqlı, cəsur, mərd bir oğlan olan Məhəmmədin və ailəsinin taleyindən bəhs olunur. Məhəmməd əslən varlı ailədən çıxmış Nərgiz xanımın oğlu idi. Məhəmməd beş aylıq körpə ikən, əri Nərgizi boşamışdı. İkinci əri isə “özgənin uşağını” saxlamağa razı olmamışdı. Ona görə də Nərgiz xanım Məhəmmədi ona-buna qulluq etməklə uşaqlarını güclə dolandırın Xədicə adlı arvada muzdla saxlamağa vermişdi. Zəhmətkeş, namuslu bir qadın olan Xədicə Məhəmmədi öz uşaqlarından seçmirdi. İki aydan sonra Nərgiz xanım Xədicəyə verdiyi aylığı kəsərək hara isə çıxıb getdi. Son dərəcə yoxsul olmasına baxmayaraq, Xədicə Məhəmmədi öz uşaqları ilə birlikdə əzab-əziyyətlə böyütməyə başladı.

Ədib hekayədə əsasən Xədicənin şəxsində yoxsulluğuuna, “ərbab hakimiyyəti” cəhənnəmində çəkdiyi əzablara baxmayaraq öz milli ləyaqətini, insanlığını itirməyən, hər əziyyətlərə mərdliklə dözən, fədakar azərbaycanlı anaların ümumiləşdirilmiş surətini yaratmağa çalışmışdır.

Məhəmmədə “Qartal” ləqəbini cəmiyyətin şəxsiyyəti vadə etdiyi cinayətkarlıq peşəsi qazanmışdır. Sanki əzab çəkmək, çətin həyat yolu keçmək üçün bu dünyaya gəlmış Məhəmməd hələ 14

yaşlarından ailədən uzaqlaşmış, uzun illərdən sonra doğma yerlərə bir quldur kimi qayıtmışdır. O, elə bir vaxtda geri dönür ki, cəmiyyətin amansız qanunları anasını dilənçi vəziyyətinə salmışdı. Ana balasını tanımır...

“...Qadın aşağı mərtəbədə olan bir otağa girdi. O, içəri keçən kimi çadrasını başından atıb çıraqı yandırdı. Çayniki ocağın üstünə qoyurdu ki, qapının səsinə geri döndü. Heyrət içərisində:

-Sənsən? Nə üçün gəldin?

Qartal heykəl kimi dayanmışdı. Gözlərindən iri yaş damlaları axırdı. Sanki dərdi ürəyinə sıqmır, qəlbində şölələnən odu göz yaşları ilə söndürməyə çalışırdı. Ananın gözü oğlunun üzündə idi.

-Sən ağlayırsan? - deyə yenə soruşduqda, Qartal tab gətirə bilmədi:

-Anacan, mənəm, Məhəmmədəm, ana!.. Kaş oləydim səni bu halda görməyəydim” (2, səh.170).

Bu, Gəncəli Səbahinin qələmə aldığı həyatın məntiqi nəticəsidir. Bu elə bir aləm idi ki, hətta illərlə bir-birinə həsrət qalan ana-bala görüşdükdə belə, vüsal da onlar üçün bir əzaba çevrilmişdir.

Gəncəli Səbahi güney nəşrində həm də təsirli hekayələr müəllifi kimi tanınır. Onun “Qartal”, “Xain”, “Şərəfli ölüm”, “Gül dəstəsi”, “Ana qəlbi”, “Arsız Qafar”, “Ovçu” və s. kimi hekayələrində də Çağdaş Güney Azərbaycan nəşrində kiçik janrin uğurlu örnəklərindən sayılır. Bu hekayələrdə o, bəzən coşubdaşır, bəzən əzilmiş bir ruhun çılgıncasına üsyانına çevrilir, bəzən isə özünün lirik axarı ilə ürəkləri fəth edir. Bəzən gerçəkliyin ağır psixoloji yükünə davam gətirməyən sənətkar romantik təsvir üsullarına da pənah gətirməli olur. “Ovçu”, “Gül dəstəsi” kimi hekayələrdə

yaranmış romantik səhnə və situasiyalar buna misal ola bilər.

Yaradıcılığa hələ istibdad illərində başlamış Gəncəli Səbahinin “Dədə Qorqud” jurnalında nəşr olunmuş “İntiqam” hekayəsində yaxın keçmişin ictimai ziddiyətləri tarixinə bədii ekskurs edilir, ənənəvi intiqamçılıq, qisasçılıq motivi ilə tragiciliyin birləşməsi nəticəsində oxucunun qəlbində katarsız duyğuları oyatmağa səy göstərilir. Əlbəttə hələ bu hekayədə (onu povest adlandıranlar da var) yeni nəslə insan talelərini müəllif tendensiyası və subyektivizimlə deyil, dərin psixologizimlə açmağa meylin o qədər də güclü olmadığını görürük və bu cəhətdən həmin əsəri yeni nəsrə keçidin ilk örnəklərindən biri kimi qiymətləndirmək mümkündür.

Gəncəli Səbahinin “Şərəfli ölüm” hekayəsinin qəhrəmanı Qulamrza Cavidandır. Aftobioqrafik xarakter daşıyan həmin obrazda müəllifin məruz qaldığı keşməkeşli həyat yolununu bir sıra cizgilərini sezməmək olmur. 21 Azər inqlabının fəal iştirakçılarından biri olan Qulamrza müəyyyn xarakterik xüsusiyyətlərinə görə sovet ədəbiyyatındaki şablon, bolşevik inqlabçı obrazlarını xatırlatsa da onun keçdiyi həyat və mübarizə yolu oxucuda azad gələcəyə inam duyğuları oyadır (3, səh.101). Bu cür dəhşətli rejimdə yetişən qəhrəmanların məhz bu cür ideal olması süni təsir bağışlayır. Doğrudan da zəncirlərindən başqa itiriləsi heç nələri olmayan bu cür qəhrəmanların məşğulluğu və düşmənin gözünün içində dik baxmaları təbii görünür və onlara qarşı hörmət hissi oyadır. Ancaq bu da aydındır ki, hər bir mövzunun uğurlu bədii həlli ilk növbədə konkret yazılıçının sənətkarlıq səviyyəsindən yüksək dərəcədə asılıdır .

Cənub ədəbiyyatında mühacirət və sürgün mövzusu əsrin əvvəlindən özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmış, İran həyatının ayrılmaz hissəsi olduğu kimi, ədəbiyyatın da tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Seyid Məhəmmədəli Camalzadə, Sadiq Hidayət, Əbüllühüseyn Nuşin, Behazin, Ehsan Təbəri, Bütürk Ələvi və başqa fars yazıçılarının şəxsən yaşıdlıları mühacirət, sürgün və zindan həyatı ayrı-ayrı əsərlərdə motivlər şəklində, həmçinin povest, roman halında bədii təcəssümünü tapdığı kimi, Z.Marağayı, M.Ə.Talibov, M.Sabit və S.C.Pişəvərinin vətəndən uzaqlarda keçən məcburi qurbət həyatı da ədəbi qəhrəmanların timsalında verilmişdir. Milli Demokratik hərəkatdan sonrakı nəsrin payına düşən sürgündə olanların xatirələri özündən qabaqkı mərhələnin ənənəvi davamı şəklində meydana çıxırı. Əlbəttə, sələflə xələf arasında fərqlər vardır və bu fərqlər olmasaydı, yenilikdən, inkişafdan, yeni mərhələdən danışmağa dəyməzdi. Burada əsas fərq bundan ibarət idi ki, əvvəlki dövrdə siyasi, mənəvi və iqtisadi repressiyalar üzündən qeyri-ixtiyari mühacirətin, daha doğrusu, didərginliyin bədii təsviri mərkəzi yer tuturdusa, yeni mərhələdə artıq rejimin İran daxilindəki ucqarlarla məcburi sürgünləri hekayələrin, romanların, povestlərin mövzusuna çevrilməyə başlayır.

G.Səbahinin “Gül dəstəsi” hekayəsindəki ana xətt xalq həyatının özəyinə çevrilmiş, Cənubi azərbaycanlıların alnına yazılmış sürgünlük didərginlik salnaməsinin bir səhifəsinə diqqəti cəlb edir.

Milli hökumətin dağılmasından sonra, qışın amansız tufanlarında, Luristan dağlarına sürülmüş inqilabçı, üç nəfər ilə bir komada qalır. Mal tövləsini

xatırladan, divarları tüstüdən qaralmış, qapısı sınıq, pəncərəsiz, çala-çuxur döşəməsində birələr kövən edən daxmada divar buxarısı yansa da, içəriyə istidən çox tüstü dolur, faciəli həyatın qurumağa qoymadığı gözləri bir də açısdırır.

İstibdadın ən adı məişət qayğılarına möhtac qoyduğu bu rəsmi didərginlər vətən həsrəti ilə yanıb qovrulurlar, lakin hekayədə deyildiyi kimi, “insanın üzü bərk olar. Əgər az da olsa, ümid nuru qəlbinə işiq şalmış olsa, hər çətinliyə dözər”. Bu nur isə onların içərisindən gələn azadlıq ideyaları, həmçinin ideyaları uğrunda şəhid olmuş qəhrəmanların həmişə diri ruhundan, gələcək istiqbal günəşinə inam hissindən doğur. Qaradağ mahalının sakini, hamudan yaşı Novruz kişinin eloğlusu Səttarxan haqqında söylədiyi dastan mühitin zülmətini, bayırın qaranlığını, içərinin tüstüsünü boğaraq, həsrətdən, qürbət əzabından, hüquqsuzluqdan sıxlıan ürəklərə nur çiləyir.

1326-cı ilin baharında dağların qoynundakı Müzəffər qalasını, göz yaşı kimi dumdurı İldirim bulağını seyrə çıxmış fədaiyə bir qız uşağı gül dəstəsi verir. Ani şəşqinliqdan sonra o, qızı tanır. Bu, keçən qışın şaxtalı-sazaqlı səhərində su ilə dolu ağır qazanına bulaq başından ağası Əlixan-gilədək kömək edib apardığı, dodaqları göyərmiş, bədəni yarpaqtək əsən lur qızıdır.

Süzgünlü, ceyran sıçrayışları ilə uzaqlaşan Mehrinin verdiyi nərgizli, bənövşəli, laləli gül dəstəsini gözdən keçirdikcə öz-özünə düşünür: “Bu gül dəstəsi məsum bir qəlbdə çiçəklənən pak bir eşqin tərənnümü, qədrdanlığın ifadəsi idi”.

Yazıcıının az sözlə ifadə etdiyi böyük, dərin mətləblər göz qarşısındadır. Qələm sahibi, vətəninin azadlığı, istiqlaliyyəti, xalqının işıqlı günləri uğrunda çarşısanların uzaq sürgünlərdə belə, məzлumlara arxa-dayaq olması, köz olan ocaqları alovlandırması, ümumun xoşbəxtliyinə çalışması, yaxşılığın, xeyirxahlığın candan gəlməsi xüsusiyyətini bəyan edir.

Belə ki, vətənpərvərlərin varlığı sayəsində mübarizənin nəinki dayanmadığını, əksinə, özünə yeni nəsillərdən tərəfdar toplayaraq, daha qüvvətli oyanışlara hazırlandığını ifadə edir. Digər tərəfdən isə, əsər Azərbaycan xalqının Azərbaycandan kənar həyatını da əvan boyalarla meydana çıxarıır.

Milli hökumətdən sonrakı dövr nəsri intim hiss-lərdən, sevgi-məhbəbdən daha çox xalq kütlələrinin acı həyatını, istibdadın zəhərlədiyi yaştıları, məsum səhnələri verməyə çalışır. Zənninizcə, bunsuz ədəbiyyat ali məqamını itirər, gələcəyi görməyə imkan tapmaz, xalqın tarixini yaşatmadığı üçün özü də yaşamaz və yaradıcıları ilə bərabər dəyərdən düşərək qısa bir dövrə xidmət etmiş olardı. Bu baxımdan 1950-ci ildə qələmə alınmış “Həyat faciələri” povesti səciyyəvi hadisələr və xarakterlərlə zəngindir.

Adətən həyat müşahidələrinə əsaslanan yazıçı G.Səbahı bu əsərində XX əsrin 30-40-cı illər Cənubi Azərbaycan kəndində və Təbrizdə baş vermiş hadisələri qələmə almışdır.

Məhkəmənin “qatil” adı ilə edama məhkum etdiyi məhbusa hökm oxunub qurtardıqda, özünə ölüm tozu çökmüş “müqəssir”i də, ağlamaqdan, mənəvi əzabdan bayılmaq dərəcəsinə çatmış gənc qadını da, məhkəmə üzvlərini də, salondakıları da heyrətləndirən bir səs ucalır. Bu səsin sahibi

“müqəssir”in günahsızlığını söyləyərək, qatilin özü olduğunu etiraf edir. Hər şey qurtarandan sonra edilən nadir və səmimi etirafın səbəbini on iki günlük fasılə verən iclasda vəkil söyləyir.

Buna səbəb maddi, mənəvi və cismani işgəncələrə məruz qalmış, var-yoxu əlindən alınıb zindanlara salınmış, uşağı ortalıqda qalıb xəstəlikdən ölmüş, arvadı dəlixanaya düşmüş, torpağını, evini, işini, sağlamlığını itirmiş, layaqəti təhqirə uğramış Qüdrət adlı kəndlinin faciəlidir. Bu, həmin səbəbdür ki, Səttarxanın başçılıq etdiyi məşrutə hərəkatına, Şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyانına təkan vermiş, 1920-21-ci illərdə cəngəlliləri və xorasanlıları ayağa qaldırmış, 21 Azər hərəkatını yetişdirmiş və nəhayət, 1979-cu il İran İslam inqilabı gedişində şahlıq quruluşunu devirmiştir. Bu səbəbin adı zülm, haqsızlıq, acliq, ərşə qalxan, hədd-hüdüd, namus-qeyrət tanımayan ictimai ədalətsizlikdir.

Axar-baxarlı, zümrüd meşəli, büllür bulaqlı, idillik həyat keçirən kəndə gəlmış ərbab oğlu kəndlilərin hesabına yeyib harınladıqca ov, at çapmaq, quş vurmaq əyləncələrindən bezir. Kəndin gözəl, həyalı qızı Laləni görcək, ağına-bozuna baxmadan, meylini, rəyini öyrənmədən, milli adət-ənənəni tapdalayaraq, dəli ehtirasını söndürmək istəyir. Lakin qızın nişanlısı, pəhləvan cüssəli, dəli-dolu Qüdrət özünü yetirib Çingiz xanı layiqincə cəzalandırır. Kəndin kənarında tənha ağaclarıqda kimsənin köməyə gəlməyəcəyini düşünən harin ərbab oğlu alçala-alçala üzr istəməyə məcbur olur. Bununla da, sonu faciə ilə nəticələnəcək ağır bir düşmənciliyin əsası qoyulur.

Əsərdə konfliktin ikinci düyüünü 1948-1949-cu illər quraqlığı ilə başlayır. Məhsulun azlığına baxmayıb

taxıl vergisini dəninəcən yiğmaq istəyən mübaşir qovulduqdan sonra, Çingiz xan əmniyyələrlə kəndə hücum edir. Evlər talanır, kisələr boşalır, arvad-uşaq ortada ağlaşır, kəndlilər aciz-aciz qəzəbdən doğranırlar. Rəsmi dövlət nümayəndəsi sayılan əmniyyələrə əl qaldırmağın nəticəsini hamı yaxşı başa düşür. Onların qarşısına çıxan, ağalara quyruq bulayan Hümməti yerində oturdan Qüdrəti isə Çingiz xan tutdurur. Bununla ərbab neçə hədəfi eyni oxla vurur: həm on bir il əvvəlki şəxsi intiqamını alır, həm milli hökumət dövründə kəndlilərin bir illik müstəqilliyinin heyfini çıxır, həm də mübaşirin qovulmasında əsas rol oynadığına görə dikbas kəndliləri cəzalandırır.

Həbsxana həyatı qısa olsa da, Qüdrətin həyatında öz dərin izlərini buraxır. Fərqi yoxdur, Şimali Azərbaycanda və yaxud Cənubi Azərbaycanda da haqqqa, ədalətə səsləyən, bu yolda cəsarətli addımlar atan hər bir qeyrətli vətəndaşın qisməti olan həbsxanada Qüdrət həyatın dibini təcəssüm etdirən insanlarla qarşılaşır. Bir tərəfdə əyyaşlar, tiryekəkənlər, qumarbazlar, bıçaqcəkənlər, lotular, digər tərəfdə Ümid kimi mənəvi saflıq mücəssəməsi. Buradakılar qumar oynayır, gözlərinin, ağızburunlarının suyu axa-axa tiryek xumarına dalır, rəqibi amansızcasına didib-parçalayıır, pul tələb edirlər. Əhmədi-Biqəm məzлum bildiyi Qüdrətə hücum çəkir, keçəl Yəhya yazılmamış qanunlar üzrə hamiya aqalıq edir. Lakin bunların hamısı yazılı qanunların cidd-cəhdlə qoruduğu rəsmi irticaçılardan qat-qat ləyaqətli, ədalətlidirlər. Keçəl Yəhya adına göndərilmiş yeməkləri dustaq yoldaşları arasında bölüşdürürlər, qəzəblənmiş rəqiblərini barışdırır,

haqlının tərəfini saxlayır. Ümumiyətlə bir nəfərin də əzilməsinə yol vermir.

Dustaqların qəfil hückumunun qarşısını almış Ümid isə xeyirxahlığı, cəsarəti, nikbinliyi, dərin düşüncəsi ilə Qüdrətin üzəyində ümid çıraqı yandırır. Onun sonrakı həyatında da həmin çıraqın işığı nur saçır, aydınlıq gətirir.

Zindandan qayıdan Qüdrət, bircə ildə evdəkilərin satılıb-sovulduğunu, yeni quraqlığın yeni fəlakətlər gətirəcəyini, Çingiz xanın riayətindən çıxmağın qurtuluş yolu olacağını düşünən kəndli oğlu, səadətini şəhərdə axtarmağı qərara alır.

Lakin quraqlığın-milli fəlakətin qabağına qatıb qovduğu kəndli ailəsini şəhər heç də gülərzülə qarşılamır. Azərbaycanın hər tərəfindən axıb gələn kəndlilər Təbriz küçələrində dəstə-dəstə dolaşırlar. Evsiz, işsiz, ac-yalavac bədbəxtlər nə yeyəcəklərini, harada gecələyəcəklərini bilmirlər.

Zəmanənin insan əti yediyi belə amansız günlərdə Qüdrətin gümanı sahibsiz xarabaliğa gəlir. Ailəsini xaraba daxmada yerləşdirərək iş dalınca gedir. Onunla təsadüfən rastlaşan Ümid yenə ona ümid verir və tezliklə təsərrüfat dükanında hamballığa düzəldir. Bunu da böyük sevinclə qarşılıyan Qüdrət zindan yoldaşına təşəkkür üçün söz tapmır.

Lakin istibdadın hökm sürdüyü bir məmləkətdə fəleyin qırmacı məzumlardan çox asanlıqla əl çəkmir. Özlərini Allaha şərik sayan balaca diktatorlar nəfəsi kəsilməmiş canının yaxasını buraxırlar.

Alicinin evinə yük aparmış Qüdrət yenidən Çingiz xana rast gələrək oğurluqla günahlandırılır. Həbs olunmuş ərini axtaran Laləni, dövlətin əmriyle

didərginlərin “istixanalarına”-dilənçi evlərinə toplayan polislər tutub dustaq edirlər. Xəstə uşağını evdə qoymuş ana fəryad etdikcə, xəstə uşaqla xaraba evdə tək qalmış on iki yaşılı Maral da nalə çəkir. Körpə Eyvaz can verib çiçək kimi solduğu zaman Laləni də dəlixanaya salırlar.

Ümidin rayon polis rəisi olan Xalasioğlu vasitəsilə həbsdən qurtarmış Qüdrət xaraba evinin qarşısında oğlunun cənazəsini aparan izdihamdan ailəsi haqqında həqiqəti öyrəndikdə yalnız bircə şey düşünür: İntiqam! Dünyanın dəhşətli işgəncələrini görüb, acılıqlarını dadmış bir insan üçün ayrı yol qalmır. Onun şüurunda dolaşan intiqam eşqidir-amansız bir intiqam. Daim dostunun əlindən tutan, məsləhətləri ilə yol göstərən, ən ağır məqamlarda köməyinə çatan, iradəli, təmkinli Ümid onu yolundan döndərə bilməyəcəyini gördükdə deyir: “Həyat özü insanları qırmaclayıb ayıldır. İrəli mübarizəyə!... Ancaq unutma ki, alacağın intiqam bütün əzilənlərin intiqamı olmalıdır. İstibdada, zülm-sitəmə qarşı olmalıdır”.

Doğrudur, Qüdrət Çingiz xanı qanına qəltan etməklə şəxsi intiqamını alır. Məhkəmə iclasları da ailəsinin faciəli tarixçəsindən sarsılaraq ona cəmi üç il iş kəsirlər. Lakin bunun cəmiyyət üçün o qədər də xeyri gözə dəymir. Ümid düz deyir. İntiqam bütün əzilənlərin intiqamı olmalıdır. Məhz ona görə də Qüdrətlərin, Lalələrin, Eyvazların, Maralların, Ümidlərin intiqamları damcı-damcı toplanaraq, azadlıq hərəkatlarını yaradır.

Vaxtilə “mənim əsərlərimdə tarixçi fransız cəmiyyətinin özü olacaq, mən isə onun katibi sıfətində çıxış edəcəyəm”-deyən Balzak kimi,

Gəncəli Səbahı də, şübhəsiz və mübaliğəsiz deyə bilərik ki, həm keçmiş, həm də sonrakı mübarizənin təbii köklərini açıb göstərə bilmışdır.

“Arsız Qafar” hekayəsində isə G. Səbahı “ərbab mühitinin” zəif iradəli insanları ruhən necə şikəst etdiyini, mənəvi cəhətdən nə qədər alçaldığını təsvir edir. Əlli –ayaqlı, sağlam bir adam olan Qafar bir tıkə çörək üçün hər cür alçaq hərəkətlərə el atır, firildaqlar törədir, ikiüzlülük, yaltaqlıq edir. Qafarın öz dediyinə görə, vaxtilə “mötəbər tacirlər cərgəsində imiş”, lakin sonra ticarət işləri tənəzzülə uğrayır. Qafar borca düşür, borc sahibləri qapını kəsməyə başlayırlar. Qafar da cəhənnəmdən bedtər olan İran zindanına düşməmək üçün başını götürüb qaçırl. Müəlif pulun insan ləyaqətini alçaltlığı, məhv etdiyi bir dönyanın amansızlığını real cizgilərlə göstərmişdir.

Bu zalim dönyanın nümayəndəsi olan Hacı Fərəc Məşədi Rüstəm adlı kasib bir adama “el tutaraq” öz mülkündə ona və ailəsinə daldalanmaq üçün ev verir, hərdən az da olsa yemək-içməyinə, uşaqlarına əyin baş düzəltməyinə kömək edir. Lakin tezliklə məlum olur ki, beş-altı uşaq atası altmış yaşı Hacı bu “xeyirxahlığı” məşədi Rüstəmin on dörd yaşı qızını almaq xətrinə eləyirmiş...

Gəncəli Səbahı eyni zamanda İranda şahlıq mühitinin doğurduğu yaramaz adət-ənənələri də düzgün olaraq tənqid etmişdir. Onun qəhrəmanlarından biri belə adət və ənənələrin insan səadətinə necə maneələr törədəcəyindən bəhs edir

Gəncəli Səbahinin hekayələrini oxuduqca məzлum xalqın elmdən, müasir mədəniyyətdən geri qaldığını hiss edirsən. Milli azadlığı, milli hüququ

əlindən alınan, öz ana dilində məktəbi, mədəniyyət ocaqları, teatri, mətbü orqanı olmayan bir xalq neyləyə bilər?! Lakin bunu edənlər bilmirlər ki, xalqın istibdadını müdrikliyini əlindən almaq olmaz!

Gəncəli Səbahı təqnid və ədəbiyyatşunaslıq sahəsində də öz qələmini sınamış və 1981-ci ildə “Şeirimiz romanla addımlayır” adlı kitabını nəşr etdirərək, istər çağdaş güney, istərsədə quzey Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra aktual problemlərini əhatə edən məqalələr toplusu hazırlayaraq oxucuların ixtiyarına vermişdir.

Gəncəli Səbahinin ədəbi təqnid məqalələri ilə yanaşı ibrətamız hekayələri də maraqlıdır. Bunlardan biri də “Ovçu” hekayəsidir. Yaziçinin özünün qeydi ilə “Varlıq” dərgisində nəşr olunan bu hekayəni o, dostu Hüseyn Cavidin söylədiyi xatirələr əsasında yazmışdır. Hekayə “bu nə əfsanədir, nə də nağıl, mənim öz başıma gələn əhvalatdır”, -sözləri ilə başlayır.

“Ovçu” hekayəsi siyasətdən uzaq, tamamilə başqa bir mövzuya həsr olunmuşdur. Hekayədə 14-15 yaşından əlinə tüsəng götürmüş, yüzlərlə quş və heyvan vurmuş bir ovçunun xatirələleri qeydə alınmışdır. Qaraçurlu tayfasının ağbirçəyi olan nənəsi ona dəfələrlə ovçuluğu tərgitməyi, öldürdüyü quşların ah-naləsindən pis günə qalacağını nəsihət etsə də, qulaq asmir. Birdən birə otuz sığırçını qırma ilə vurub xar tut ağacından yerə tökür. Az sonra isə “Haqq quşu” adlanan gözəl, bəzəkli bir quş ovçunu aldadıb ağacın başına çıxarır. Oradan yıxılan ovçunun ayağı sınır.

Başqa bir təsadüfdə, balalı maralı öldürən ovçu sonradan peşman olur. Balasını tapıb saxlamaq

istərkən, kəndin mal-qarasını qıran, əhalini dəhsətə salan, qəzəbli nəhəng pələngə rast gəlib öldürür. Ağsaqqalların ona mükafat verdiyi tüfəngi maralın balasını tapana bağışlayır, qoçu isə nənəsi onun üçün qurban kəsir. Özü də bala maralı böyüdüb müşəyə-azadlığa buraxır.

Artıq ovçunun yaşı 70-i keçmişdir. Hərdən ondan saçlarına nə üçün təzə dən düşdүйünü soruşanda, dağları, ovçuluğu, idmanı, yurdu Qaradağın saf təbiətini nişan verir.

Hekayənin təlqin etdiyi başlıca iki ideya qabarıq nəzərə çarpir. Birincisi, şirin, maraqlı ovçuluğun həm də zalimliqə, qaniçənliyə səbəb olması, digəri döşləri südlə dolu ana maralın ölenəcən son nəfəsdə belə, balasından göz çəkməməsi, sığırçınların kütləvi şəkildə qırılması, ağbirçək nənənin dililə ovçunun zalimliğine sübut kimi göstərilir. Nənə onu başa salır ki, dünya özbaşına deyil. Yaradanın öz yaratdıqları üzərində nəzarəti də, bəndələrinə rəhami də, cəzası da var. Və müdrik qadının sözləri “Haqq quşu”nun ovçuya verdiyi cəza ilə sübut olunur. Yuxarıda məzmununu verdiyimiz hekayədə bundan sonrakı hərəkətlərinə ovçu bir növ günahlarını yumağa çalışır. İkinci xətt isə, təbiətin qucağında yaşayan insanların uzun ömürlülüyü, sağlamlığı ideyasıdır. Körpə anasının qucağında pərvəriş tapıb boy atlığı kimi, insan da təmiz havası, buz bulaqları ətirli çıçəkləri olan təbiətin qoynunda həmişə cavan qalır.

Əsərin sonu çox simvolik yekunla tamamlanır. Əsərin qəhrəmanı mahir bir ovçu kimi tanınsa da, sonralar ovçuluğun daşını atır. “Ovçu” hekayəsi yazıcının yaradıcılığında narahatlıq doğuran haqsızlıq-

ların, yaramazlıqların vaxtında alınması, insanların mənəvi cəhətdən kamilliyi, ədalətli olması, bir-birini və bütün canlıları sevməsinə yönəlmüşdir.

Hekayədə təbiət lövhələri çox canlı və qabarıq şəkildə verilir. Əsərdən göründüyü kimi, yazılıçı nənənin dili ilə təbiəti qorumağa, onun hər çıçəyini, quşunu sevməyə səsləyir. Hekayədə irəli sürürlən insanlara ədalət, mərhəmət, təbiətə sevgi hissinin aşılanması ideyası Gəncəli Səbahinin bir yazılıçı kimi yaradıcılıq amalına uyğundur.

“İnsanı azdırان” hekayəsində 1945-ci ilin 21 Azər hərakatı ilə bağlı hadisələrə toxunulur. Milli hökümətin devrilməsindən dərhal sonra bütün tərəqqipərvər ziyalılar demokratik hərakatın iştirakçıları təqib olunurdu, həbsxanalara salınırdı. Hekayənin qəhrəmanı Həmidin atası da milli hərakatın fəal iştirakçılarından olduğu üçün zindana atılır və dözülməz işgəncələrlə öldürülür. Atasının ölümü gənc Həmidi sarsıdır, onda şahlıq rejiminə qarşı nifrət oyadır. Beləliklə, Həmid bütün həyatını şah üsul –idarəsinə qarşı mübarizəyə həsr edir.

“Varlıq” dərgisi nəşrə başlayandan Gəncəli Səbahı də bu dərgiyə yaxından köməklik edərək onun əməkdaşlarından birinə çevrilmişdir. O, dərginin ilk sayından ədəbi tənqidçi və öz əsərlərinin nəşri ilə dərginin işində fəal iştirak etmişdir. Azərbaycanın milli şairi Bulud Qaraçurlu Səhənd dünyasını dəyişən zaman Gəncəli Səbahı “Səhənd həmişəlik həyatdan köcdü” adlı məqaləsində şairin yaradıcılığındaki milli vətənpərvərlik ruhunu yüksək qiymətləndirmiş və nümunələr əsasında təhlil etmişdir. G.Səbahı yazırı: “Bulud Qaraçorlu Səhəndin ölümü Azərbaycan xalqı üçün milli

faciə, yeri dolmaz itkidir. O, öz yaradıcılığı və istedadı ilə Azərbaycan ədəbiyyatına ən qiymətli və ölməz əsərlər verə bildi. Hünəri və şeiri ilə parlaq bir ulduz kimi parladı. O, dəringörüşlü bir şair olaraq öz xalqının görən gözü, düşünən beyni və döyünen qəlbini iddi".

Gəncəli Səbahı "Ağır illər" və "İsanın son şamı"na bir nəzər" adlı geniş məqalələrində K.M.Sönməzin Cənub ədəbiyyatındaki mövqeyinə toxunaraq Güney ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan belə bir cəhəti xatırladır ki, "vətən və xalqına balğı olan bütün şairlər keçdiyimiz ağır illərdə hakimlərin azgınlığını məqam, şöhrət hərislərinin satqınlığını, zülm-sitəmdən əzilmiş, cana doymuş məhkum insanlar keçmiş olduğu acı faciəli həyatı qələmə gətirməklə, nalələri fəryada, qəzəbə, üsyana çevirib həmişə mübarizə yollarını işıqlandırmışdır. Şair Sönməz də onlardan biridir".(5, səh. 83)

Tənqidçi Gəncəli Səbahı Sönməzin poetik üslubunun formallaşmasının ədəbi – bədii qaynaqlarını da araşdıraraq təhlil etmişdir. O, Sönməzin etiraflarını, yəni məhz Şəhriyarin təsiri ilə doğma dildə yazmasını xüsusi qeyd etmiş, şairin şeir yaradıcılığını mövzular üzrə qruplaşdırıb, təhlil etmişdir. Tənqidçi bu qənaətə gəlmişdir ki, Sönməz keçmiş, acı həyatımızı bədii obrazlarla qələmə ala bilmışdır. Şairin avtobioqrafik janra yaxın olan "Ağır illər"i şeiriyyət və mənə dolğunluğu ilə qiymətli bir əsər sayıyla bilər .

Gəncəli Səbahı görkəmli nasir olmaqla yanaşı, Güney ədəbi tənqidinin də gözəl nümunələrini yaratmışdır. Cənub poeziyasının aparıcı simalarından olan Səhənd, Sahir, Sönməz, Məhzun, Haşim Tərlan və başqalarının yaradıcılıqlarına həsr etdiyi məqalələr

obyektivlik, səmimilik, ən başlıcası isə, müasirliyi ilə həmişə oxucuların diqqətini çəkmişdir. Güney ədib və şairlərinin mötəbər ustad sözünə və mütəxəssis məsləhətinə ehtiyac duyduqlarını nəzərə alsaq, bu məqalələrin bir çox keyfiyyətləri xüsusi dəyərə malikdir. O, hansı ədib və şairdən söz açırsa-açsın, bir meyara həmişə sadıq qalmağa çalışmışdır. Haqqında söhbət gedən əsər xalqın amal və məqsədlərini nə dərəcədə əks etdirir və mövcud mərhələdə bədii təfəkkürün diqqəti başlıca olaraq hansı problemlərə yönəldilir?

Bu ustad tənqidçinin Səhəndin yaradıcılığına həsr etdiyi məqaləsinə nəzər salsaq görərik ki, "Şairin "Sazımın sözü" məqaləsində o, bir mütəfəkkir kimi həyatın dərinliklərinə baş vuraraq xalqı özünə tanıtdırmağa, söndürülmüş milli şüuru oyatmağa, qaranlıqda məşəl axtararaq azadlıq və mübarizə yollarını gəncliyə nişan verməyə çalışır.

Tənqidçi Səbahı tənqidin kəsəri və prinsipiallığını heç nəyə qurban vermir. Onun "Ədəbiyyatın ictimai həyata təsiri" adlı məqaləsində bir sıra mühüm ədəbi problemlərə toxunmuşdur. O, istədiyinə nail olmaq üçün Cəlil Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı" dramını və Səməd Vurğunun "Aygün" poemasını seçdikdə məqsədi bir qədər aydınlaşır. Bəlli olur ki, ədib məşhur "Anamın kitabı" əsəri vasitəsilə xalqı birliyə dəvət etmək, "Aygün"ün simasında isə müasir Azərbaycan poeziyasının hansı zirvədə durduğunu Güney oxucularına çatdırmaq istəmişdir. Vaxtilə bir sıra ədəbi mübahisə və ziddiyyətli mülahizələrə səbəb olmuş "Aygün" poeması haqqında tənqidçinin çox aydın və ədalətli mövqeyi vardır: "Poemanı oxuduqca, sanki insan şirin bir röyaya dalır. Misralar gözəl yaz

havası kimi insanların ruhunu oxşayır. Adam şeiriyyətin nə olduğunu dərk edir. Bu yüksək keyfiyyətli ədəbi əsər oxucusunu pak məhəbbət, düzgün ilqara çağırır. Yolunu azmışları fəsad bataqlığından çəkib çıxarır. Səmimiyyət, səfa, ən yüksək bəşəri duyğu və münasibətləri adamın iliyinə, qanına axıdır. Çirkin əməllərə qarşı nifrət oyadır. İnsanları səadətə, kamala çağırır. Budur ədəbiyyat. Budur əsərin ictimai həyatımızda təsiri...”

Gəncəli Səbahinin qələminin məhsulu olan çoxsaylı və qiymətli ədəbi-tənqid məqalələri, habelə sənətkarlıq baxımından yüksək səviyyəli bədii və sənədli nəşr əsərləri müasir nəsil tərəfindən də dərin sevgi və maraqla qarşılanır (6, səh.201).

“Ötən günlər” adlı xatirə-povesti ədibin sanballı əsərlərindən biridir. Povestdə bəhs edilən talelər ilə onun özünün həyatı arasında üzvi bir bağlılıq vardır. Povestə bədii bir siqlət bəxş edən cəhətlərdən biri Səbahinin bir sənətkar kimi öz başına gələnlərin simasında 1937-1938-ci və 1946-ci illərdə böyük tarixi ədalətsizlikdən əzab çəkən bir xalqın faciələrini əyanişdirə bilməsidir. Bu günahsız müqəssirlər həm şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün ürəksiz məmurları tərəfindən yurd yuvalarından didərgin salınırlar, həm də şah cəlladlarının insana qənim kəsilən qaragüruhçuların vəhşiliklərinə məruz qalırlar. Povest həyatı epizodlar və canlı insan surətləri ilə zəngindir. Ustad qələmi ilə yazılmış bu əsər o vaxtkı rejimin simasını bütün əriş-arğacı, eybacərlikləri ilə eks etdirən əsl sənət nümunəsidir. Yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərində ədibin qələmə aldığı bu əsərlər həyat həqiqətlərinə sədaqətin, hadisələrə real və qərəzsiz münasibətin təzahürüdür. Məhz elə bu xüsusiyyətlər Gəncəli Səbahinin qoyub

getdiyi zəngin irsə uzun ömür bəxş edən nadir keyfiyyətlərdəndir.

Ümumiyyətlə, yaşadığı mühiti, şah üsuli-idarəsinin qoyduğu dözülməz rejimi müfəssəl olaraq gözlərimiz qarşısında canlandırır. Xalqın həyatı, dərdi, kədəri bədii ədəbiyyatda özünəməxsus ifadə tərzi ilə göstərilməsi, Cənubi Azərbaycan xalqının böyük təleyinin yazıl-b-yaradılması yeni realist ədəbiyyatın yaranmağa başlamasından xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. **Gəncəli Səbahı. Həyat faciələri.** Tehran, 1990, 244 s.
2. **Gəncəli Səbahı. Qartal** Tehran 1981, 198 s.
3. **Gəncəli Səbahı. Şeirimiz zamanla addımlayırlı.** Təbriz .
Dünya nəşriyyatı, 1360, 150 səh.
4. **Gəncəli Səbahı. Ötən günlərim.** Tehran . Dünya nəşriyyatı, 1360, 125 səh.
5. **Cənubi Azərbaycan yazıçılarının ədəbi məcmuəsi.** Bakı,
İlsiz 297 səh.
6. **Seyda Y. Ədəbiyyat ocağı.** II cild. I cild. Tehran. 1362.
433 səh.
7. **Bəydili. Q. Məmmədhüseyin Şəhriyar.** Bakı. Azərnəşr,
1983. 207 səh
8. **İsmayılova. N. Varlıq jurnalı və Azərbaycan ədəbiyyatı.**
Bakı. Nurlan nəşriyyatı. 2009.

HƏMİD MƏMMƏDZADƏ 1924-2000

Tanınmış ədəbiyyatşunas, nasir, təqiqidçi və tərcüməçi kimi tanınan Həmid Rza oğlu Məmmədzadə vətənimizin Quzeyi ilə Güneyi arasında körpü salan bədii təfəkkürümüzün inkişafında özünəməxsus xidmətləri olan bir alimdir.

Bu sənət fədaisinin Təbrizdən başlanan ömür yolu neçə-neçə mənzillərdən keçə də, yenə məftunu olduğu doğma Vətən torpağında birləşir. Keçdiyi mənalı həyat yolu onun ömür karvainının adilik çərçivəsindən çıxararaq bir oxşarsızlıq zirvəsinə yüksəldir.

Həmid Rza oğlu Məmmədzadə 1924-cü il mart ayının 18-də Təbriz şəhərində dünyaya göz açmışdır. Atası Rza əvvəllər cilingər olmuş, sonralar isə ailəsini dolandırmaq üçün işini dəyişərək əllaflıq və əttarlıqla məşğul olmuşdur.

Balaca Həmid ilk təhsilini Təbrizin “Nicat” və “Pərvəriş” məktəblərində almış, sonralar isə şəhərin nüfuzlu təhsil ocaqlarından hesab olunan Darülmüəlli-mində oxumuşdur. Pedaqoji texnikum səviyyəsində bilik verən Darülmüəlliminin diplому ona orta məktəbdə müəllimlik etmək hüququ vermişdir. Ərdəbilin “Səfəvi”, “Puranduxt” və “Sənan” adlı məktəblərində Həmidin pedaqoji fəaliyyəti iki il davam etmişdir. Onun orta məktəbdə müəllimlik etdiyi dövrədə ölkədə ictimai-siyasi hadisələr artmağa başlamışdır. O, Təbrizə qayıtdıqdan sonra həm müəllimlik etmiş, həm də yeni yaranan “Cavanlar” təşkilatında və onun orqanı olan “Cavanlar” qəzetiinin fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdir. Bu qəzeti 22 sayı nəşr olunmuş, qəzet şah qoşunları Təbrizə soxulduqdan sonra bağlanmışdır (11, səh.23).

1946-cı ildə 21 Azər hərəkatının geri çəkilməsindən sonra Həmid Məmmədzadə də döyüş və mübarizə dostları kimi Bakıya mühacirət etmişdir. Düşdüyü yeni mühit onun təhsilini davam etdirmək sahəsində yeni perspektivlər açmış, o, əvvəlcə Azərbaycan KP MK nəzdində olan Ali Partiya məktəbində (1947-1951), eyni zamanda, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsində (qiyabi) təhsilini davam etdirmişdir. Ali məktəbi bitirən Məmmədzadə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstytutunun aspiranturasına daxil olmuşdur. Burada işlədiyi illərdə (1951-1954) “İnqilabçı jurnalist, yazıçı S.C.Pişəvəri (həyatı, mühiti, yaradıcılığı)” mövzusunda elmi iş yazaraq filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

İnstitutda baş elmi işçi işləyərkən (1954-1968) “Axundov və Şərq” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Bundan sonra o, Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı müzeyində Elmi Fondlar şöbəsinin müdürü (1968-1972), Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunun İran filologiyası şöbəsinin böyük elmi işçisi vəzifələrində işləməyə başlamışdır (1972-1986) (11, səh.23).

Doktor Həmid Məmmədzadə bir qələm sahibi kimi publisist və ədəbi yaradıcılığa 1946-cı ildə Təbrizdə nəşr edilən “Azad millət” və “Cavanlar” qəzetlərində çıxan məqalələri ilə başlamışdır. İlk hekayələri isə “Pioner” və “Azərbaycan” jurnallarında dərc olunmuşdur.

Nasir Məmmədzadənin ədəbi profilini və yaradıcılıq kredosunu müəyyənləşdirən hekayələri mühacirət illərində işiq üzü görmüşdür. Gənclik illərində yaşadığı ölkənin adamlarının dünyagörüşünə, psixologiyasına yaxşı bələd olan Həmidin nəşr əsərlərində milli kolorit, rejimin formalaşdırıldığı etiraz psixologiyası çox güclüdür. Müəllif hətta vətənidən kənarda yaşadığı sevgi və məhəbbət macəralarının təsvirində də öz yaradıcılıq səliqəsinə sadıq qalmışdır. Ədibin “Hekayələr” (1957), “Futbolçu” (1959) “İlk məhəbbət” (1967), “Təbriz xatirələri” (1978) adlı kitablarında toplanmış hekayələri bu baxımdan çox xarakterikdir.

Fars dilinin incəliklərinə yaxından bələd olan ədib bu sərvətdən bacarıqla istifadə edərək Azərbaycanın tərcümə ədəbiyyatı xəzinəsinə gözəl incilər bəxş etmişdir. Onun elmi-filoloji tərcüməsini etdiyi Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”

poeması, həmçinin Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrinin fars dilinə tərcüməsi (1979), Zeynalabdin Maraşalının “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” (1982) əsərinin tərcüməsi barədə yalnız xoş sözlər demək olar.

Ədəbiyyatşunas H.Məmmədzadənin ədəbiyyatşünnaslığı dair məqalələri də həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu baxımdan tərtib və nəşr etdirdiyi kitablar-Nəsiminin farsca divanı və Şəhriyarın türkçə şeirlər külliyyatı və onlara yazdığı müqəddimələr mətnşünaslığımızın sayılıb - seçilən nümunələrindəndir (5, səh.58).

Ömrünün son illərini İranda yaşayan ədib hekayələrini və ədəbi tənqidini məqalələrini müntəzəm olaraq turkdilli mətbuatda çap etdirmişdir. O, uzun müddət Azərbaycan dilində nəşr olunan “Varlıq” dərgisi ilə əməkdaşlıq etmiş, onun səhifələrində H.M.Qəribin (Həmid Məmmədzadə) imzası ilə çap olunmuş, Qarabağ mövzusuna həsr olunmuş “Qəbirləri sökdülər” hekayəsi də çox təsirli və oxunaqlıdır. Hekayədə bir cənublunun təsadüfən bir qarabağı tələbə ilə rastlaşış onunla birlikdə gizli yolla yaxın vaxtlarda işgal edilmiş doğma kəndlərinə gedərkən yolda və orada gördükəri hadisələrdən danışılır. Sakinlər tərəfindən tərk olunmuş kənd qəbristanlığında böyük bir buldozeri görən oğlanlar çox təəccübənləirlər. Qəbirstanı nəzərdən keçirərək çoxlu sökülüb dağılmış qəbirlər görülər... Müəllif hekayədə oğlanların birinin dili ilə bu günümüz üçün çox maraqlı olan bir tarixi faktı yada salır. Birinci Dünya Savaşından sonra Osmanlı imperiyası gücdən düşəndə ermənilər bundan istifadə edib “Böyük Ermənistən” yaratmaq

xəyalına düşür, Paris sülh konfransına və Fransa, İngiltərə, ABŞ dövlətlərinin başçılarına müraciət edib Anadoluda ermənilərin əksəriyyət təşkil etdiyini iddia edərək oranın ermənilərə verilməsini istəyirlər. Amerika prezidenti Vilson general Harvurtun başçılığı ilə yaradılmış heyətə həmin ərazinin əhalisinin tərkibini yoxlamağı tapşırır. Ərzurumda bu heyəti bələdiyyə rəisi Zakir bəy qarşılımış və qonağı kabinetindəki pəncərə önünə çağırıb yaxınlıqdakı qəbristanları və kiçik məzarlığı göstərib demişdir: “Bunlar hamısı türk qəbirləridir, şəhərin digər yerlərində 10 belə qəbirstanlıq da var” (1, səh.22).

Ədəbiyyatşunas-alim kimi Şimalda və Cənubda yaxşı tanınan Həmid Məmmədzadənin nəşr sahəsində də uğurlu örnekler yaratığının bir daha şahidi oluruq. Müəllif kiçik bir hekayədə ermənilərin tarixən keçdiyi saxtakarlıq yolunu, iddialarının əsassızlığını sənətkarlıqla canlandırma bilmisdir. Yaziçinin tarixə müraciəti hekayəyə bir sənədlilik, inandırıcılıq ovqatı da bəxş edir. Hekayədə göstərilir ki, həmin o iddialı ermənilər “dünənki səhvərini” düzəltməyə çalışır. Qarabağdakı azərbaycanlı qəbirlərini söküb itirməyə səy göstərirlər. Təkcə qəbirlərimi? Hələ neçə illər öncə təkcə Qarabağda deyil, bütün Azərbaycanda mədəniyyət abidələri üzərində öz xeyirlərinə “düzəllişlər” edən xüsusi təlim keçmiş erməni ustalarına fürsət düşdükcə onları mədəni surətdə oğurlayıb Azərbaycandan uzaqlarda özünükküləşdirən erməni “sənətkarlarına” təhvil vermiş, yenidən gətirib öz yerlərinə qoymuşdular. Beləliklə onların iştahası getdikcə çoxaldı. Onlar Azərbaycan torpaqlarının bir

hissəsinə sahib çıxmaq üçün iddia qaldırıb Qarabağı Azərbaycandan ayırdılar. Tarix saxtakarlığı sevmir, həqiqət gec də olsa bir gün üzə çıxacaq!

Həmid Məmmədzadənin “Varlıq” dərgisində dərc olunan başqa bir əsərində - “Əncir ağacı” hekayəsində insan həyatı ağaclə müqayisə edilir.

Ata qurumuş əncir ağacının kökündən budanlığıni görüb fikirləşir ki, əncir ağacı bu bağlı həmişəlik tərk etmir, o yenidən pöhrələnərək qol qanad atacaq. İnsan isə ağaç ömrü qədər yaşamır. Elə bu vaxt onu səsləyirlər -Ata, biz gəldik. Uşaqların şən, şaqraq səsini eşidən ata qapıldığı hisslerdən büsbüütün ayrılib onlarla əylənməyə başlayır... Yaziçi bununla insan həyatının əbədiliyinə işaret edir (2, səh.99).

“Nizami ilə Məcnunun görüşü” adlı hekayəsində Həmid Məmmədzadənin klassik Şərq ədəbiyyatından məharətlə istifadə edəcəyinin və oxucusuna xoş bir təsəvvür yaratdığınışın şahidi oluruq. Bu hekayədə müəllifin sənətində fəlsəfi axarın nə qədər güclü olduğunu görürük. Hekayədə adından göründüyü kimi Nizami ilə Məcnun qarşılaşdırılır. Bir gün xəyal aləmində Nizaminin yolu Qeysin oxuduğu məktəbə düşür. O müəllimlik edən molladan icazə alaraq Qeysə (Məcnuna) bir neçə sualla müraciət edir. Qeysin cavabı şairi heyran qoyur. Nizaminin bir neçə suali və Qeysin cavabları aşağıdakı məzmunda verilmişdir.

Nizami Qeysdən soruşdu:

-Sən gəlib bizim behişt timsallı yerləri görmək istərdinmi?

Məcnun düşünmədən cavab verdi:

-Leyli də gəlsə əlbəttə.

-Bəs Leyli gəlməsə?

-Onda mənim üçün sənin o behişt timsalı diyarın cəhənnəm olar.

Nizami gülümsədi və dedi:

-Behişt yaxşıdır ya cəhənnəm?

Məcnun qətiyyətlə dedi:

-Leyli hansında olsa o yaxşıdır.

Daha bir sual:

Qeys gecə yaxşıdır ya gündüz?

-Gecənin adı bizim dildə “leyli” olduğuna görə gecə yaxşıdır (3, səh.204).

Həmid Məmmədzadənin nəşr dünyası çox zəngin, mövzu dairəsi çox genişdir. Həm də yaradıcılığının bir keyfiyyəti də budur ki, qəhrəmanların daxili aləminə yol tapmağa, xalqının yenilməz bir qüdrətə malik olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Belə ki, onun Güneyin milli demokratik nəşrinin görkəmli nümayəndələrindən biri olduğunu inamla deyə bilərik. Onun qüdrətli qələm dostlarından olan Abbas Makulu və Həmzə Fəthi Xoşginabi habelə yaradıcılığa sonralar gələn Məmmədrza Afiyət, Firuz Sadıqzadə, Məmməd Dadaşzadə, Qəhrəman Qəhrəmanzadə və digər sənətkarlarla bir sıradə adı çəkilməyə layiqdir. Ədibə uğur qazandıran başlıca amil qələmə aldığı əsərlərdə həyata dərinində bələdliyi olmuşdur. Bu xüsusiyət onun ilk qələm məhsullarında özünü bürüzə vermişdir. Yaradıcılığının ilk saylarında qələmə aldığı “Milli meydan” adlı hekayəsi bu baxımdan xüsusü çəkiyə malikdir. XX əsrin 40-cı illərində yeni vüsət kəsb edən milli qurtuluş hərəkatı zəhmətkeşlərin xüsusilə yoxsul ailələrə mənsub olan, qızların, gəlinlərin həyatında başlamış qurtuluş nüfuzunu Həmid Məmmədzadə real həyatı gerçəkliliklərə göstərməyə çalışmışdır.

“Milli meydan” hekayəsini ədib ürək ağrısı ilə qələmə alaraq Rza şah diktatürü dövründə qadınları üümuxanalara aparan yolları belə izah edirdi. Bu yolların ən amansız bələdçiləri məhz onların məhrumiyyətlər və iqtisadi çətinliklərlə dolu həyatları olmuşdur.

Ədib özünəməxsus bir ustalıq və inandırıcı məntiqlə qadınların xilaskarlarını da oxulara təqdim edir. Bu sırada milli hökumət dövründə məclisə nümayəndə seçilən usta Əli və onun sədaqətli mübariz həyat yoldaşı Gülsümün fədakarlıqları gözəl nümunədir. Müəllifin hekayədəki sözlərinə diqqət yetirək.

“Xalq vəkili usta Əli dedi ki, istismarçıların yurdumuza vurduqları yaraları tez bir zamanda sağaltmalıyıq. Keçmiş üsuli-idarənin yaratdığı fəsad mənbələrini aradan qaldırmalı, Təbrizin xaraba saxlanmış və əxlaqsızlıq mərkəzlərinə çevrilmiş yerlərində, çuxurlarında şəhərimizin ən yaxşı binalarını tikməliyik. Biz bədbəxt edilib fəlakətlərin qucağına sürüklənmiş qadınlara kömək əli uzatmalıyıq”...

Məhz usta Əlinin bu fədakarlığı nəticəsində iki həftədən sonra çuxurlardan heç bir əlamət qalmadı. Gözəl bir meydan düzəldilər ki, bu meydan da “Milli meydan” adlandırıldı.

Ədibin “Xacə paşa” hekayəsi də mövzu etibarı ilə “Milli meydan”la çox doğma səslənir. Hekayədə insanların narahatlıqları, rejimə qarşı ifrat səsləri ucalır. Bu hərəkatdan qadınların, xüsusilə Həsən Qanuninin arvadı Xədicənin göstərdiyi fədakarlıqlardan bəhs olunur. Belə ki, o, illərdə qadınların xalq hərəkatlarına qoşulmaları, onların göstərdiyi qəhrəmanlıqlar müəllif tərəfindən uğurla qeydə alınmışdır.(4, səh. 143)

Bundan sonra Həmid Məmmədzadənin “Yuxu”, “Möcüzə”, “Qüllə çayxanası”, “Vətəgədə tətil”, “Qurtuluş” və s. adlı hekayələri bu qəbildəndir.

1999-cu ildə “Varlıq”ın əsas yazarlarından biri olan doktor Həmid Nitqinin vəfatı ədəbi mühitdə geniş əks-səda doğurmuşdur. “Varlıq”ın növbəti sayıda doktor Həmid Nitqiyyə həsr olunmuşdur. Doktor Həmid Nitqi ilə əlaqədar jurnalla əməkdaşlıq edən müxtəlif sənətkarların xatirə yazıları, elmi məqalələri dərc olunmuşdur. Bunların içərisində Həmid Məmmədzadənin xatirə məqaləsi çap olunmuşdur. Müəllif H.Nitqinin bədii yaradıcılığı ilə bağlı əhatəli məqaləsində göstərir ki, o yaradıcılığı ilə Cənub poeziyasına yeniliklər gətirmişdir: “Onun bədii yaradıcılığı vətəndə insanlara, təbiətə tükənməz sevgi ilə bağlanmışdır. Şeirində dərin fəlsəfi məzmunla birlikdə yeni formaya xüsusi diqqət vermiş və bu sahədə müəyyən uğurlar qazanmışdır”.

H.M.Qəribin Əhməd Cavadın doğumunun 100 illiyi münasibətlə məqalə, Bahar Şirvaninin “Gül və Nərgiz” münazirəsi (ön söz əsərin mətni ilə birgə), Xəlil Rza Ulutürkə açıq məktub, Cəlil Məmmədquluzadə haqqında yeni əsər, akademik İsa Həbib-bəylinin “Əsrin dahiisi” foto albom barədə, J.E.Bertelsin Nizami Gəncəvinin tədqiq tarixindən (farscaya tərcümə) və s. məqalələri də vardır (6, səh.76).

Doktor Həmid Məmmədzadə “Varlıq” dərgisi ilə əməkdaşlıq etdiyi zamanda həm də “Yol” adlı ədəbi, ictimai-siyasi jurnalın təsisçilərindən biri olmuşdur. Həmid Məmmədzadə 1947-ci ildən Cənubi Azərbaycan Yaziçılar Cəmiyyəti idarə heyətinin, 1958-ci ildən isə Azərbaycan Yaziçılar Birliyinin üzvü

olmuşdur. O, harada yaşamasından asılı olmayaraq həyatının bütün mərhələlərində Azərbaycan ədəbiyyatının, habelə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının şərəfini yüksək tutmuş və onun elmi ədəbi dəyərlərinin keşiyində dayanmışdır.

Görkəmli, alim və nasir, doktor Həmid Məmmədzadə 2000-ci ildə dünyasını dəyişmişdir. O, Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafında, o taylı bu taylı ədəbiyyatımızın tədqiqində, təbliğində və zənginləşməsində xidməti olan fədakar sənətkarlardan olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Məmmədzadə H. Qəbirləri sökdülər. (Hekayə). “Varlıq”, №65, Tehran, 1987
- 2.Məmmədzadə H. Əncir ağacı. (Hekayə). “Varlıq”, №78, Tehran, 1989
- 3.Sabir Nəbi oğlu. Bu karvanın yolu güneyədir. Nurlan, Bakı, s.440
- 4.Mehdiyeva M. Cənubi Azərbaycan mühacirət nəşri (1947-1990). Bakı, Nurlan, s.192
- 5.Məmmədzadə H. Bahar Şirvaninin Gül və Nərgiz minazirəsi (ön söz və əsərin mətni). Varlıq, №91, Tehran, 1994.
- 6.Məmmədzadə H. Cəlil Məmmədquluzadə haqqında yeni əsər. (prof. İ.Həbibbəylinin əsrin dahisi foto albomu barədə). Varlıq, №90, Tehran, 1993.
- 7.Məmmədhüseyin Şəhriyar. Aman ayrılıq. Tərtib edənlər: Q.Bərdili və H.Məmmədzadə. Bakı, Azərnəşr, 1981.

MƏHƏMMƏD TAĞI ZEHTABİ 1923-1998

Məhəmməd Tağı Zehtabi Cənubi Azərbaycanın ən görkəmli şəxsiyyətlərindən biridir. Cənubi Azərbaycanda 1945-46-cı illərdə Milli hökumətin başçısı Seyid Cəfər Pişəvəridən sonra xalqımızın varlığı, tarixi və milli şürurun yüksəlməsində demək olar ki, Zehtabinin rolü əvəzsizdir. 1947-ci ildə, Pişəvərinin ölümündən sonra mühacirətdə yaşayan fırqəçilərin başsız və acınacaqlı vəziyyətdə qalmasını nəzərə alarsaq, Zehtabinin vaxtsız və qəfil ölümü Cənubi Azərbaycanda milli hərəkatımıza böyük bir zərbə idi.

Professor Tağı Zehtabi 1923-cü ildə Şəbüstərdə, kirişçi ailəsində anadan olmuşdur. O, 1930-cu ildə təzə açılmış dövlət məktəbinə daxil olmuş və 1936-cı ildə

ibtidai məktəbi bitirmiştir. 1938-ci ildə Təbrizdə Fiyuzat adına orta məktəbə daxil olmuş və oranı bitirdikdən sonra 1941-ci ildə Təbrizdə texnikuma daxil olmuşdur. Texnikumu bitirdikdən sonra 1943-44-cü illərdə “Rüşdiyyə” adlı orta məktəbdə müəllim vəzifəsində çalışmışdır.

Doktor Zehtabi 1941-45-ci illərdə Təbrizdə hacı Yusif Şuarın siniflərində ərəb və katolik kilsəsində fransız dillərini öyrənmiş, 1945-46-ci illərdə Milli hökumət vaxtı Təbrizdə ADF-nin gənclər təşkilatının sədri olmuş və cavanların maarifləndirilməsi və təşkilatlaşdırılmasında böyük işlər görmüşdür (5, səh.10).

1946-ci ildə Azərbaycan Milli hökumətin təhsil programının əsasında Cənubi Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Təbriz Universiteti açılmış, Zehtabi bu Universitetdə Azərbaycan ədəbiyyatı ixtisasına yiyələnən ilk tələbələrdən olmuşdur.

Doktor Zehtabi 1946-ci ildə Milli hökumət devrildiyi zaman iki il gizli şəkildə yaşamış, sonra 1948-ci ildə ölkəni tərk etmişdir. Zehtabi Sovetlər Birliyinə gəlməyə məcbur olmuşdur. O, da bəzi mühacirlər kimi iki il Sibir zindanında saxlandıqdan sonra Düşənbə şəhərinə sürgün edilmişdir.

Zehtabi 1958-ci ildə Bakıya qayıdır BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisasını bitirmiş, Universitetin şərqsünaslıq fakültəsində ərəb dilini tədris etmişdir. Bu illərdə ərəb ədəbiyyatı üzrə “Əbu Nəvasın həyat və yaradıcılığı” mövzusunda əsərini müdafiə edərək, doktorluq elmi dərəcəsini almağa müvəffəq olmuşdur.

Zehtabi 1971-ci ildə İraqa getmiş, Bağdad Universitetində fars və əski türk dilinin tədrisi ilə məşğul olmuşdur. Yazdığı elmi əsərlərə görə professorluq

dərəcəsinə yüksəlmişdir. Professor Zehtabi 1979-cu ilə qədər Türkiyə və Avropa ölkələrində, xüsusilə Almaniyada Azərbaycan Cəmiyyətlərinin yaranmasında fəaliyyət göstərmişdir. O, 1979-cu il Bəhmən inqilabından sonra vətənə qayıtmış və Təbriz Universitetində iki il türk və ərəb dillərinin tədrisi ilə məşğul olmuşdur. Lakin 1982-ci ildə İran İslam rejimi tərəfindən həbsə alınmış, çoxlu işgəncələrdən sonra heç bir təşkilat və siyasi partiyaya mənsub olmadığını sübuta yetirmiş, azad olunmuşdur.

O, xəstə və yaşı olmasına baxmayaraq ömrünün sonuna dək xalqımız üçün əlindən gələni etmişdir. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, müasir Cənubi Azərbaycan Milli hərəkatında onun əvəzsiz rolu və xidməti olmuşdur. Bu gün Cənubda minlərlə tələbələr Zehtabi məktəbindən bəhrələnir və onun yolunu davam etdirirlər. Zehtabi məktəbi müasir mübarizə tariximizdə yeni səhifənin açılması deməkdir (6, səh.4).

“Varlıq” dərgisində doktor Məhəmməd Tağı Zəhtabinin “İran türkcəsinin sərfi” elmi məqaləsində bir çox yeni qaydalar irəli sürürlür. Bu qaydaların başlıca üstünlüyü ərəb-fars sözlərinin yazılışını dilimizə uyğunlaşdırmaqdır (“xəlq” yerinə “xalq” kimi), hər səsə bir işaret ayrılmrasında (demək olar ki, bütün saitlər yazılır (3, səh.48), yazılmayanda da çox asanlıqla tapılıb oxunur), imladakı qatma-qarışıqlığı aradan götürməyə çalışmasıdır.

M.Zehtabi “Bəzz qalası, yoxsa “Babək qalası” demək lazımdır” məqaləsi, topluda etimologiyaya dair ilk ayrıca yazı olmaqla yanaşı, (Bəzz sözünü əski türkçə “bəzük”, “böyük” söyürlə aydınlaşdırırlar), oğuzların Azərbaycanda tarixini XI yüzilliklə bağlamaq

istəyənlərə cavab vermək baxımından da çox dəyərlidir (7, səh.34).

Onun topludakı bir çox yazıları öyrədicidir, başqa sözlə, onlar dilimizin səs tərkibi, qrammatik quruluşu haqqında oxuculara məlumat vermək istəyi güdür.

Professor Məmməd Tağı Zehtabinin başqa bir məqaləsində “Dilimizdə bəlli və bəlsiz anlamı” məqaləsində - “bəlli” və “bəlsiz” az öyrənilmiş yeni kateqoriya kimi təqdim edilsə də, əslində, burada müəyyənlik və qeyri-müəyyənlikdən söhbət gedir (1, səh.430). Mərhum dilçimiz A.Həsənovun “Azərbaycan dilində müəyyənlik kateqoriyası” əsəri və R.H.Novruzovun bir neçə məqaləsi həmin problemə həsr olunmuşdur. Ona görə də, Zehtabinin “Şimali Azərbaycan, habelə Türkiyə dilciliyinin akademik səviyyədə yazılmış əsərlərində, yeri gəlmişkən, nə “bəlli” və “bəlsiz” anlamına ötəri işarələr olmuşdur nə dilçilik kitablarında bu xüsusiyyətə toxunulmuş, nə də bəlli-bəlsiz bir qrammatik anlam kimi müstəqil və ətraflı şəkildə öyrənilmişdir” - fikri həqiqətə uyğun deyildir (2, səh.19).

Ədibin məqalələrin sayı təkcə “Varlıq” dərgisində yetərincə var. Professor M.T.Zehdabinin fəaliyyətini araşdıraraq tədqiq etmək, üzə çıxarmaq gələcək tədqiqatçılar üçün böyük bir material verir.

ƏDƏBİYYAT

1. **M.T.Zehtabi.Müasir ədəbi Azəri dili(səs-sərf)** Təbriz, “Aşyana” nəşriyyatı, 1379-1990
2. **M.İ.Zehtabi.Anə dilimizi necə yazaq**,Təbriz Rüşdiyyə nəşriyyatı,1340-1962
3. **M.T.Zehtabi.** Tərkibe-lüğətəye-zəbane-zəriye-ədəbiye-müasir. «Varlıq №4-5» tehran, 1361-1982.

- 4.M.T.Zehtabi.İran türkcəsinin sərfi. Varlıq. №3-4, Tehran,1361-1982.
- 5.M.Neqabi.prof.M.T.Zehtabinin həyatı və ədəbi yaradıcılığı,Azəri (el dili və ədəbiyyat) jurnalı, №10,Tehran,1384,2005.
- 6.Atilla Elturən.Zehtabi yaşayışı,Zehtabi yaradıcılığı, Nəvide Azərbaycan qəzeti,Urmiya 30 azər,1381(21 dekabr 2002).
- 7.M.T.Zehtabi.Bəzz qalası, yoxsa Babək qalası demək lazımdır. Varlıq, №5-6, Tehran, 1361-1982
- 8.M.T.Zehtabi. İran türkcəsinin tarixi,Təbriz 1998,880 s.
- 9.M.T.Zehtabi, Şəbüstəri Bağban eloğlu. Təbriz, Ərk nəş. 1997.
10. M.T.Zehtabi. Qoy olsun on. Tehran, 1982,214 s.

MİR HİDAYƏT HESARI 1929

Mir Hidayət Hesarı də “Varlıq” jurnalının əməkdaşlarından biridir. O həm şair, həm də folklor araşdırıcısidir. Jurnalın səhifələrində müntəzəm olaraq şeirləri və folklor tədqiqatları də çıxış edir. Elmi, ədəbi, ictimai və tarixi mövzulara aid məqalələri ilə çap olunur.

Mir Hidayət Hesarı 1929-cu ildə Culfa şəhərində anadan olmuşdur. Ailə vəziyyəti çətin və ağır olduğundan məktəbə gedə bilməmişdir. Uşaqlıqdan dərin zəka sahibi olan Mirhidayət elmə və öyrənməyə həmişə maraq və həvəs göstərmış, məktəbə getmədiyi halda, elmi mərhələləri bir-bir keçib ali təhsil almağa müvəffəq olmuşdur. Təbiət və riyaziyyat ixtisaslarına

yiyələnib, ali təhsilli müəllim olmuşdur. Sonra xarici dillərdən ingilis dilinə maraq göstərərək bu dilin sirlərinə bələd olmuşdur.

Sonralar Mir Hidayət Hesari yenə də təhsilini davam etdirərək Londona getmiş, oradakı universitetlərin birinə daxil olaraq “Yol və İnşaat” fakültəsində mühəndislik ixtisasına yiyələnmişdir (6, səh.24).

Öz üzərində həmişə çalışan, qələmini müxtəlif mövzularda yoxlayan Mir Hidayət Hesarinin 1300-dən artıq fars və Azərbaycan dillərində elmi məqalələri, kiçik həcmli hekayələri, mətbuatda çıxışları müntəzəm nəşr olunurdu. O, məqalələrinin çoxunda araşdırıcı, tədqiqatçı kimi fəaliyyət göstərmiş, müxtəlif elmi, ədəbi, ictimai və tarixi mövzulara toxunmuşdur.

“Varlıq” dərgisinin səhifələrində elmi təəssüb-keşliyi ilə seçilən Mir Hidayət Hesari “Füzulinin hayatı və yaradıcılığı haqqında izahlar” adlı məqaləsində Füzulinin kurd qəbiləsindən çıxmazı haqqında Krimskinin məlum və gülünc iddiasını tutarlı dəlillərlə darmadağın etmiş, şairin tərcüməyi-halı və əsərləri haqqında ümumi məlumat vermişdir (4, səh.43).

“Varlıq” dərgisində onun “Nizaminin yaşayışı barədə təhqiqat” (ədəbiyyat xülasəsi), “Ağabəyim Cavanşir” (1780-1832), (1, səh.89) “Aşıq Pəri məclisinə ithaf”, “Muctəhidzadənin “Riyazül-aşiqin” təzkirəsi barədə” və s. mövzularda məqalələri ilə yanaşı, folklorla bağlı məqalələri də öz əksini tapır (2, səh.52). Məsələn, M.H.Hesarinin “Folklor yığmağa qabaqcıllar” adlı məqaləsində son illər İranda Azərbaycan folklor nümunələrinin fars folkloru adı altında toplanmasından narahatlığını bildirərək, Əli Əkbər Dehxuda adlı bir müəllifin fars folkloru

seriyasından 4 cildlik “Əmsar və hakim” (Məsələlər və hikmətli sözlər) kitabının adını çəkir. O, yazar ki, Ə.Dehxuda öz kitabında Azərbaycan folkloruna tez-tez müraciət edən Nizami, Qətran Təbrizi, Xaqani kimi fars dilli Azərbaycan şairlərinin şeirlərindən örnəklər gətirməklə, öz yanlış fikrini əsaslandırmağa çalışır (3, səh.62).

O, tutarlı elmi məqalələri ilə yanaşı həm də Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında nasir kimi tanınır. Onun “Əli və Mərcan” hekayəsində 15 yaşlı gəncin soyuq gecələrdən birində əvvəl anasını, sonralar atasını itirməsindən, ucuq-sökük bir komada tək-tənha qalanda mehrini balaca itə salıb, şaxtadan donmasın deyə onun hənirtisinə isindiyindən söhbət açılır. Yetim bir uşağın həyat faciəsini qələmə almaqla o, insanların içərisində mərhəmət hissi olmamasını aşılayır. Yaziçi əsəri aşağıdakı sonluqla bitirir: “O, növbəti ağır şaxtalı gecədən sağ-salamat çıxdığına çox sevinirdi...”

Jurnalda müntəzəm çıxış edən Mir Hidayət Hesari ədəbi tənqid sahəsində də qələmini sınamışdır. Belə ki, bu jurnalda ədəbi tənqid hər şeydən əvvəl maarifçilik missiyası ilə görünür, “Yeni çıxan kitablar” rubrikasının müəyyən saylarına Mir Hidayət Hesari rəhbərlik etmiş, bir ədəbiyyatşunas-tədqiqatçı kimi əsərlərin qüsurlarını da göstərməkdən çəkinməmiş, əsərdə qoyulan məsələnin elmi həllinin tapılıb və yaxud da tapılmadığını göstərməyə çalışmışdır. Bu sahədə kifayət qədər bilikli olduğunu, onun professional bibliografi kimi də yetişdiyini görürük (5, səh.39).

Mir Hidayət Hesari müxtəlif məzmunlu şeirlərin müəllifidir. Onun həmişə Quzey ziyalıları ilə əlaqəsinin olduğunu aşağıdakı şeirdən də görürük. Bu

şerif M.İbrahimovun 70 illik yubileyinə həsr olunmuşdur:

Əlli il siyaset, söz meydanında,
Vuruşan çalışan insana alqış.
Azadlıq, məhəbbət, vətən yolunda
Qılıncṭek qələmin çalana alqış.

Mir Hidayətin ana dilimizə olan sevgi və məhəbbətinin təsiri ilə yazdığı “Ana dilinin dastarı” poemasında bir neçə nümunəni ayrıca göstərməyi lazımlı bilirik. Şair iri tutumlu bu əsərində yazır:

Biz fars dilin ucaldıq, uzaqlara apardıq.
Şərqə, qərbə, şimala, Avropaya apardıq.
Dünyaya məşhur etdik, etibarın çıxaltdıq.
Lakin öz dilimizi yadımızdan çıxardıq.
Nəticəsi bu oldu, dala qaldıq özümüz,
Hələ deyə bilmirik ana dildə sözümüz.
Tapdalayıb əzdilər illər boyu bizləri,
Dilimizi bağladı farsın şovinistləri.
Şimal Azərbaycanı ayrılmassayıdı əgər.
Azərbaycan xalqından indi yox idi xəbər.
Onlar olmasayıdilar bizdən əsər yox idi,
Şanlı tariximizdən, dildən əsər yox idi.

Mir Hidayət Hesarinin ədəbi və elmi fəaliyyəti genişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında və zənginləşməsində onun da özünəməxsus dəst-xətti vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hesari M.H.Ağabeyim Cavanşir(1790-1832). Varlıq, №89, Tehran,1993.

2. Hesari M.H. Aşıq Pəri məclisinə ithaf (Müctəhidzadənin “Piyarül-aşiqin” təzkirəsi barədə) Varlıq , №66, Tehran, 1987.
3. Hesari M.H. Nizaminin yaşayışı barədə təhqiqat (Ədəbiyyatın xülasəsi), Varlıq , №80 Tehran, 1991.
4. Hesari.Füzulinin həyatı yaradılılığı haqqında izahlar. Varlıq , №93. Tehran, 1994..
5. Hesari M.H.Danişməndani Azərbaycanı yoxlayaq, Varlıq, №76. Tehran, 1990.
6. İsmayılova N. Varlıq jurnalı və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Nurlan, 2009.

SƏMƏD SƏRDARNİYA 1940-2008

“Varlıq” dərgisi fəaliyyətə başladığı ilk gündən Səməd Sərdarniya onun ən fəal əməkdaşlarından biri olmuşdur. Dərginin səhifələrində müntəzəm olaraq dəyərli elmi məqalələri ilə nəşr olunan S.Sərdarniya əsəsən tarixi mövzularda əsər yazmağa üstünlük vermişdir. Bu da onun milli təəssübkeşliyindən, torpaq və vətən sevgisindən irəli gəlmışdır (7, səh.20).

Son on beş il ərzində Səməd Sərdarniya üz yaradıcılığında qeyri- adı məhsuldarlıq nümayiş

etdirərək, bir- birinin ardından dəyərli kitablar yazmışdı. Bu kitabların adlarına baxmaq belə onların milli tariximiz və gələcəyimiz üçün əhəmiyyətini təsəvvür etməyə imkan yaradır: Müəllif əsərlərində tariximizin müxtəlif məqamlarını açmışdır ki, bu əsərlər yaşadığımız dövrdə, ümumiyyətlə, həmişə bizimlə torpaq iddiasında olan mənfur ermənilərə ən tutarlı cavabdır (2, səh.84).

Səməd Sərdarniya 1940-ci ildə Təbriz şəhərinin Əmirxız məhəlləsində dünyaya göz açmış, ibtidai və orta təhsilini də Təbriz şəhərində başa vurmuşdur. Təhsilini davam etdirərək o, Təbriz Universitetinə daxil olmuş, tarix ixtisası üzrə təhsil alaraq tarix müəllimi adını almışdır. Səməd Sərdarniya universiteti bitirdikdən sonra tele-radio verilişləri komitəsində tədqiqatçı-araşdırıcı kimi işə başlamışdır. Sonralar işdən çıxb Tehrana getmiş, orada universitetə daxil olmuş, 1977-ci ildə məhkəmə hüququ ixtisasına yiyələnmişdir. Bu işlərlə yanaşı o, bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur.

O, həmin dövrdə nəşr olunan mətbu orqanlarında, xüsusilə də “Tamaşa” dərgisində tez-tez çıkış etmişdir. Elə bu illərdə ədibin “Cənubi Azərbaycan teatrının tarixi” adlı bir kitabı çap olunmuşdur. (3.s.140)

“Varlıq” dərgisində əməkdaşlıq etdiyi gündən ədibin dərginin səhifələrində tez-tez Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, tarixinin müxtəlif sahələri ilə əlaqəli elmi məqalələri çap olunmuşdur.

Səməd Sərdarniya qələmə aldığı əsərlərini, əsasən, fars dilində, bir qismini isə Azərbaycan dilində yazmışdır. Bunun da səbəbi vardır. O, tariximizi, dərk edib zənginliklərini bilməyənlərə, başa düşməyənlərə,

saxtalaşdırılanlara əsaslı faktlarla, sübutlarla cavab verməyə çalışmışdır.

S.Serdarniya daim axtarışdadır, onun araşdırıb tədqiq etdiyi sahənin hərəsi tariximizin müəyyən bir səhifəsidir. Gərgin axtarışlarının sayəsində yaranan kitabların sayı da yetəri qədərdir: “Əli Müsyo”, “Təbrizin gizli mərkəzi”, “Milli qəhrəman Bağırxan”, “Azərbaycanın məşhurları” (3 cilddə), “Molla Nəsrəddin Təbrizdə”, (Azərbaycan dilində), “Təbrizdə Tənbəki hərəkatı”, “Azərbaycan mədəniyyəti cəmiyyətin öncülüdür”, “Təbriz birincilər şəhəridir”, “Təbriz darülfunu”, “Azərbaycanın dörd böyük nəqqaşı”, “Qarabağ tarixinin gedişində””, “Azərbaycanda məşrutənin fəalları”, “Təbriz İranın çap sənətinin beşiyidir”, “Arazın iki sahilində müsəlmanların qətləmisi”, “Cənubi Azərbaycan teatr tarixi”, “Azərbaycan mətbuat tarixi”, “Məşrutə inqilabi tarixi” və s. “Qarabağ Tarixin Gedişində” kitabı müqəddimə və 36 bölmədən ibarətdir. Müqəddimədə müəllif qeyd edir ki, bu mövzuda “Varlıq” dərgisində, İranda və xaricdə çıxan qəzetlərdə çap olunmuş məqalələrinin oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanması onu bu mövzuda geniş və əhatəli əsər yazmağa sövq etmişdir. “Qarabağ haradır?” başlıqlı bölmədə müəllif oxucunu Qarabağın tarixi sərhədləri ilə tanış edir və Azərbaycan ərazisinin ayrılmaz hissəsi olan bu diyarın tarix boyu ölkənin siyasi – iqtisadi və mədəni həyatında tutduğu önəmli yeri açıqlayır. Qarabağ haqqında dəyərli əsərlər və məqalələr yazılmış azərbaycanlı və xarici müəlliflər kitabda ehtiramla yad edilir və yeri gəldikcə, həmin müəlliflərin kitablarına və yazılarına müraciət olunur.

Bir sıra İran müəlliflərindən fərqli olaraq S. Sərdarniya öz kitabında “Qarabağ”ın geniş bir coğrafi anlayış olduğunu və Dağlıq Qarabağın bu məkanda yerləşdiyini, tarixi və rəsmi sənədlərdə həmişə Qarabağın tərkib hissəsi kimi qəbul edildiyini yazar və bu haqda həqiqətə söykənən çoxlu misallar gətirir. Qarabağın bəşər sivilizasiyasının ənənəvi ocaqlarından biri olduğunu yazan müəllif onun qədim və orta əsr tarixinə ekskurs edir. Qarabağ islamdan əvvəl və sonrakı tarixi, bu dövrdəki pul sikkələri, rusların Qarabağa (Bərdəyə) ilk hücumları və bu hücumların acı nəticələri, Şəddadilər, Səlcuqilər, Atabaylər dövründə Qarabağın iqtisadi, siyasi və mədəni durumu və s. kitabda zəngin ədəbiyyat və məxəzələr əsasında şərh olunur. Qarabağın monqollar tərəfindən ələ keçirilməsi, Elxanilər, Teymurilər, Qaraqoyunlular və Ağqoyunluların hakimiyyəti illərində Qarabağın Azərbaycan tarixində yeri və rolü qaynaqlar əsasında təhlil edilir və bu dövrdə Qarabağda yetişmiş elm, mədəniyyət xadimləri və sərkərdələrin tariximizin zinəti və iftixarı olduğu xüsusi vurgulanır.

Kitabın ayrıca bir bölməsi (187- 218-ci səhifələr) orta əsr tariximizin “qızıl dövrü” adlandırılın Səfəvilər dövrünə həsr edilmişdi. Bu bölmədə müəllif Səfəvilər zamanında, “Türkmənçay” (1828) bağlaşmalarından sonra Rusyanın himayəsi ilə ermənilərin İrandan, Türkiyədən və başqa ölkələrdən köcüb imperiya əsarətinə düşmüş Azərbaycan torpaqlarında, məhsuldarlıq və strateji cəhətdən əlverişli olan Qarabağda, onun dağlıq hissəsində yerləşməsi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən etibarən onların bu yerlərə sahib çıxmaq istahasını artırmış və bu səbəbdən qanlı olaylar baş vermişdir. 1905 və 1918-20-ci illərdə türklərə qarşı soyqırım törətmüş erməni

daşnakları bu günə qədər öz işgalçılıq niyyətlərindən “Böyük Ermənistən” yaratmaq xülyasından əl çəkməmişlər. Kitabın son bölmələrində Dağlıq Qarabağı ələ keçirib sonra bütövlükdə Qarabağı və Azərbaycanın digər ərazilərini işgal etmək arzusu ilə yaşıyan ermənilərin alçaq niyyətləri ifşa edilir (3, səh.53).

Zəngin mənbə və məxəzərlər əsasında yazılmış kitabın sonunda ingilis dilində verilmiş xülasənin əsərin məzmunu barədə ingilisdilli oxucularda da təsəvvür yaradacağı şübhəsizdir.

Haqqında qısaca söhbət açdığımız “Qarabağ Tarixin Gedişində” kitabı farsdilli oxucuların Qarabağın tarixi, mədəniyyəti və etnoqrafiyası, elecə də Azərbaycanın bu bölgəsində erməni işgalçlarının törətdikləri cinayətlərlə tanış olmaq baxımından önemlidir. Onu da deyək ki, S. Sərdarniya Qarabağdakı olaylarla bağlı öz qələmindən çıxan yazıları çap etdirib geniş oxucu kütləsinə təqdim etməklə kifayətlənmir, həm də bu mövzuda digər yazıları farcaya çevirib nəşr etdirir. O, Qarabağ zonası üzrə qəzet müxbiri işləmiş və öz qeydlərini “Qarabağ gündəliyi” adı altında çap etdirmiş, Ziyəddin Sultanovun kitabını fars dilinə çevirib “Qarabağ mühəribəsi” adı altında Təbrizdə çap etdirmiş və beləliklə, İran ictimaiyyətini Dağlıq Qarabağda baş verənlərin təfsilatı ilə tanış etməkdə, Qarabağ həqiqətlərinin olduğu kimi oxuculara çatdırılmasında əvəzsiz xidmət göstərmişdir. (5.s.92)

Ədib son dövrlər çox qiymətli bir kitabını-”İrəvan müsəlmanlar yurduymuş” kitabını fars dilində yazmışdır ki, bu dəyərli əsər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Kitabda əsasən İrəvanda olan tarixi

abidələrimiz haqqında geniş, əhatəli məlumat verilmişdir. Burada tarixi yerlərimizin və abidələrimizin kim tərəfindən və hansı dövrdə tikildiyi göstərilərək, həmin abidələrin şəkilləri təqdim olunmuşdur. S.Sərdarniya professional araşdırıcılıq qabiliyyətinə malik olduğunu bu əsərdə nümayiş etdirmiş, tarixi faktlara söykənərək sanballı bir kitab yazmışdır.

Azərbaycan tarixinin, xüsusilə, Məşrutə hərəkatının ardıcıl araşdırıcılarından olan Səməd Sərdarniyanın “Mirzə Məhəmməd Hüseyn Fani Zümrü” əsəri də bu baxımdan tariximizi əks etdirən dəyərli əsərdir. (4.s.90) “Azərbaycan Məşrutə dönəmində”, “Azərbaycanın məşhurları” (2 ciddə), “İrəvan müsəlmanlarının yaşadığı vilayət olmuşdur”, “Təbriz- birincilər şəhəri ”, “Təbriz- İranda çap sənətinin beşiyi” , “Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı” , “Molla Nəsrəddin Təbrizdə” , “Məşrutə dönəmində Azərbaycan qəzetləri” , “Təbriz Tənbəki üsyəni illərində” , “Əli Müsyo” , “Azərbaycan teatrının tarixi” , “Bağır xan Salari-Milli” , “Qarabağ müharibəsi” , “Qarabağ tarixin gedisində” , “İstiqlal qəhrəmanı Siqqətülislam” və s.(5.s.94)

Səməd Sərdaniya Güney (İran) Azərbaycanda tariximizə yeni baxış təqdim edən, onun təhriflətindən, qərəzlərdən təmizləyib elmi təməl üzərində qurmağa çalışan tarixçilər nəslinin görkəmli nümayəndəsi idi. Araşdırımlarında daim Azərbaycanı bütöv, vahid götürürdü. Buna görə onun əsərləri Quzeydə də diqqətlə izlənilir və layiqincə qiymətləndirilirdi. 2002-ci ildə o, Bakıdakı Azərbaycan Universitetinin “Fəxri doktoru” adına layiq görülmüşdü. 2006-cı ildə alimin “Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı ” adlı dəyərli

əsərləri AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə “Elm” nəşriyyatı tərəfindən elm (farscadan tərcümə edəni Atilla Maralanlı, elmi redaktoru Əkrəm Rəhimli) nəşr edilmiş və böyük maraqla qarşılandı.

Səməd Sərdarniya indiyə qədər Azərbaycan şair və yazıçıları haqqında bir çox məqalə və kitablar yazmış, məzmunlu tədqiqatlar aparmışdır. Ədəbiyyatşunas-alim müasir ədəbiyyatşunaslığın müxtəlif məsələləri ilə məşğul olmuşdur.

Onun yaradıcılığı milli mədəniyyətimizin zənginləşməsində və inkişafında tarixi yaddaşımızın möhkəmlənməsi sahəsində böyük xidmətləri olmuşdur.(6, 141)

Vaxtsız ölüm onu aramızdan tez apardı.10-aprel 2008-ci ildə Təbrizdə dünyasını dəyişdi.

Hər kim gəlmış dünyaya, dünyadan köçərgidir.
Əlli altmış ya yüz il, axırda ötərgidir.
Yaxşı ad qazananlar diridilər hər zaman,
Adları yaşayacaq köçsələr də dünyadan.

F.Hasarlı.

O, heç kimə bənzəmədi, özünə açdığı ciğirlə inamlı addımladı.Tariximizin müxtəlif məqamlarına işiq saldı.Dəyərli araşdırmaları tutarlı faktları ilə fikirlərini ifadə etdi.

Şərəfli ömür yolu keçən Səməd Sərdarniyanın həyat yolu çağdaş nəsillərə nümunədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Sərdarniya S. Molla Nəsrəddin və İran (fars dilində)
Varlıq. №148, Tehran, 1986.

2. Ordubadi M.S. Salhayə-xunin (Qanlı illər-fars dilinə tərcümə edəni: S.Sərdarniya Varlıq № 84, Tehran, 1992
3. Sultanov Z.Qərəbağ və qayeye-əxir (“Qarabağ son hadisələr” fars dilinə tərcümə edəni S.Serdarniya) Varlıq №97 ,Tehran, 1992
4. Sultanov Z. “Molla Nəsrəddin” dər Təbriz(fars dilində nəşrhəye-Təbriz , Varlıq , №87, Tehran, 1992.
5. Rəhimli Ə. Günyli müəllifin kitabı Qarabağdan damışır. Varlıq, № 148, Tehran,1387.
6. İsmayılova N. Səməd Sərdarniya yaradıcılığında tarixilik. NDU. Elmi əsərlər. Qeyrət nəşriyyatı, 2009.
7. İsmayılova N. Varlıq jurnalı və Azərbayca ədəbiyyatı. Bakı. Nurlan nəşriyyatı. 2009.

TEYMUR PİRHAŞİMİ

“Varlıq” dergisinin fədakar əməkdaşlarından biri də Teymur Pirhaşimidir. Ədib dərginin səhifələrində tez-tez dəyərli məqalələri ilə çap olunmuş və bu məqalələrin hər sətrindən onun milli təəssübkeşliyi duyulmuşdur. Teymur Pirhaşiminin seçib yazdığı bədii nümunələrin oxucuların bədii səviyyəsinin formallaşmasındakı təsiri danılmazdır.

“Varlıq” dergisinin səhifələrindəki “Ərdəbil tarix güzgüsündə” adlı məqaləsində T.Pirhaşımı Şah İsmayıllı Xətaini “Ərdəbil mahalının mürşidi” kimi təqdim edir. Müəllif yazar ki, İranda bütün arıflər, xüsusən Azərbaycan və Gilan arıfları xanəgahların müridi olub

bu xanəgaha dərin məhəbbət və hörmət bəsləyirdilər. Şah İsmayıл Ərdəbil xanəgahının mürşidi olub müridlər onu “Zilli-Allah”- “Allahın kölgəsi” adlandırırlar. Adını da azana gətirib “Əşhəddü-ən aliyə vəliyyullah”dan sonra “Əşhədən İsmayıл zillah” deyirdilər”.

Sovet dövründə Şimali Azərbaycanda məlum ideoloji yanaşma üzündən təriqət ədəbiyyatına mənfi münasibət hakim olduğu bir vaxtda, “Varlıq” dərgisinin səhi-fələrində müəllifin problemin tədqiqinə həsr olunmuş dəyərli elmi məqalələri Azərbaycan mədəniyyətinin müvafiq sahəsindəki boşluğuň doldurulmasına xidmət edirdi.

Təəssüf ki, Səfəvilər hakimiyyətinin davamçısı olan Şah Abbasın bir çox səhvləri ucundan hakim süla-lə öz ənənəsindən aralanmağa və laxlamağa başlayır. Beləliklə Şah Abbas hakimiyyəti (1578-1629) Təbrizin bütün sənət adamları, o cümlədən şairlər, alımlər, nəq-qasalar, zərgərlər də şahın əmrilə Təbrizdən İsfahana köçürürlər və Abbasabad məhəlləsində yerləşdirilir. Və-təndən bir növ sürgün edilən şairləri bu ayrılıq doğma dildə daha kamil şeirlər yazımağa sövq edir. Saib Təbrizi, Qövsi Təbrizi kimi tanınmış şairlər də bu dövrdə yazıb yaratmışlar.

Bu dövrdə öz müasirləri içərisində qələm əhli olan Təsir Təbrizi də var, lakin onun taleyi başqa cürdür. O, da müasirləri kimi böyük divan yazmışdır, amma nə-dənsə elm aləmində az tanınır. Belə şairlər haqqında maraqlı məlumat verən Teymur Pirhaşiminin “Təsir Təbrizi” adlı məqaləsi bu məqsədə-bələ şairlərin tanınmasına xidmət edir. Məqalədən

öyrənirik ki, Saib Təbrizi ilə Təsir Təbrizini bir-birindən təxminən yarım əsr ayırır.

Haqqında az bildiyimiz bu şair barədə Teymur Pirhaşimi yazar ki, Şeyx Məhəmməd Həzin “Təzkirətül -müsəsirin”, Mirzə Talibxan Təbrizi “Xülasəl əfkar”, Valeh “Riyazam-şuəra” və “Xoşgu səfineyi xoşgu” əsərlərində onun haqqında dəyərli sözlər söyləmişlər. Bu adlarını çəkdiyimiz müəlliflər Təsirin həyatından, yaşayışından yazaraq onun incə ruhlu şair, qüdrətli sənətkar, xoş rəftar insan kimi təsvir etmişlər. Təsirin divanı indiyədək çap olunmamışdır. Amma əlyazma nüsxələri dünyanın mötəbər kitabxanaşalarında – o cümlədən Tehran, Təbriz, Şiraz, Lahurda saxlanılır. Divanı farsca və türkcədir. Türk şeirləri 500 beytdir. Təsirin külliyyatı bu gün tədqiqatçı qələminə möhtacdır.

Teymur Pirhaşiminin Mir Əbdül Fəttah Marağayı haqqında yazdığı məqaləsi də klassik ədəbi ırsın öyrənilməmiş səhifələrindən birinin açılmasına xidmət edir.

Teymur Pirhaşiminin məqaləsindən aydın olur ki, Mir Əbdül Fəttah Marağayı XVIII əsrдə yaşamış, ömrünün çoxunu səfərdə keçirmiş, kamil bir mürşid tapmaq ümidi ilə dərvish kimi hər yeri dolaşmış, axırda da öz axtardığını Məşhəddə tapmışdır.

Mir Əbdül Fəttah Marağayı, “Şahin” ləqəbi ilə şöhrət tapmış, şair farsca və türkcə gözəl şeirlər yazmışdır. O, əvvələr farsca şeirlərində “İşraq”, türkcə şeirlərində isə “Fəttah” ləqəbini işlətmişdir. Şairin divanının əlyazması Tehranın milli kitabxanasında saxlanılır. Məqalədən o da aydın olur ki, Mir Əbdül Fəttah Marağayının şeirlərinin çoxu dini mövzuda yazılmışdır.

“Varlıq” dərgisinin səhifələrində maraqlı məqalələri ilə çap olunan Teymur Pirhaşımı Qarabağ faciəsinə də öz münasibətini “Qarabağ şikəstəsi” ocerkində bildirmişdir. Bu ocerkdə Azərbaycan xalqının haqq səsinin boğulması, bu ədalətsiz müharibənin doğurduğu fəlakətlər nəql olunur. T.Pirhaşımı janrıın spesifik imkanlarından bacardıqca istifadə edərək Azərbaycan xalqının böyük milli kədərini müxtəli hadisələr fonunda təsvir etməyə müvəffəq olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılova N. Varlıq jurnalı və Azərbaycan ədəbiyyatı. Monoqrafiya. Bakı, Nurlan, 2009.

ƏZİZ MÖHSÜNİ

1926

“Varlıq” jurnalına əməkdaşlıq edən sənətkarlardan biri də Əziz Möhsünidir. O, həm şair və həm də qiymətli yazıçıdır. Gözəl şeirləri ilə bərabər, həm də istedadlı araşdırıcı kimi “Yeni çıxan kitablar” rubrikasının öncüllərindən biridir.

Əziz Möhsünü inqilabın ilk günlərindən “Günəş” adlı qəzetə rəhbərlik etmişdir. İxtisasca inşaatçı – mühəndis olan Ə.Möhsünü müxtəlif dillərin kamil bilicisiidir.

Əziz Möhsünü 1926-cı ildə Ərdəbil şəhərində ana-dan olmuş ibtidai və orta məktəbi də orada bitirmişdir. Sonralar Tehran Universitetində inşaat SAhəsində təhsil almış, gənc yaşılarından bir sıra çətinliklərlə qarşılaşsa da, öz yolundan dönənməmiş, inamla irəliyə doğru addımlamışdır.

Əziz Möhsüni 1945-ci ildən başlayaraq müxtəlif mövzularda yazılarla qəzet və jurnallarda çıxış etmiş, nəşriyyat işləri ilə məşğul olmuşdur. Ana dilində nəşr olunmuş topluların, Azərbaycan klassiklərinin əsərlərinin fars dilinə tərcümə və nəşrlərinin üzə çıxarılmasında böyük xidmətləri olmuşdur (1, səh.20).

İnqilabdan sonra illər boyu susmuş dillər danışmağa başlayanda, elimizin, ulusumuzun keçmişindən, dilindən ədəbiyyatından yazmaqla dilimizi vəsf edən ziyalılar içərisində Əziz Möhsüni də elinə-obasına, dilinə sonsuz sevgisini belə ifadə etmişdi:

Vətənsiz yaşamaq mümkün olsa da
Dilsiz bir böyük xalq gedəcək bada! (3)

“Varlıq” dərgisində o taylı-bu taylı Azərbaycanda doğma ana dilində nəşr olunan kitabların təbliğinə də xüsusi diqqət yetirilirdi ki, bu sahədə Əziz Möhsüninin xidmətləri danılmazdır. O, “Yeni çıxan kitablar” rubrikasında poeziya nümunələrini, şeir kitablarını təqdim edərkən yalnız qısaca informasiya verməklə kifayətlənmir, kitabın məzmununu, bölmələri, ön sözü haqqında ətraflı məlumat verirdi. Belə səpgili təqdimatlarda Əziz Möhsüni ideya təhlilinə də xüsusi diqqət yetirir ki, bu da ədəbi-tənqidi fikrin tədqiqi üçün lazımlıdır. Məs. Abdulla Faruğun “Dadlı sözlər” adlı şeirlər məcmuəsinə də dilin sadəliyinə, humanizminə görə yüksək qiymətləndirərək, şairin nə vaxtdan şeir yazmağa başlaması, şeirlərini əsasən hansı mövzularda yazması, satira ustası olması və s. sahələr haqqında oxuculara ətraflı məlumat verir (2).

“Yeni çıxan kitablar” rublikasının əsas aparıcısı Əziz Möhsüni artıq bu sahədə xüsusi püxtələşmiş professional bibliograf təsiri bağışlayır. Təqdimati oxuduqca kitabda qoyulan və elmi həllini tapan

mətləblər bir-bir göz qabağında canlanır (4, səh.141). Hətta Əziz Möhsünü yazının axırında kitabın bəzi kiçik qüsurlarını da göstərməyi unutmur (5, səh.107).

“Varlıq” jurnalının səhifələrində çıxan elmi tədqiqi araşdırmalarının birində - Füzulini tədqiq edərkən Əziz Möhsünü böyük ingilis şərqşünası Gibbin yolu ilə gedərək, əsasən şairin öz əsərlərində, xüsusilə Divanlarının dibaçılarda verilən mötəbər məlumatlara söykənməyə üstünlük verir. Elə bu tədqiqat üslubu ilə də Əziz Möhsünü Füzuli eşqinin sırf ilahi məzmun daşıdığını iddia edən bir sıra Türkiyə və İran tədqiqatçılara etiraz edir və öz fikrini əsaslandırmaq üçün prof. Mir Cəlalın müddəalarına müraciət edir. Həm də maraqlıdır ki, Füzulidə real həyatı örnəklərə onun dini əsəri olan “Həqiqətüs Süəda”dan sitat gətirir. Lakin Əziz Möhsünü bu cəhətdən ifrata varmır. O, həm şimal, həm də cənub alimlərinin müstərək fikirlərə gəlməsi üçün zəmin yaradır.

Azərbaycan tarixinin, xüsusilə də Məşrutə hərəkatı dövrünün ardıcıl araşdırıcılarından olan Əziz Möhsünü “Ata və oğul” hekayəsində də belə tarixi hadisələri qələmə alaraq bu sahələrdə də müvəffəqiyyət qazanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılova N. Varlıq jurnalı və Azərbaycan ədəbiyyatı. (Monoqrafiya) Bakı, Nurlan, 2009.
2. Cəfərov N. Cənubi Azərbaycan ədəbi dil normaları və üslublar. Bakı, Elm qəzeti, 1999.

3. Cəfərov N. Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı. «Bizdə şeir də var, sənət də var, şairə sənətə hörmət də vardır». Ədəbiyyat qəzeti 7 noyabr.
4. Doktor Cavad Heyət (kitabı). Təhsil nəşriyyatı, Bakı, 1995.
5. Məmmədova P. “Varlıq” jurnalında ədəbiyyat məsələləri. Bakı, Elm nəş. 2000.

İSMAYIL HADİ 1957

İsmayıllı Hadi Cənubi Azərbaycan nəşrində öz dəstxətti ilə seçilən, yetkinləşmiş, istedadlı bir yazıçıdır.

O, 1957-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Qaradağ bölgəsinin Dizmar mahalının Məzrə kəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini din əhli olan babası Molla Fətəlidən almışdır. Dini təhsilini təkmilləşdirmək üçün Təbriz şəhərinə gedib oradakı məktəblərdən birində İslam elmlərinin sırlarına bələd olmuş və sonralar Tehran Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil almışdır. İsmayıllı Hadi bir müddət bu sahə üzrə-hakim olmuşdur. İslədiyi müddətdə ərəb və ingilis dillərini öyrənmiş, tərcüməçilik sahəsində də fəallıq göstermişdir.

İsmayıllı Hadi rəngarəng mövzularda bir sıra əsərlər yazmışdır. O, əsasən tarix, dilçilik fəlsəfə və dini elmlərə üstünlük vermişdir. İ.Hadi bədii yaratıcılıqla

da məşgül olmuş, roman, ssenari və satira janrlarında da özünü yoxlamış, qiymətli əsərlər yazaraq müvəffəqiyyət qazanmışdı.

İstedadlı nasir mətbuat sahəsində “Varlıq” dərgisindən başqa, İranda nəşr olunan “Keyhan” qəzetində (fars dilində nəşr olunur), “Yol” jurnalında (Azərbaycan dilində nəşr olunur) çalışmış, bədii və elmi yaradıcılığı ilə bu mətbü orqanlarında uğurlu çıxışlar etmişdir.

O, bədii yaradıcılıqda əsərlərini, əsasən “Atakişili” (bu ad yazarının əsl soyadıdır), “Məzrəli” və “Kənd uşağı” imzaları ilə yazıb-yaratmışdır. Onun, xüsusilə “Kənd uşağı” imzası ilə yazdığı satiraları Azərbaycan xalqının adət və ənənəsinə bələd olduğunu göstərmiş, həm də bu satiralar müəllifinə böyük hörmət və rəğbət qazandırmışdır.

İsmayıł Hadinin yaradıcılığı çox zəngindir. Onun çoxlu sayda elmi ədəbi məqaləsi və 25-ə yaxın kitabı vardır (1, səh.25).

Son illərdə yazdığı “Laçın” romanı İsmayıł Hadiyə daha böyük müvəffəqiyyət qazandırmış, həm o tayda həm də bu tayda oxucuların diqqətini cəlb etmişdir. Bu roman 1370 (1991)-ci ildə Tehranda çap olunmuşdur.

Romanda hadisələr əsasən Qaradağda, yoxsul bir kəndli ailəsində cərəyan edir. Müəllif bir ailənin timsalında Cənubi Azərbaycan kəndinin problemlərini, ağrı-acısını, qismən də olsa, göstərməklə bu insanların ağır həyat tərzini işıqlandırmağa müvəffəq ola bilmişdir. Belə ki, əsərdəki hadisələr Pəhləvi hakimiyətinin son illərindən İran-İraq müharibəsinə qədərki dövrü əhatə edir. Eyni zamanda, Cənubi Azərbaycanda baş verən hadisələrin ən gərgin, siyasi hadisələrlə zəngin

dövrlərini açıqlayan əsərdə məsələlər uğurlu bədii inikasını tapmışdır. Müəllif romanda şahlıqa qarşı gedən müharibənin əhalinin bütün təbəqələrini əhatə etməsini, hətta Bəhmən inqilabi qabağı, məscidlərin belə, mübarizə mərkəzinə çəvrilməsini xırda detallarına kimi göstərməyə çalışmışdır (5, səh.178).

Romanın qəhrəmanı, bəlkə də ideal insan adlanı biləcək gənc bir azərbaycanlıdır. Bu baxımdan romanı müəyyən qədər milli iftixar motivlərini özündə ehtiva edən və bu duyğuları gənc nəslə alışdırmaq məqsədi güdən bir əsər kimi də qiymətləndirmək olar (4, səh.108).

Əsərdə azərbaycanlı gənclərə xas olan xarakterik surətlərdən biri də dostluğun yüksək tutulması və dosta səadət duyğusudur. Uşaqlıq dostları olan Laçın, Aslan və İbiş bu müqəddəs hissi həmişə əziz tutur, onlarla fəxr edirlər. Lakin tale bu səmimi üçlüyə vurduğu zərbə ilə onları bir-birindən ayırır. Ən bədbəxt taleyə malik olan İbiş isə faciə ilə dolu bir ömür yaşayaraq öz iradəsindən asılı olmadan dostlarını əbədi olaraq tərk etməli olur.

“Varlıq” jurnalının 77-78-ci saylarında İsmayıł Hadinin “Dumanlı günlər” kitabından müəyyən parçalar verilmişdir. Bu əsərdə, əsasən, Rza şah üsülidearəsinin Cənubi Azərbaycanda yeritdiyi fars şovinizm siyaseti kəskin tənqid olunur. Müəllif kənddə işlənən xalq ifadələrindən, deyimlərindən, habelə bədii təsvir üsullarından yerli-yerində istifadə etmişdir. Məs: “Kənddə farsi qanan Molla Fətəli babam idi ki, radionu yaxına buraxmazdı. Radio danışığında siyasi təsfirdən baş açmaq olmazdı. Hərdən bir “Radio Təbrizin” bir hissəsi fars, bir hissəsi də türkcə qarışiq “cin-şeytan dili” ilə ala-qolay kəndlilərə bir para zadlar qandırırırdı”.

Yenə “Varlıq” jurnalının 77-78-ci saylarında gedən yazısında müəllif göstərir ki, Rza şahın həyata keçirdiyi “Ağ inqilab” savadsızlığı ləğv etmək adı altında Cənubi Azərbaycanda insanlara qılınc gücünə fars dili və mədəniyyətini yeritmək məqsədini güdürdü: “Yuxarıdan göndərilən məmurlara rəiyyət “ağa, rəis” deməyə adət etmişdi. Özünü müəllim adlandırsa da, kəndə yeni göndərilən maarif işçisinə də yenə rəis deyirdilər. Bu yeni gələn də o birilərindən olsa-olsa, ancaq geyimi ilə fərqlənirdi”. İ.Hadi yazılarında bu kimi hadisələrə öz obyektiv münasibətini bildirirdi (3).

“Varlıq” jurnalının 81-ci sayında İsmayııl Hadi Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” mənzuməsini uşaq yaşlarında Təbrizdə dinlədiyini söyləyir. Yaziçı öz xatirələrində belə yazır: “Şairin ürək sözləri anamın nağılları kimi məni xəyallar dünyasına aparırdı. Bir il idi ki, kəndimizdən ayrılmışdım, mal yaydığım, at gətirdiyim, vəl sürdüğüm, bildirçin qovaladığım günlər bir kinofilmtək gözümün önündən sovuşarkən özüm də seyr eləyirdim”. Belə şirin xatirələrə yaziçinin bütün yazılarında rast gəlmək olar.

İsmayııl Hadi yaradıcılığında xalqa bağlılıq, milli soyköküñə, dilinə vurğunluq, vətənpərvərlik hissəleri diqqəti daha çox cəlb edir. “Varlıq” dərgisinin gənc əməkdaşlarından olan yaziçı və tədqiqatçı, alim İsmayııl Hadi dərgidə elmi ədəbi yazıları ilə çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1.Hadi İ. Dumanlı günlər kitabı. Varlıq, , №77-78, Tebran, 1985.

2.Hadi İ. Laçın romanı. Tehran, Fəthi nəşriyyatı, 1993, s.104

3. Məmmədova R. Varlıq jurnalında ədəbiyyat məsələləri, Bakı, Elm, 2000, s.200
4. Mehdiibəyova M. Cənubi Azərbaycan mühacirət nəşri. (1947-1999-ci illər), s.192
5. Əli qızı A. Güney Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, təməyüllər, etüdlər. BDU, 1998, s.321

ƏBDÜLKƏRİM MƏNZURI XAMNEYİ 1933-1996

Əbdülkərim Mənzuri Xamneyi ilk günlərdən “Varlıq” dərgisinə əməkdaşlıq etmiş, nə az, nə çox düz on iki il bu dərginin bütün yazılarını makinada çap etmişdir. Bütün bunlarla yanaşı “Varlıq” dərgisində onun folklorşunaslıqla bağlı məqalələri nəşr olunmuş həm də bir sıra tərcümələrin müəllifidir.

Əbdülkərim Mənzuri Xamneyi Əli Əkbər oğlu 1933-cü ildə Güney mahalının Mişu(Mışuğ) dağının ətəyində yerləşən Xamnedə anadan olmuş, ibtidai təhsilini də orada bitirmişdir. Sonrakı təhsilini də özü öz üzərində hazırlamaqla başa vurmuş.Təbrizə gedib könüllü imtahanı vermişdir.

1940-cı illərdə yəni ikinci dünya müharibəsi və müttəfiqlərin İranı işgal etməsi nəticəsində iqtisadi vəziyyət yaxşı deyildi.Buna görə də İrana parça, çit gə-

tirilmirdi. Xamnedə də əl üsulu ilə bez toxuyurdular.O. da gənc ikən toxuculuğu öyrənib bu sahədə işə düzəlir və toxuculuqla məşğul olur.

Oxuduğu müddətdə fəal və aktiv tələbə olduğundan onu Maarif Nazirliyi tərəfindən müəllimliyə layiq görülür. Və beləliklə o 15 il Xamne məktəblərində müəllim işləyir.

Daha sonralar Əbdülkərim Mənzuri Xamneyi Tehrana gedir humanitar elmlər sahəsində təhsilini davam etdirməyə başlayır.

O, Xamnedə olduğu zaman “Qızıl aypara” cəmiyyətinin yaranmasında fəallıq göstərmiş və bu cəmiyyətin qurucusu kimi tanınındı.Bütün bu fəaliyyətinə görə yoldaşlarından əsasən seçildi.

Firdovsinin Şahnamə əsərini tərcümə etmiş kitab halında çap etdirmişdir. Xamneyidə “Varlıq” dərgisində bu kitab haqqında məlumat verərkən əsərə müqəddimə yazdığınıdan və tərcümə işinə 17 il gərgin zəhmət çəkdiyinə görə dəyərləndirilir.

Ümumiyyətlə, “Varlıq” dərgisinin araya-ərsəyə gəlməsində onun da xidmətləri olmuş və onun bu işi dəyərləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əbdül K.M.Xamneyi-türkcə farsca məməli danışqlar Varlıq, №3.Tehran,1360-1991.
2. İsmayılova N. Varlıq jurnalı və Azərbaycan ədəbiyyatı. (Monoqrafiya) Bakı, Nurlan, 2009.

MƏMMƏDRZA HEYƏT

1979

“Varlıq” dərgisi yarandığı gündən onun aparıcı qüvvələrindən biri də Məmmədrza Heyətdir. O, “Varlıq” dərgisinin ən gənc əməkdaşlarındandır. Atası Hidayət Heyət “Varlıq” dərgisinin Təbriz təmsilçisi idi. Dərginin Təbrizdə yayılmasına və təbliğinə kömək edirdi. Məmmədrza da körpəlikdən gözünü açıb “Varlıq” dərgisini evlərində görmüş, özünün də dediyi kimi, “Varlıq dərgisi ilə böyüdüm, bu dərgi vasitəsilə də türkçülük və azərbaycançılıq eşqi qəlbimdə getdikcə dərinləşdi”.

Məmmədrza Heyət 1979-cu ildə Təbrizin tanınmış ailələrindən olan Hidayət Heyətin ailəsində anadan olmuşdur. İlk və orta təhsilini Təbrizdə tamamlamışdır. Hələ 1989-cu ildə liseydə oxuyarkən, yəni Azərbaycan müstəqil olmamışdan qabaq Quzey Azərbaycan ədəbiyyatını oxumaq üçün kiril əlifbasını öyrənmişdir.

Orta məktəbi bitirdikdən sonra doktor Cavad Heyətin 1990-ci ildə köməkliyi ilə Təbrizdə Məhdi-Azadi qəzetində müxbir və eyni zamanda Təbriz radiosunda araşdırmaçı olaraq işə başladı. O radioda işləyərkən Hüseyin Cavid, MİKAYIL Müşfiq və Əhməd Cavad kimi şairlər haqqında material toplayıb, yeri gəldikcə radioda səsləndirirdi. Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bir məqalə çap etdirmişdi. Bu məqalədə Nizami Gəncəvini İran şairi adlandıranlara tutarlı cavab vermişdi. Dil və ədəbiyyatımıza olan marağını görən doktor Cavad Heyət “Varlıq” dərgisinə dəvət etdi və beləliklə də həyatını Varlıq dərgisi ilə bağladı.

1993-cü ildə Bakıda Tusi adına Pedaqoji Institutda (indiki Pedaqoji Universitet) sonralar isə Bakı Dövlət Universitetində dil və ədəbiyyat ixtisasına yiyələnmişdir. Həm “Varlıq” dərgisində, həm də universitetdə oxuduqları onun elm xəzinəsini xeyli genişləndirdi. Beləliklə də qısa bir müddətdə “Varlıq” dərgisinin əvvəllər icra işlərini aparırdısa, sonra redaktoru vəzifəsində çalışmağa başladı. 1998-ci ildə Universiteti bitirib bir müddət Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, folkloru ilə bağlı bir xeyli məqalələr çap etdirmişdir.

2001-ci ildə təhsilini yenidən davam etdirmək üçün Ankara Çağdaş Türk liseyləri və ədəbiyyatı bölümündə “XIX əsrдən bu günə İranda türkcə mətbuat və nəşriyyat” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Yenə orada 2005-ci ildə elmlər doktoru olmaq üçün “Nadir şahın münəsisi Mirzə Mehdiyan Əstərabadinin XVIII əsrдə qələmə aldığı Ciğatay türkcəsi ilə yazılmış böyük Səngilax lüğəti” adlı mövzusu üzərində araştırma aparır. Bu günədək Məmmədrza Heyətin 50-dən çox elmi məqaləsi, İran və Türkiyə mətbuat orqanlarında çap olunmuş elmi konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, “Varlıq” dərgisinin redaktoru kimi şərəfli vəzifəni də yerinə yetirir. Həm də doktor Cavad Heyətin mənəvi varisi olmaqla fəxr duyur. Özünün də dediyi kimi, “Mən

doktor Cavad Heyətdən yalnız dil ədəbiyyat dərsi deyil, eyni zamanda həyat dərsi, millətinə, vətəninə və mədəniyyətinə bağlılıq dərsi aldım”.

MÜNDƏRİCAT

<i>Ön söz</i>	3
Cavad Heyət	9
Həmid Nitqi	42
Məmmədəli Qövsi Fərzanə	70
Həsən Məcidzadə Savalan	79
Kərim Məşrutəçi Sönməz.....	94
Həbib Sahir.....	115
Bulud Qaraçorlu Səhənd.....	139
Əli Kəmali	158
Məmmədhüseyn Şəhriyar	168
Qulamhäuseyn Bəydili	193
Gəncəli Səbahı	204
Həmid Məmmədzadə.....	229
Məhəmməd Tağı Zehtabi	239
Mir Hidayət Hesari	244
Səməd Sərdarniya	249
Teymur Pirhaşımı	258
Əziz Möhsüni	261
İsmayıllı Hadi	265
Əbdülkərim Mənzuri Xamneyi	270
Məmməd Rza Heyət.....	272

«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Kompüter dizayneri: Tural Əhmədov

Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Səhifələyici: Vüsalə Mirzəyeva

Montajçı: Rasim Hacıyev

Operator çapçı: Elşad Hacıyev

Yığılmağa verilmiş **25.01.2010.**

Çapa imzalanmış **10.02.2010.**

Şərti çap vərəqi **17,2.** Sifariş № **38.**

Kağız formatı **60x84 1/16.** Tiraj **500.**

Kitab «Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifelənib çap olunmuşdur.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

Nəzakət Rza qızı İsmayılova ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri namizədi, dosent, Naxçıvan Dövlət Universitetində kafedra müdiridir.

O, Bakı Dövlət Universitetinin məzundur. İlk əmək fəaliyyətinə Naxçıvan Sahələrərasi Ərazi Elmi-Texniki İnformasiya mərkəzində korrektor kimi başlamış, 1992-ci ildən NDU-da çalışır. 1995-ci ildə NDU-nun dissertantı, 1999-cu ildə namizədlik mövzusu(“Varlıq” jurnalında Şimali Azərbaycan ədəbiyyatı 1979-1995-ci illər) müdafiə etmiş, 2001-ci ildən Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda dekan müavini işləmişdir.

2005-ci ildən Naxçıvan MR MSK-nin üzvüdür.

İndiyədək əsas araşdırmaları Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı mövzusundadır. (“İranda ədəbi prosses və anadilli mətbuat” 1979-2009) doktorluq dissertasiyası üzərində çalışır.

Ösərləri Azərbaycanda, İran və Türkiyədə çap olunmuşdur.

